

**”Miten onkaan maailma oleva järkyttynyt sodan päätyttyä,
kun kaikki tulee julki” –**

Suomalaisviranomaisten tietämys Euroopan juutalaisten kohtalosta
Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä jatkosodan aikana 1941–1944

Matti Pörhölä

Pro gradu -tutkielma

Poliittinen historia

Filosofian, poliittisen historian

ja valtio-opin laitos

Turun yliopisto

Maaliskuu 2016

TURUN YLIOPISTO

Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos/Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta

PÖRHÖLÄ, MATTI: ”Miten onkaan maailma oleva järkyttynyt sodan päätyttyä, kun kaikki tulee julki” – Suomalaisviranomaisten tietämys Euroopan juutalaisten kohtalosta Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä jatkosodan aikana 1941–1944.

Pro gradu -tutkielma, 115s.

Poliittinen historia

Maaliskuu 2016

Tutkielmassa selvitetään suomalaisten ylimmän portaan siviili- ja sotilasviranomaisten tietämystä Euroopan juutalaisten kohtalosta Hitlerin Saksan valtapiirissä jatkosodan aikana 1941–1944. Tutkimus haastaa vallalla olevan käsityksen siitä, että suomalaiset olivat suurimmalta osin tietämättömiä holokaustiin johtaneista käytännön toimista eli juutalaisten systemaattisesta ja teollisesta murhaamisesta, sekä sen kokonaiskuvasta ja laajuudesta. Suomen valtionjohdolle kulkeutui kuitenkin koko sodan ajan eri lähteistä hyvin monipuolisia tietoja juutalaisten asemasta. Niitä ei voitu pitää pelkkänä liittoutuneiden propagandana, sillä suomalaiset raportoitijat saivat tietonsa suoraan saksalaisilta.

Suomen Berliinin lähetystö sai tietoja esimerkiksi eri puolilla Eurooppaa sijainneista Suomen konsulaateista, itärintamalla taistelleilta suomalaisilta SS-vapaaehtoisilta ja saksalaisilta sotilas- ja siviilihenkilöiltä. Lähettiläs T.M. Kivimäki välitti tietoja Suomen valtionjohdolle sekä Länsi- että Itä-Euroopan juutalaisten vainoamisesta ja idän leireille kuljettamisesta. Kivimäki arvioi melko tarkasti Euroopan maiden juutalaisväestöjen ja itään siirrettyjen juutalaisten lukumääriä, sekä antoi yksiselitteisiä kuvauksia juutalaisten kohtelusta. Berliinin ohella merkittävin valtionjohdon tietolähde oli Lapin saksalaisjoukkojen ytimessä ja suomalais-saksalaisen yhteistyön polttopisteessä sijainnut Rovaniemen kauppala. Pienessä 140 000 asukkaan Lapin läänissä oli sodan aikana yli 200 000 saksalaista, joten kanssakäyminen oli erittäin tiivistä ja muodosti toisen maailmansodan kontekstissa ainutlaatuisen suhteen. Itärintamalla palvelleet saksalaiset kertoivat suomalaisille avoimesti juutalaisten kohtalosta ja Rovaniemeltä tiedot kulkeutuivat koko valtionjohdolle Helsinkiin sekä päämajaan Mikkeliin.

Monipuolisia arkistolähteitä tutkitaan arkistoaineiston tekstipohjaisella kvalitatiivisella sisällönanalyysillä ja aikalaislähteitä arvioidaan lähdekriittisesti. Suomalaisviranomaiset tiesivät tutkimuksen käytettävissä olevien lähteiden perusteella tarkasti Euroopan juutalaisten kohtalosta, mutta ei voida varmuudella todeta, että he olisivat hahmottaneet holokaustin kokonaiskuvan. Jatkotutkimuksessa voitaisiin selvittää laajemmin suomalaisen yhteiskunnan tietämyksen tasoa ja sen kehittymistä sodan eri vaiheissa.

Asiasanat: jatkosota, holokausti, juutalaiskysymys, aseveljeys, suomalais-saksalaiset suhteet

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Sisällys

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimuskysymys ja aiheen perustelu	1
1.2 Aineisto ja metodi	8
1.3 Aikaisempi tutkimus.....	17
2. Aseveljien vaiettu yhteistyö Lapissa.....	21
2.1 Saksan turvallisuuspoliisi pohjoisella rintamalla	21
2.2 Einsatzkommando Finnland ei-toivottua ainesta seulomassa	28
3. ”Judenpolitik” Pohjois-Suomessa	39
3.1 Saksalaiset vangitsijoina ja vartijoina	39
3.2 Organisation Todtin orjatyövoima ja juutalaiset työvelvolliset	43
4. Juutalaisten asema Saksan sodanpäämäärissä.....	54
4.1 ”Juutalaisvallan hävittäminen maailmasta”.....	54
4.2 Suomen matkaja Heinrich Himmler	62
5. Kaikki tiet vievät itään ja tuhoon	75
5.1 Jäljelle jääneiden Saksan juutalaisten kohtalo.....	75
5.2 Miehitetyn Skandinavian juutalaiset	80
5.3 Alankomaiden juutalaisten piilopaikat vähissä	86
6. Itä-Eurooppa holokaustin päänäyttämönä.....	91
6.1 Puola joukkomurhaamisen polttopisteessä.....	91
6.2 Ukrainalaisten suorittamat joukkoteloitusten ”riemujuhlat”	94
6.3 Kylien ”pyyhkimistä” kartalta pilkotussa Tšekkoslovakiassa.....	101
7. Oliko Suomi ”ainut maa, joka selvisi sodasta tahrattomin kilvin”?.....	106
Lähteet.....	115

1. Johdanto

1.1 Tutkimuskysymys ja aiheen perustelu

Pro gradu -tutkielmassani selvitän suomalaisten siviili- ja sotilasviranomaisten tietämystä natsi-Saksan suunnittelemasta ja toteuttamasta holokaustista¹ eli Euroopan juutalaisten joukkotuhoamisesta jatkosodan vuosina 1941–1944. Suomalaisessa historiantutkimuksessa on edelleen vallalla käsitys, jonka mukaan suomalaiset viranomaiset olivat suurimmalta osin tietämättömiä holokaustiin johtaneista käytännön toimista eli juutalaisten systemaattisesta ja teollisesta murhaamisesta, sekä sen kokonaiskuvasta ja laajuudesta. Suomen vastuu rajoittuu koskemaan ainoastaan Suomen marraskuussa 1942 saksalaisille luovuttamia kahdeksaa² juutalaispakolaista, jotka yhtä lukuun ottamatta murhattiin joko heti Tallinnaan saavuttuaan tai myöhemmin Auschwitzissa³, ja toiseksi niitä 47 juutalaista sotavankia⁴, jotka Suomi luovutti saksalaisille osana laajempaa neuvostosotavankien luovutusta, ja joiden kohtalona oli todennäköisesti kuolema saksalaisten käsissä. Holokaustin karu todellisuus paljastui kuitenkin suomalaisviranomaisille vasta liittoutuneiden vapauttaessa Itä-Euroopan kuolemanleirit ja niiden kauheuksien paljastuttua koko maailmalle.

Tämän tutkimuksen tarkoituksena on selvittää, voidaanko tällaista tulkintaa pitää pätevänä? Eikö Suomessa todella erittäin monipuolisten saksalaiskontaktien kautta tiedetty kansallissocialismin yhdestä tärkeimmästä tavoitteesta yhtään mitään? Suomen osalta ei ole vielääkään – yli 70 vuotta tapahtuneen jälkeen – selvitetty systemaattisesti sitä, millä tasolla viranomaisten tiedot juutalaisten kohtalosta olivat.

¹ Holmila 2010, 13–14; Stone 2010, 1–2; Bergen 2009, vii–viii. Holmilan mukaan 1970-luvulla ”lopullista ratkaisua” kuvaava englanninkielinen termi ”The Holocaust” vakiintui globaaliksi juutalaisten tuhoa kuvaavaksi käsitteeksi. Termin juuret ovat kreikankielisessä Vanhan testamentin (Septuaginta) termissä ”holokaustos”, joka tarkoitti jumalalle annettavaa polttouhria. Lisäksi kansankielessä viittasi ”holokausti” jo 1900-luvun alussa suuren luokan tuhoon tai tragediaan. Termin käyttö on ollut tutkijoiden kesken kiivaiden väittelyiden aiheena, mutta kaikesta huolimatta tässä tutkimuksessa termillä tarkoitetaan ainoastaan natsien suorittamaa Euroopan juutalaisten joukkomurhaa.

² Yhteensä Suomi luovutti 12 juutalaispakolaista saksalaisille. Ks. Silvennoinen 2013, 194–195.

³ Ks. erilaisista tulkinnoista esim. Holmila 2010, 201–207. Hannu Rautkallion ja Elina Sanan mukaan Elias Kopelowskyä lukuun ottamatta kaikki juutalaiset vietiin Auschwitziin, jossa kaikki paitsi ainoa selviytyjä Geog Kollman murhattiin. Anton Weiss-Wendtin mukaan juutalaiset murhattiin jo Tallinnassa, eikä Georg Kollman koskaan ollut Auschwitzissa, vaan hänet vapautettiin Itävallassa.

⁴ Ks. Suomen Saksalle luovuttamien juutalaisten sotavankien lukumäärästä. Westerlund 2008a, 99,152,156; Lindstedt 2004, 150–152; Kallatsa 2009, 135–136; Silvennoinen 2008, 226; Jokisipilä & Könönen 2013, 474; Holmila 2010, 201; Suolahti 2016, 296.

Adolf Hitlerin johtama ”Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei” NSDAP eli kansallissosialistinen työväenpuolue pysyi vallassa 12 vuotta, Hitlerin valtakunnankansleriksi noususta 30. tammikuuta 1933 aina hänen itsemurhaansa 30. huhtikuuta 1945 saakka. Saksan valtakunnanpresidentti Paul von Hindenburgin kuoltua 2. elokuuta 1934 Hitler yhdisti valtakunnankanslerin ja -presidentin tehtävät toisiinsa ja toimi tämän jälkeen Saksan diktaattorina. Valtakunnanjohtaja Hitler käytti itsestään arvonimeä ”Führer” eli ”Johtaja”. Hitler saneli epäonnistuneen vuoden 1923 ns. oluttupavallankaappauksen jälkeen Landsbergin vankilassa teoksen, joka tuli olemaan koko natsi-ideologian kulmakivi. Kaksiosainen sekava ja ristiriitainen teos ”Mein Kampf” eli ”Taisteluni” julkaistiin vuosina 1925 ja 1926. Siinä juutalaisuus nähtiin suurimpana uhkana puhtaalle arjalaiselle rodulle, ja sitä täydensivät rotuideologi Alfred Rosenberg, propagandaministeri Joseph Göbbels, valtakunnanmarsalkka Hermann Göring, SS-valtakunnanjohtaja Heinrich Himmler ja muut Hitlerille uskolliset kansallissosialistit.

Natsien hahmotteleman ”juutalaisuuskysymyksen” ratkaisemisen ensimmäinen vaihe alkoi heti NSDAP:n noustua valtaan juutalaisten sulkemisella pois julkisesta elämästä. Vuonna 1935 säädetyt ns. Nürnbergin lait, eli juutalaisilta Saksan kansallisuuden riistänyt kansalaisuuslaki ja juutalaisten ja arjalaisten välisten avioliittojen ja sukupuolisuhteiden kieltänyt laki, muodostivat seuraavan vaiheen juutalaisten diskriminoinnissa. Saksan juutalaispolitiikka kiristyi entisestään, kun nuoren Puolan juutalaisen Herschel Grynszpanin suorittama veriteko Saksan Pariisiin suurlähetystössä antoi kimmokkeen natsipuolueen johtamalle mellakoinnille marraskuussa 1938. Tämä tapahtuma tunnetaan nimellä ”Kristallnacht” tai ”Reichskristallnacht” eli kristalliyönä, jossa juutalaisten asuntoja ja liikehuoneistoja tuhottiin tuhansia ja noin sata juutalaista sai surmansa. Ennen kristalliyön tapahtumia juutalaisten fyysinen koskemattomuus oli ollut jokseenkin turvattua, mutta sen jälkeen karisivat juutalaisten viimeisetkin toiveet rauhallisesta rinnakkaiselosta kansallissosialistisen järjestelmän keskellä.

Hitlerin hyökkäys Puolaan syksyllä 1939 ja toisen maailmansodan syttyminen oli seuraava merkittävä askel Saksan juutalaispolitiikassa ja sen myötä juutalaisten asema tiukentui entisestään. Tällöin myös Saksan ”juutalaisongelma” kymmenkertaistui valloitetujen alueiden juutalaisten myötä, ja näiden määrä kasvoi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä jo kolmeen miljoonaan. Kaikkein merkittävin juutalaisten kohtaloon vaikuttanut käännekohta alkoi kuitenkin Saksan hyökättyä Neuvostoliittoon kesällä

1941. ”Juutalaisongelman” ratkaiseminen oli tarkoittanut ennen tätä lähinnä juutalaisten olojen ja oikeuksien heikentämistä ja heidän karkottamistaan Saksan valtakunnan alueelta. Maailmanhistorian suurimman yksittäisen sotatoimen eli operaatio Barbarossan käynnistyttyä 22.6.1941, aloittivat Einsatzgruppenien kuolemanpartioiden suorittamat juutalaisten joukkosurmaamiset kuitenkin täysin uuden vaiheen holokaustiin johtaneessa tapahtumaketjussa.⁵

Antisemitismillä on yleisesti vielä paljon Hitlerin Saksan juutalaispolitiikkaa pitemmälle ulottuvat juurensa historiassa. Kristillinen antisemitismi on yksi osa holokaustiin johtanutta kehityslinjaa, palautuen aina kristittyjen ja juutalaisten Rooman valtakunnan aikaisiin suhteisiin ja kristittyjen ajatukseen juutalaisten syyllisyydestä Jeesuksen ristiinnaulitsemiseen. Teologinen juutalaisvastaisuus muuttui ksenofobiseksi ja yleisiin ennakkoluuloihin perustuvaksi antisemitismiksi uuden vuosituhannen alussa ja sai myös taloudellisia ja sosiaalisia ulottuvuuksia. Renessanssiajan humanismi ja tieteellisen maailmankuvan avartuminen paransivat juutalaisten asemaa 1600- ja 1700-luvuilla, mutta 1800-luvulla poliittinen antisemitismi sai uutta nostetta nationalismista ja rotubiologisista teorioista, ja keräsi sekä poliittisena että sosiaalisena ilmiönä laajaa suosiota Saksassa ja Itä-Euroopassa. Yhdysvalloissa ja Länsi-Euroopassa tavattiin myös antisemitismää, mutta Saksan ja Itävallan kaltaista ”poliittista juutalaisongelmaa” siellä ei ollut. Hitler ja natsit rakensivat juutalaisvastaisuutensa käytännössä jo vallitsevalle antisemitistiselle historialliselle pohjalle.⁶

Kansallissosialistisen rotupolitiikan uhreiksi joutuivat juutalaisten lisäksi myös monet muut kansallisuudet ja ihmisryhmät, kuten esimerkiksi romanit, ukrainalaiset, puolalaiset, kehitysvammaiset, homoseksuaalit ja tietysti kommunistit sekä venäläiset. Juutalaisilla oli kuitenkin natsien rotuoppien mukaisessa maailmankuvassa aivan erityinen asema. Nämä eivät olleet slaavien tapaan arjalaisia ”alempiarvoisempi” rotu tai bolševikkien tapaan sotilaallinen vihollinen, vaan ali-ihmisiä, jotka muodostivat ”vastarodun”, eivätkä oikeastaan kuuluneet koko ihmisrotuun lainkaan.⁷ Tämä tutkimus rajoittuu käsittelemään suomalaisviranomaisten tietämystä ainoastaan juutalaisten kohtalosta.

⁵ Ks. passim. Evans 2004 & 2005 & 2009; Shirer 2004 [1960]; Kershaw 2010 [2008]; Holmila 2010, 36–38; Kuparinen 1999, 220–234, 278–286.

⁶ Holmila 2010, 27–36; Smolar 2003, 108–109; passim. Kuparinen 1999 & 2008.

⁷ Holmila 2010, 14–15; Stone 2010, 2.

Suomalaiset saivat tietoja Saksan kiristyvistä juutalaispolitiikasta jo pitkin 1930-lukua esimerkiksi Berliinin-lähettiläs Aarne Wuorimaan ja lehdistön kautta.⁸ Juutalaisten murhaaminen jatkui Suomen ja Neuvostoliiton 19.9.1944 solmiman Moskovan välirauhan jälkeen aina Saksan antautumiseen toukokuuhun 1945 saakka. Molemmat ajanjaksot jäävät kuitenkin tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Jatkosodan vuodet 1941–1944 muodostavat hedelmällisen tutkimusajankohdan ainakin kahdesta syystä.

Suomi taisteli jatkosodassa yhdessä natsi-Saksan kanssa bolševistisen Neuvostoliiton kukistamiseksi. Suomi oli jo kevästä 1941 saakka ollut sotilaallisesti ja taloudellisesti täysin riippuvainen Saksasta, joten Suomen voidaan nykytutkimuksen valossa sanoa olleen Saksan de facto liittolaismaa, diplomaattisen liittosopimuksen puuttumisesta huolimatta.⁹ Suomelle Saksa oli jo paljon ennen Hitlerin valtaannousua ollut esikuvamaa ja historiallisesti Suomi oli saanut paljon vaikutteita Saksasta, aina Martti Lutherin luterilaisesta uskonnosta lähtien. Pitkin 1930-lukua tietyt piirit jatkoivat natsipuolueen valta-asemasta huolimatta – jotkut harvat juuri siitä johtuen – vilkasta yhteydenpitoa ja suhteiden ylläpitoa Saksaan.¹⁰ Jatkosodan vuosina nämä kontaktit ulottuivat kuitenkin pelkkien kulttuuri- ja tiedepiirien lisäksi aina valtion ylimpään portaaseen saakka.

Toinen tärkeä syy aikarajaukseen on luonnollisesti se, että juutalaisten joukkomurhaaminen ajoittuu pääosin ja suurimmalta osalta juuri noihin vuosiin. Yleisen käsityksen mukaan Berliinissä Saksan turvallisuusviraston päämajassa Haus der Wannseessa 20. tammikuuta 1942 pidetyssä konferenssissa päätettiin juutalaiskysymyksen lopullisesta ratkaisusta. Tutkijat ovat kuitenkin huomauttaneet Wannsen-kokouksen ylikorostuneesta asemasta, joka on luultavasti johtunut siitä, ettei holokaustin aloittamiseen kiistatta liittyvää dokumenttia ole löytynyt. Varsinaista päätöstä holokaustin aloittamiseksi ei kokouksessa tehty, sillä siihen oli päädytty tuhoamisleirien rakentamisen aloittamisella jo ainakin kolme kuukautta aikaisemmin loka-marraskuussa 1941. Wannsen konferenssi pidettiin sen vuoksi, että natsivirastojen välillä oli erimielisyyksiä juutalaiskysymyksen lopullisesta ratkaisusta, ja sen myötä eri virastojen väliset suhteet selkeytettiin ja kokouksen koollekutsuja ja Saksan turvallisuusviraston ”Reichsicherheitshauptamt” eli RSHA:n johtaja Reinhard Heydrich osoitti muille virastoille, että hänen johtamansa RSHA ja sitä kautta SS ohjasi

⁸ Jokisipilä & Könönen 2013, 476–478.

⁹ Esim. Jokisipilä 2004, 29.

¹⁰ Jokisipilä & Könönen 2013, 497–501; Smolar 2003, 111–113; passim. Jokipii 1987; Hyytiä 2012.

holokaustin toteutusta ja muiden virastojen tuli tarjota sille apunsa pyydettyä. Kokous oli ikään kuin vain tiedotustilaisuus, mutta kuitenkin ratkaiseva vedenjakaaja, sillä sen myötä juutalaisten fyysisestä tuhoamisesta tuli osa valtakunnan virallista politiikkaa.¹¹

Joka tapauksessa vuosi 1942 ja varsinkin saman vuoden ”holokaustin kesänä” tunnettu ajanjakso muodostavat kauhistuttavimman ja intensiivisimmän joukkotuhoamisen vaiheen. Vuoden 1943 loppuun mennessä noin 75 prosenttia hieman vajaasta kuudesta miljoonasta juutalaisuhrista oli jo murhattu.¹² Suomessa uskottiin ja toivottiin Saksan voittavan maailmansodan aina Stalingradin taistelun päättymiseen saksalaiseen suur tappioon alkuvuoteen 1943 saakka. Sen jälkeen Suomessa toivottiin Saksan ja länsiliittoutuneiden tekävän erillisrauhan, mutta oman maan politiikan suhteen Suomen valtionjohto alkoi etsiä keinoja irtaantua Saksan rinnalta ja tehdä erillisrauha Neuvostoliiton kanssa. Voittoon uskon vuodet 1941–1943 muodostavatkin kaikkein hedelmällisimmän tutkittavan aikavälin, sekä intensiivisimmän holokaustin toteutusta syvimmän suomalais-saksalaisen yhteistyövaiheen vuoksi. Tutkimuksen tarkoituksena ei ole julistaa moraalisesti vapauttavaa tai langettavaa tuomiota Suomen osuudesta holokaustiin, vaan yksinkertaisesti selvittää tietämyksen tasoa.

Jatkosodan vuosina 140 000 asukkaan Lapin läänissä oli parhaimmillaan yli 200 000 saksalaista. Läänin pääkaupunkina toimi 8000 hengen Rovaniemen kauppalassa, jossa sijaitsi myös Saksan 20. Vuoristoarmeijan eli koko Suomen saksalaisjoukkojen pääesikunta ja kauppalassa oli pysyvästi yli 6000 saksalaista. Kanssakäyminen suomalaisten ja saksalaisten välillä oli pakostakin erittäin tiivistä ja muodosti Lapissa sotavuosina ainutlaatuisen suhteen, Saksan ollessa Lapissa miehittäjän sijasta aseveli, jonka mukaisesti saksalaiset myös pääasiassa käyttäytyivät. Suomen ja Saksan sotilasneuvotteluissa sovittiin keväällä 1941 sotilaallisesta vastuunjaosta, jonka mukaan saksalaiset hoitivat Lapin puolustuksen ja käyttivät siellä ylintä sotilaallista hallintovaltaa, myös niille alistettujen suomalaisdivisioonien suhteen.¹³

Siviilihallinnon valta säilyi kuitenkin koko sodan ajan Lapin lääninhallituksella, ja läänin maaherra Kaarlo Hillilä ja läänin poliisitarkastaja Armas Alhava hoitivat suhteet

¹¹ Holmila 2010, 92,104–106; Kuparinen 1999, 290–291; Rautkallio 1989, 74–76.; Kershaw 2010 [2008], 672–675.

¹² Holmila 2010, 115.

¹³ Junila 2000, 35,90–91; Jokisipilä 2005, 28–30; Jokipii 1987, 343,357–358; Uola 2010, 386.

saksalaisiin joko suoraan tai Yhteysesikunta Rovaniemen kautta. Lapin toimelias maaherra piti tiukasti oikeuksistaan kiinni – ollen aktiivinen toimija myös sotilaallisissa kysymyksissä – säilyttäen silti samalla hyvät välit saksalaisiin. Lapin lääni oli perustettu vuonna 1938 ja Hillilä oli toiminut siitä saakka sen maaherrana. Hän oli etsivätaustansa ja kontaktiansa kautta erittäin hyvin informoitu suomalainen toimija, joka operoi suomalais-saksalaisen yhteistyön polttopisteessä Rovaniemellä. Hillilä raportoi tiedoistaan esimiehelleen sisäministeri Toivo Horellille vuoteen 1943 saakka. Ulkoministeriöön hän raportoi vuosina 1941–1943 lapsuudenystävälleen kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle, ja sen jälkeen ulkoministeri Henrik Ramsaylle tai ulkoministeriölle vastaanottajaa tarkemmin yksilöimättä. Ulkoministeriön raportit menivät jakelulistan mukaan myös pääministerille ja tasavallan presidentille saakka. Lisäksi niistä menivät kopiot päämajan päämajoituspäällikkö A.F. Airolle. Huhtikuusta 1942 alkaen Hillilä laati raporttinsa suoraan ylipäällikkö C.G.E. Mannerheimille.¹⁴ Tämän jälkeen sisäministeri Horelli ohitettiin Hillilää tutkineen Timo J. Tuikan mukaan täysin tärkeimmissä kysymyksissä. Hillilän tavatessa säännöllisesti presidentti Risto Rytä ja raportoidessa suoraan ylipäällikkö Mannerheimille, muodostui hänestä ”sotakabinetin pohjoinen sivukonttori”.¹⁵

Saksan sotilasoperaatioista Suomen suunnalla vastasi Norjan armeija, jonka pääesikunta ”Armeeoberkommando” eli AOK Norwegen sijaitsi Oslossa. Se oli maavoimien esikunnan ”Oberkommando der Heeres” eli OKH:n sijaan suoraan alisteinen Hitlerin johtamalle sotavoimien yliesikunnalle ”Oberkommando der Wehrmacht” eli OKW:lle. Tällainen järjestely oli Hitlerin Saksassa harvinainen, mutta ei ainutlaatuinen. Norjan armeijan esikunta jaettiin maaliskuussa 1941 Osloon jäävään osaan ja Rovaniemelle perustettavaan alaesikuntaan ”Befehlstelle Finnlandiin”. AOK Norwegenin esikuntapäällikkö kenraalimajuri Erich Buschenhagen tuli Rovaniemelle 15.6.1941 ja johti esikuntaa aina siihen saakka, kunnes komentaja kenraaliversti Nikolaus von Falkenhorst saapui uudelle komentopaikalleen Barbarossa-päivänä 22.6.1941. Armeijan laajuisen esikunnan tulo Suomeen antoi vahvoja viitteitä siitä, että puolustuksellisten varotoimien sijaan kyseessä olivat suuret offensiiviset sotatoimet. Suomen ja Saksan

¹⁴ Mannerheim Hillilälle 19.4.1942 & 1.5.1942. KHA, Ea 4, TPA; Hillilä Mannerheimille 21.4.1942. KHA, Dca 2, TPA; Uola 2010, 360,365; Junila 2000, 15–16,108–111; Jokipii 1987, 124. Kaarlo Hillilästä yleisesti passim. Tuikka 2011.

¹⁵ Tuikka 2011, 284–285.

yhteiseen puolustusrintamaan olisi riittänyt armeijakunnan tasoinen esikunta tai joukkojen alistaminen kokonaan suomalaisten esikuntien johtoon.¹⁶

Sodanjohdon tehostamiseksi Suomen rintama erotettiin tammikuussa 1942 omaksi ”Armee Lappland” eli Lapin armeijaksi, joka nimettiin uudelleen kesäkuussa 1942 ”20. Gebirgs-Armee” eli 20. Vuoristoarmeijaksi¹⁷. Ensin AOK Lapplandin ja sitten nimenmuutoksen jälkeen AOK 20 komentajaksi tuli ”Narvikin sankarina” Saksassa tunnettu Narvikin taistelija¹⁸ kevät-kesällä 1940 Pohjois-Norjan valtaamiseksi johtanut kenraalievcersti Eduard Dietl, ja tämän esikuntapäälliköksi kenraalimajuri Ferdinand Jodl, OKW:n operaatiopäällikkö Alfred Jodlin nuorempi veli. Dietl toimi komentajana aina kesäkuussa 1944 tapahtuneeseen kuolemaansa ja Jodl esikuntapäällikkönä maaliskuussa 1944 saamaansa siirtoon saakka. Dietl oli vasta kolmas Saksan armeijassa alle 55-vuotiaana kokonaisen armeijan komennettavakseen saanut kenraali, Erwin Rommelin ja Friedrich Pauluksen jälkeen, ja hän olikin yksi Hitlerin uskollisimmista seuraajista ja tämän henkilökohtainen ystävä, jota Hitler itse ylisti avoimesti. Dietl oli arvostettu kenraali niin omien kuin suomalaistenkin joukossa, johon maaherra Hillilä ja eversti Oiva Willamo loivat läheiset ja ystävälliset suhteet. Sekä Dietl että Jodl olivat henkilökohtaisten suhteidensa kautta erittäin hyvin informoituja saksalaisia toimijoita, ja he myös kertoivat tiedoistaan suomalaisille.¹⁹

Suomen pääesikunta nimitti 16.6.1941 eversti Oiva Willamon yhteysupseeriksi saksalaisjoukkoihin AOK Norwegeniin Rovaniemelle, tämän hyvän Pohjois-Suomen tuntemuksen vuoksi. Willamo raportoi kuulemastaan ja näkemästään aluksi päämajan tiedustelupäällikkö eversti Lars Melanderille, ja tämän siirryttyä muihin tehtäviin huhtikuussa 1942, suoraan yleisesikunnan päällikkö jalkaväenkenraali Erik Heinrichsille. Willamon tueksi perustettiin 6.12.1941 kokonainen esikunta, Yhteysesikunta Rovaniemi, jonka päällikkönä vanhin yhteysupseeri Willamo toimi. YhtERoi oli toiminnassa aina 14.9.1944 saakka ja sen tehtävänä oli pitää yhteyttä suomalaisten ja saksalaisten joukkojen välillä.

¹⁶ Jokipii 1987, 365–368; Junila 2000, 60–61.

¹⁷ Saksalainen eversti Hoffman kertoi Willamolle nimenmuutoksen johtuvan siitä, ettei Suomen maakuntien nimiä haluttu anastaa saksalaisille yksiköille. Willamo Melanderille 20.6.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹⁸ Ks. Narvikin taisteluista Carruthers 2013, 77–90.

¹⁹ Hillilä Pakaslahdelle 2.1.1942. KHA, Dc 2, TPA; Uola 2010, 366–369, 371–374; Junila 2000, 60–63; Jokisipilä 2005, 28, 30–31; Jokipii 1987, 365–368; Tuikka 2011, 272–274; Carruthers 2013, 160–161; Erfurth 1951, 74–75, 99.

Yhteysupseerien tarkoituksena oli avustaa saksalaisia, mutta samalla heidän tuli myös seurata ja tarkkailla saksalaisjoukkoja ja niiden päällystöä. He toimivat ikään kuin kaksoisroolissa, sekä avustavina yhteys- että päämajan alaisina tiedustelu-upseereina. Yhteysesikunnassa palveli noin sata yhteysupseeria, jotka oli sijoitettu saksalaisjoukkojen esikuntiin, paikalliskomendantin toimistoihin ja muihin yksiköihin eri puolille Pohjois-Suomea, ja he keräsivät kenttätasolta tietoja saksalaisten asenteista ja toimista. Yhteysupseerit laativat säännöllisesti määrätyn kaavan mukaiset raporttinsa Willamolle, joka niin ikään säännöllisesti lähetti näiden ruohonjuuritason raporttien pohjalta omat tilannekatsauksensa päämajaan, joiden liitteiksi hän myös liitti hänelle lähetettyjä raportteja suoraan. Koska YhtEROi toimi suoraan päämajan alaisena, ovat raporttien sisältämät asiat tulleet aina myös ylipäällikkö Mannerheimin tietoon.²⁰

1.2 Aineisto ja metodi

Tutkimuksen primäärilähteinä ovat monipuoliset autenttiset arkistolähteet. Aiheen arkaluontoisuuden vuoksi lähteitä on säilynyt arkistoihin vain vähän, ja monet relevantit lähdekokoelmat ovat joutuneet poistojen, tuhoutumisten ja katoamisten kohteeksi.²¹ Toimijat ymmärsivät viimeistään sodan päätyttyä, kuinka uusi muuttunut poliittinen tilanne ja Neuvostoliiton johtamat sotasyllisyysoikeudenkäynnit muuttivat myös Suomen asemaa ratkaisevasti, ja tällöin läheinen yhteistyö natsi-Saksan kanssa tuli raskauttavaksi ja vaaralliseksi puheenaiheeksi. Holokaustin kokonaiskuvan ja Suomen aseveljen miehityspoliitiikan todellisuuden paljastuminen koko maailmalle kannustivat suomalaisia toimijoita unohtamaan ja vaikenemaan, että koskaan olisivat mitään kuulleet tai keskustelleet saksalaisten kanssa juutalaisten kohtalosta. Tietämyksen tasoa valottavan lähdeaineiston niukkuuteen on vaikuttanut merkittävästi se, että monista asioista on jo tapahtumahetkellä ymmärretty olla laittamatta mitään paperille ylös, sillä niiden on tiedetty jo tuolloin olleen sen verran kriittisiä.

Tutkimus on vaatinut pitkäjänteistä tiedonmurusten etsimistä laajoista arkistolähteistä ja niiden yhdistelemistä kokonaiskuvan saamiseksi. Suurin osa asiakirjoista on sota-ajan käytännön mukaisesti merkitty laatimisajankohtanaan salaisiksi ja kohdennettu suoraan vastaanottajille. Tämä salaiseksi merkitseminen oli enemmän sääntö kuin poikkeus sota-aikana, eikä vielä yksin takaa asiakirjojen todistusvoimaisuutta. Silti se kertoo siitä,

²⁰ Hillilä Pakaslahdelle 21.12.1941. KHA, Dc 2, TPA; Uola 2010, 348–349,366; Junila 2000, 17–18; Jokipii 1987, 367; Jokisipilä 2005, 30; Westerlund 2008a, 19–20; passim. Willamo 2004.

²¹ Jokisipilä & Könönen 2013, 490–491.

ettei dokumentteja laadittu yleistä jakelua varten ja niiden sisältämät asiat koettiin tapahtumahetkellä arkaluontoisiksi. Asiakirjoja ei ole laadittu antamaan asioista yleistä kuvaa, vaan asioista on kerrottu välillä hyvin suppeastikin, sillä niissä puhutaan toimijoiden yleisesti tuntemista asioista. Tutkijan täytyy aina asettaa jokainen dokumentti siten kontekstiinsa, ja pohtia mitä lähde oikeastaan sisältää.

Tutkimuksen lähdeaineisto muodostuu käytännössä keskeisimpien toimijoiden Suomen valtionjohdolle välittämistä tiedoista sekä Pohjois-Suomesta että Berliinistä. Lapin maaherra Kaarlo Hillilän arkistokokoelma on hajautettu eri paikkoihin, ja sota-ajan aineistoja on tutkittu sekä ulkoministeriön arkistossa että Tasavallan Presidentti Säätiön Orimattilassa sijaitsevassa UKK-arkiston yhteydessä olevassa Kaarlo Hillilän arkistossa. Tutkimuksessa on käytetty Hillilän kirjeenvaihtoa ja raportointia sisäministeri Toivo Horellille ja ulkoministeriölle, sekä Hillilän päiväkirjamerkintöjä jatkosodan vuosilta. Hillilä tuhosi omia papereitaan sodan jälkeen katkeroiduttuaan moneen asiaan, mutta on silti jättänyt jälkeensä tutkimuksen kannalta relevanttia aineistoa. Lapin läänin poliisitarkastaja Armas Alhavan sodanaikaisia aineistoja on tutkittu Oulun maakunta-arkistossa sijaitsevan Alhavan arkiston sekä ulkoministeriön arkistoon säilyneiden asiakirjojen osalta. Alhavan sota-ajan aineistot käsittelevät kuitenkin pääasiassa vain suomalaisten siviilien ja saksalaisten sotilaiden välisiä suhteita, esimerkiksi saksalaisten kenttäoikeuksien pyrkimystä soveltaa hätävarjeluäännöksiä suomalaisia laajemmin, mikä johti siihen, että saksalainen sotilas ”voi ampua kuoliaaksi henkilön, joka häntä kivellä uhkaa”²².

Hillilän lisäksi Rovaniemeltä raportoi sodan alkupäivistä aina lokakuuhun 1941 asti ulkoministeriön lähettiläs diplomaatti Bruno Kivikoski. Jakelulistan mukaan hän raportoi sisä- ja ulkoministeriöön, sekä aina presidentti Rytille ja ylipäällikkö Mannerheimille saakka. Kivikoski nimitettiin lokakuussa 1941 tasavallan presidentin kansliapäälliköksi, joten hänen tietonsa todella kulkeutuivat maan ylimpään portaaseen saakka. Tutkimuksessa käytössä olevat ulkoministeriön arkistossa sijaitsevat Kivikosken raportit on lähetetty joko ulkoasiainministeriön kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle tai ulkoministeriölle vastaanottajaa tarkemmin yksilöimättä. Raporttien

²² Rothe Alhavalle 28.12.1942 & Hillilä ja Alhava Lapin läänin poliisipäälliköille 8.1.1944. Armas Alhavan arkisto, C5, OMA.

sisältämät tiedot ovat kuitenkin jakelun vuoksi kulkeutuneet myös kaikkien edellä mainittujen tahojen tietoisuuteen.²³

Kansallisarkistossa sijaitsevat Oiva Willamon Rovaniemeltä lähettämät tilannekatsaukset päämajaan vuosilta 1941–1944 ja varsinkin yli 12 000 sivun Yhteysesikunta Rovaniemen arkisto, yhteysupseerien autenttisin kenttäraportein, muodostavat sotilasviranomaisten osalta tärkeimmän lähdeaineiston.²⁴ Robert Alftan kokosi oman lähdekokoelmansa tästä aineistosta vuonna 2005, jonka pohjalta Markku Jokisipilä kirjoitti Alftanin teokseen johdantokappaleen. Alftanin teoksessa ei kuitenkaan ole esimerkiksi yhtä tämän tutkimuksen kannalta keskeisintä asiakirjalöytöä, jossa käsitellään Oula Silvennoisen väitöskirjassaan vuonna 2008 Valpon arkiston ja monien ulkomaisten arkistojen avulla tekemää löytöä Suomen valtiollisen poliisin ja Saksan turvallisuuspoliisin alaisen yksikön ”Einsatzkommando Finnlandin” yhteistyöstä Lapissa. Silvennoinen itse ei käyttänyt lähdeaineistonaan YhtERoi:n papereita. Tämä asiakirja on jäänyt myös Alftanin jälkeen muilta tutkijoilta joko löytämättä tai muuten käyttämättä, ja tutkijat ovat yleisesti tyytyneet viittaamaan suoraan Willamon raportteihin, käymättä systemaattisesti läpi yhteysupseereiden kenttäraportteja. Willamon epäillään saksalaismielisyytensä vuoksi jättäneen raportoimatta kaikkein raskauttavimmista tiedoistaan²⁵, minkä vuoksi pelkästään hänen raportteihinsa tukeutumalla kokonaiskuva jää väistämättä vajavaiseksi.

Rovaniemen lisäksi Mikkeliin ja Helsinkiin tuli ensikäden tietoa natsihallinnon toimista luonnollisesti myös suoraan Berliinistä. Suomen Berliinin-lähettiläänä vuosina 1940–1944 toimineen professori Toivo M. Kivimäen raportit ovat tutkimuksen kannalta keskeisessä asemassa ja kertovat suoraan, vaikkakin ikään kuin ohimennen, juutalaisten kohtalosta Euroopassa. Raportteja on sekä ulkoministeriön arkistossa että Kansallisarkistossa sijaitsevassa Kivimäen yksityisarkistossa. Raporteissa kerrotaan juutalaisten asemasta pääasiassa tärkeempien asioiden ohella, monesti vain hajatietoina, joten on syytä epäillä, että kaikkein raskauttavimpia tietojaan Kivimäki ei ole niihin sisällyttänyt. Yksi syy tähän oli se, että Kivimäki epäili saksalaisten lukevan

²³ Ristiriitainen tulkinta Kivikosken roolista. Jokisipilän mukaan Kivikoski oli tasavallan presidentin kansliapäällikkönä Rovaniemellä, mutta Uolan mukaan hänet nimitettiin tähän tehtävään vasta lokakuussa. Silvennoinen kuvaa Kivikosken sekä ulko- että sisäministeriön lähettilääksi, Uola, Jokisipilä ja Junila ainoastaan ulkoministeriön lähettilääksi. Myös Hillilän mukaan Kivikoski raportoi ainoastaan ulkoministeriöön. Vrt. Jokisipilä & Könönen 2013, 489; Uola 2010, 345,365; Silvennoinen 2008, 227–228; Junila 2000, 18,111; Hillilä Mannerheimille 21.4.1942. KHA, Dca 2, TPA.

²⁴ YhtERoin arkistoon säilyneistä yhteysupseereiden raporteista ks. Westerlund 2008b, 18–23.

²⁵ Jokisipilä 2005, 41; Tuikka 2011, 262; Westerlund 2008a, 19.

suomalaislähetystön salasähkeitä. Kivimäki kertoi ulkoministeri Rolf Wittingille lähettämässä yksityiskirjeessään majuri Hallamaan tietojen perusteella, kuinka:

”Hän [majuri Hallamaa] oli varma, että kaikki meidän salasähkeemme luetaan. Olipa hän ollut näkevinäänkin, käydessään sähkeitten selvityshuoneessa, että meidän shiffereitä paraikaa avattiin. Tämä johtaa siihen, että täytyy yhä enemmän turvautua kirjeellisiin tiedotuksiin.”²⁶

Raporttien lisäksi tutkimuksessa käytetään Kivimäen lähettämiä yksityiskirjeitä valtionjohdolle. Näissä yksityiskirjeissään Kivimäki kertoi juutalaisten vainoamisesta vielä yksityiskohtaisemmin ja vapaammin, mutta kirjeitä on säilynyt arkistoihin vain murto osa, sillä Kivimäki käski vastaanottajien tuhota ne jo sodan loppuvaiheessa.²⁷ Tästä todistaa myös Rytin päiväkirjamerkintä 8. päivä kesäkuuta 1943, jossa hän kertoo, kuinka:

”Entinen ulkoministeri Witting visiitillä luonani [klo 14]. Toi joukon minulle osoitettuja kirjeitä, jotka olivat jääneet hänen haltuunsa. Kertoi Kivimäen pyytäneen häntä, kuten minuakin, polttamaan kaikki Kivimäeltä tulleet yksityiskirjeet.”²⁸

Presidentti Rytin sekä pääministerien Jukka Rangellin ja Edwin Linkomiehen yksityisarkistoihin ei ole säilynyt yhtään Kivimäeltä saapunutta kirjettä. Ulkoministeri Wittingin yksityisarkisto koostuu ministeriöiden asiakirjojen toisteista, joiden joukossa Berliini loistaa poissaolollaan. Tutkija Erkki Maasalo ei myöskään tuo esille Wittingiä koskevassa elämäkertatutkimuksessaan näitä yksityiskirjeitä²⁹. Kivimäki kuitenkin kertoi Ramsaylle lähettämässä yksityiskirjeessään, että:

”Witting ja Steengracht [Gustav Adolf Steengracht von Moyland oli Saksan ulkoministeriön diplomaatti] keskustelivat vierekkäin istuen pitkälti Suomen asioista sekä yleispolitiikasta, mm. kosketellen juutalaiskysymystä jne., joista ministeri Witting tekee lähemmin Sinulle selkoa”.³⁰

²⁶ Kivimäki Wittingille 21.4.1942. TMKA, D2, KA.

²⁷ Jokisipilä & Könönen 2013, 491.

²⁸ Risto Rytin päiväkirjat 1940–1944. s. 274 (8.6.1943).

²⁹ Passim. Maasalo 2007.

³⁰ Kivimäki Ramsaylle 1.9.1943. HRA, 15, KA.

Wittingin tai Ramsayn yksityisarkistoihin ei ole kuitenkaan säilynyt mainittua Wittingin selontekoa juutalaiskysymyksestä. Suomen valtionjohdon yksityisarkistoista ainoastaan ulkoministeri Ramsayn arkistoon on säilynyt tutkimuksen kannalta relevantteja Kivimäeltä saapuneita yksityiskirjeitä. Maasalo ei tuo Ramsayn elämäkertatutkimuksessa millään tavalla esille näissä kirjeissä käsiteltyjä tietoja juutalaisten kohtalosta.³¹

Marsalkka Mannerheimin yksityisarkistossa on ainoastaan hänen ja Kivimäen välistä kirjeenvaihtoa, joissa Mannerheim pyytää Kivimäkeä selvittämään ”hätään joutuneiden tuttaviensa kohtaloita”.³² Hallituksen ”sisärenkaaseen” kuuluneen Väinö Tannerin yksityisarkistossa on ainoastaan yksi Kivimäeltä saapunut kirje, jossa Kivimäki analysoi Suomen poliittisen aseman käyneen huolestuttavaksi Tannerin ”julkitulojen vuoksi” keväällä 1943.³³ Kirjeessä ei tarkemmin selvitetä, mitä nämä julkitulot ovat olleet, mutta ilmeisesti ne liittyivät Suomen erillisrauhantunnusteluihin Stalingradin jälkeisessä tilanteessa.³⁴

Tuhottujen yksityiskirjeiden sisältöä voidaan tietysti vain spekuloida, mutta säilyneiden kirjeiden ja virallisten raporttien tietoja tarkastelemalla voidaan päätellä, että vähintään niiden antama informaation taso on kulkeutunut Suomen korkeimmalle tasolle – ja todennäköisesti paljon enemmän. Varsinkin Ramsayn kirjeenvaihto Kivimäen kanssa osoittaa, että Berliinistä tiedot juutalaisten kohtalosta kulkeutuivat valtionjohdolle saakka. Tutkija Hannu Rautkallio toteaa vailla perusteluita, että ”ministeri T.M. Kivimäki välitti juutalaisten tappamisista tiedot Helsinkiin, jossa ne ilmeisesti ’ulkopoliittisesti sopimattomina’ haudattiin virkamiesten työpöytien laatikoihin” ja tutkija Rony Smolar viittaa tähän tulkintaan toteamalla, että ”tuolloin ulkopoliittisesti sopimattomina pidetyt Kivimäen viestit haudattiin kuitenkin virkamiesten työpöytien laatikoihin ja Suomen viranomaiset jäivät näin virallisesti epätietoisiksi juutalaisten kohtaloista Saksassa”.³⁵ Virallisten raporttien tiedot kulkeutuivat kuitenkin valtionjohdon tietoisuuteen ja yksityiskirjeet täydensivät näitä tietoja. Ulkoministeriön virkamiehet tuskin olisivat uskaltaneet salata entisen pääministerin ja valtionjohdon hyvän ystävän lähettämiä raportteja, eikä valtionjohdolla ollut mitään syytä olla

³¹ Passim. Maasalo 2004.

³² Mannerheim Kivimäelle 20.8.1941 & 12.2.1942 & 5.7.1943 & 8.8.1943 ja Kivimäki Mannerheimille 13.8.1941 & 26.1.1942 & 2.7.1943 & 2.8.1943. Carl Gustaf Emil Mannerheimin arkisto, 5, KA.

³³ Kivimäki Tannerille 27.3.1943. Väinö Tannerin arkisto, II 3, KA.

³⁴ Ks. Paavolainen 1989, 226–230.

³⁵ Rautkallio 1989, 97; Smolar 2003, 110–111.

uskomatta Kivimäen lähettämiin tietoihin. Lisäksi Berliinistä oli kaukopuhelinyhteys Helsinkiin ja Kivimäki vieraili usein neuvottelemassa Suomessa, joten tiedot eivät yksinkertaisesti voineet ”hautautua työpöytien laatikoihin”.

Tutkimuksessa käytetään primääriaineiston muodostavien arkistolähteiden lisäksi tukevana sekundääriaineistona keskeisten toimijoiden päiväkirjoja ja muistelmia. Valtionjohdon osalta tutkimuksessa on käytetty ylipäällikkö Mannerheimin sekä presidentti Rytin muistelmia ja jälkimmäisen osalta myös päiväkirjaa. Pääministeri Rangellin osalta tukeudutaan hänen Mauno Jokipiille 1961 antamaan haastatteluunsa. Päämajan tukevana materiaalina on tutkittu myös komentoesikunnan päällikön W.E. Tuompon päiväkirjamerkintöjä.

Suomen Berliinin-lähetystöstä virtasi tietoja Kivimäen lisäksi myös sotilasasiamies Walter Hornin kautta, jonka osalta tutkimuksessa on tarkasteltu Pentti Airion Hornin päiväkirjamerkintöihin ja muuhun aineistoon pohjautuvaa teosta, jossa ei kuitenkaan esitetä yhtään Hornin päämajaan lähettämää juutalaisten kohtelusta kertovaa raporttia. Suoraan Hitlerin päämajasta ylipäällikölle raportoi kenraali Paavo Talvela, kenen osalta tutkimuksessa on käytetty hänen päiväkirjamerkintöjensä ja Mannerheimille lähetettyjen raporttiansa avulla vuonna 1977 koottua muistelmateoksen toista osaa.

Talvela toimi Suomen armeijan virallisena edustajana Saksassa tammikuusta 1942 aina kevääseen 1944 saakka ja Horn taas sotilasasiamiehenä Suomen Berliinin-lähetystössä vuosina 1940–1942, joten miehet olivat epävirallisessa kilpailutilanteessa raporttien sisällön merkittävyyden suhteen. Talvela oli kuitenkin paljon Hornia merkittävämpi tiedonlähde ja hänen asemansa Suomen edustajana tärkeämpi. SS-johto suhtautui aluksi Talvelaan epäilevästi, mutta pikku hiljaa välit paranivat kuitenkin huomattavasti. Hornin ja Talvelan kilpailu johti miesten välien heikkenemiseen, ja päämaja päätti siirtää Hornin loppuvuodesta 1942 Berliinistä pysyvästi Unkariin. Kivimäen, Talvelan ja Hornin lisäksi suomalaisten itärintamalla taistelleiden SS-vapaaehtoisten kautta kuvaa täydennetään rintamalla taistelleiden miesten päiväkirjamerkintöihin pohjautuvien muistelmien, sekä aihepiiriä tutkineen Mauno Jokipiin tutkimusten avulla.

Tulevan jatkotutkimuksen selvitettäväksi jäävät tämän tutkimuksen ulkopuolelle rajautuvat lähdekokoelmat, jotka voisivat mahdollisesti täydentää kuvaa suomalaisviranomaisten tietämyksen tasosta. Uutta tietoa tutkimukseen voisi löytyä

hallituksen sisäpiiriin kuuluneiden ystävien omista arkistoista. Monet hallituksen sisäpiiriin jäsenet ovat todennäköisesti kirjoittaneet Kivimäeltä kuulemista tiedoistaan yksityiskirjeissä omalle lähipiirilleen, ja vaikka ne lähettäjien omista yksityisarkistoista on tuhottu, on näitä kirjeitä voinut säilyä vastaanottajien arkistoihin. Tutkimuksessa ei ole käytetty saksankielistä materiaalia, joista hedelmällisimpiä tutkimuskohteita voisivat olla 20. Vuoristoarmeijan arkisto, sekä saksalaisen Suomen päämajan yhteysupseerin Waldemar Erfurthin ja suurlähettiläs Wipert von Blücherin päiväkirjat. Sekä Erfurthin että von Blücherin sodan jälkeen kirjoittamia ja suomennettuja teoksia on tutkittu, mutta niissä ei ole minkäänlaisia viittauksia juutalaisten kohtaloon.³⁶ Erfurth ja von Blücher eivät kumpikaan olleet kiihkeitä kansallissosialisteja, ja ohjeistivat saksalaisia nimenomaan välttämään liiallista natsi-ideologian syöttämistä suomalaisille.³⁷ Tällöin he tuskin ovat ainakaan suoraan puhuneet juutalaisten asemasta suomalaisille kuulijoille.

20. Vuoristoarmeijan virallisissa raporteissa ja muussa materiaalissa on erittäin epätodennäköisesti käsitelty juutalaisiin liittyviä aiheita, sillä armeijan hallussa oli vain hyvin vähän juutalaisia neuvostosotavangeja tai muita juutalaisia. Saksan vankileirejä Suomessa tutkineen Lars Westerlundin mukaan, jos oletetaan että saksalaisten neuvostosotavangeista juutalaisia oli suhteessa saman verran kuin suomalaisten vangeista, eli noin 0,74 prosenttia, oli saksalaisten hallussa noin 45 juutalaista sotavankia. Yhteensä saksalaisten hallussa oli noin sata juutalaista, jos lukuun lisätään Suomen Saksalle luovuttamat 47 juutalaista sotavankia. Arkistoihin ei tiettävästi ole jäänyt asiakirjoja, jotka kattavasti valaisisivat AOK 20:n suhtautumista hallussaan olleisiin juutalaisiin, tai jotka todistaisivat Dietlin ja muiden natsi-kenraalien mahdollisista juutalaisiin kohdistamista vainotoimenpiteistä Lapissa.³⁸

Sanomalehdistön osuus on tarkoituksella rajattu tutkimuksen ulkopuolelle. Sotasensuurin vuoksi asevelimaan arkaluontoisemmista asioista, kuten juutalaisten joukkomurhaamisesta, ei tietysti voitu raportoida vapaasti ja sen ymmärsivät myös toimittajat. Antisemitistisestä lehtikirjoittelusta Suomessa ja sanomalehdistöön liittyvää tutkimusta on olemassa jo paljon.³⁹ Lisäksi tutkimuksen ulkopuolelle jää valtiollisen poliisin arkisto, ja sen osalta viitataan pääasiassa aineistoa perusteellisesti ja

³⁶ Passim. Erfurth 1951 [1950]; von Blücher 1950.

³⁷ Jokisipilä & Könönen 2013, 474.

³⁸ Westerlund 2008a, 149–151.

³⁹ Ks. lehdistöntutkimuksesta esim. passim. Perko 1970; Hanski 2006.

systemaattisesti Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyön kannalta tutkineen Oula Silvennoisen väitöstutkimukseen.⁴⁰

Myös mikrohistoriallisen lähestymistavan kautta tutkitut lähdeaineistot, kuten aikalaisten haastattelut ja siviiliväen kokemukset katsotaan toisaalla jo tutkituiksi⁴¹ ja toisenlaisiin kysymyksenasetteluihin paremmin soveltuviksi, vaikka ne jossain määrin ovat läsnä YhtEROi:n yhteysupseerien kenttäraporteissa. Suurin osa suomalaista ja lappilaista siviiliväestöä oli kiinnostuneempi ja huolestuneempi oman maan sotaponnisteluista, kuin Saksan toimista kaukaisilla miehityillä alueillaan. Aikaisempi lehdistön ja suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotilasväen kanssakäymisen tutkimus toimii kuitenkin tärkeänä tukevana taustatutkimuksena tälle työlle.

Jatkotutkimuksessa voitaisiin selvittää laajemmin suomalaisen yhteiskunnan tietämyksen tasoa ja sen kehittymistä sodan eri vaiheissa. Tähän siviilien kokemukset ja mikrohistorialliset aineistot soveltuisivat hyvin. Esimerkiksi monet lappilaiset naiset loivat intiimejä suhteita saksalaisiin sotilaisiin ja ovat hyvin voineet kuulla näiltä itärintaman veteraaneilta tarkkojakin kuvauksia juutalaisten kohtalosta. Lisäksi voitaisiin selvittää, millaisia tietoja Suomen oma juutalaisyhteisö sai kuulla, esimerkiksi Euroopassa olleilta juutalaisilta sukulaisiltaan ja ystäviltään. Tässä tutkimuksessa Suomen juutalaisyhteisön aineistoa käytetään ainoastaan Rony Smolarin Helsingin juutalaisseurakunnan keulahahmon, Abraham Stillerin, tutkimuksen osalta.

Päämajaan Mikkeliin ja valtionjohdolle Helsinkiin on kaiken kaikkiaan virrannut tietoa eri lähteistä ja eri paikoista erittäin runsaasti. Tietoja on ollut myös tutkijoiden käytettävissä jo vuosikymmeniä, mutta niitä ei ole tämän tutkimuskysymyksen kannalta systemaattisesti aikaisemmin tutkittu. On täten erittäin perusteltua viimeinkin selvittää suomalaisviranomaisten tietämyksen tasoa, jotta tarkentavan jatkotutkimuksen tekeminen aiheesta on mahdollista.

Metodina tutkimuksessa käytetään arkistoaineiston tekstipohjaista kvalitatiivista sisällönanalyysiä ja aikalaislähteitä arvioidaan lähdekriittisesti. Alkuperäiset arkistolähteet eivät autenttisuudestaan huolimatta ole absoluuttisen luotettavia. Tutkijan täytyy syventyä lähteen tehtävän ja sisällön, eli ulkoisen ja sisäisen lähdekritiikin,

⁴⁰ Valpon arkistosta ks. Silvennoinen 2008, 353–356.

⁴¹ Passim. esim. Junila 2000; Lähteenmäki 1999.

välisen riippuvuuden arviointiin. Jokaisella asiakirjalla on jokin tehtävä, joka määrää sen sisällön, ja tällöin täytyy arvioida mitä tarkoitusta varten lähde on laadittu. Esimerkiksi maaherra Hillilän ulkoministeriöön lähettämän raportin tehtävänä on kuvata suomalais-saksalaisen suhteen kehittymistä, joten sen sisällössä keskitytään tähän suhteeseen. Hillilän raportin sisältöön vaikuttavat kuitenkin myös maaherran omat motiivit, ja hän voi esimerkiksi väittää suhteen olleen liioitellun heikko ja ylikorostaa omaa asemaansa sen korjaajana ja ylläpitäjänä. Kirjoittajat voivat helposti yli- tai alikorostaa omaa rooliaan, jättää oleellista kertomatta tai kertoa faktoina sellaista, mikä onkin heidän omaa pohdintaansa. Lisäksi pitää pohtia, miksi juuri nämä lähteet ovat säilyneet, mutta muut tuhoutuneet? Miksi joitain lähteitä ei ole koskaan edes syntynyt? Ovatko nämä kaikkein kiistattomimpia lähteitä? Mitä kirjoittaja on ajatellut kirjoittaessaan näitä ja onko hän pitänyt näitä tietoja luotettavina tai tärkeinä? Jorma Kalelan mukaan lähteet eivät ole joko luotettavia tai epäluotettavia, vaan eritavalla informatiivisia, eli ero niiden välillä ei ole absoluuttinen, vaan suhteellinen. Oleellisinta on, pystyykö lähde vastaamaan juuri tiettyyn kysymykseen. Jos kaikki lähteet ovat päteviä vastaamaan johonkin kysymykseen, nousee tutkijan rooli merkittäväksi, sillä tutkija laittaa lähteensä aina puhumaan.

Anakronismien välttäminen on ensiarvoisen tärkeää holokaustin kaltaisen erittäin delikaatin aiheen tutkimuksessa. Asiakirjojen laatijoilla ei ole ollut sodan jälkeisen ajan tuomaa jälkiviisautta holokaustin todellisuudesta. Täytyy muistaa, että he ovat kaikista kuulemistaan tiedoista huolimatta pystyneet ainoastaan arvelemaan juutalaisten todellista kohtaloa. Yleensä raporttien laatijoiden tehtävänä on ollut ainoastaan välittää informaatiota vastaanottajille, eikä arvioida niitä moraalisesti.⁴²

Tärkeää on muistaa, että kirjeet, raportit ja muistiinpanot eivät anna yksiselitteistä kuvaa tietämyksen tasosta. Aiheen luonteesta johtuen lopullisen ja tyhjentävän vastauksen esittäminen ei välttämättä edes ole mahdollista. Ylipäätään vaatimus ”koko totuuden” esittämisestä on historiantutkijalle ongelmallinen. Kalelan mukaan maallikot odottavat yleensä historiantutkijalta selvitystä siitä, ovatko tietyt väitteet totta vai eivät. On kuitenkin paljon helpompaa selvittää, esimerkiksi kuka oli Suomen presidentti vuonna 1941, kuin antaa yksiselitteistä vastausta siihen, tiesivätkö suomalaisviranomaiset holokaustista vai eivät.⁴³

⁴² Kalela 2000, 88–95.

⁴³ Kalela 2000, 139–141.

Holokaustitietämyksen tutkiminen asettaa epätyypillisenä tutkimuskohteena monenlaisia haasteita ja arkana aiheena sen tutkiminen aiheuttaa aina moraalisen paineen, eikä tutkija voi itsekään täysin vältyä moraalisten arviointien tekemiseltä. Tutkija ei voi arvioida moraalisin perustein yksittäistä toimijaa, toisin kuin kokonaista yhteiskuntaa tai instituutiota. Esimerkiksi historioitsija ei voi moraalisesti arvioida yksittäistä orjan omistajaa samalla tavalla kuin orjuuden sallivaa yhteiskuntaa. Moraalisiin arvioihin liittyy olennaisena tekijänä se, kuinka kauan tapahtumista on kulunut aikaa. Holokausti on edelleen ajallisesti niin lähellä, että sen tutkiminen täysin neutraalisti vailla minkäänlaista moraalista lähtökohtaa on lähes mahdotonta. Hitlerin Saksan juutalaispolitiikan arvioimiseen kuuluu väistämättä perusolettamus natsien ”pahuudesta”. Holokaustia pidetään suurena tragediana ja natsia tähän ”syyllisinä”. Tällöin päädytään väistämättä moraalisesti arvioimaan, olivatko myös suomalaiset ”syyllisiä” holokaustiin, kun pohditaan suomalaisviranomaisten suhtautumista juutalaisten kohtelusta kuulemiinsa tietoihin.⁴⁴

Moraaliset lähtökohdat eivät saa kuitenkaan hallita tutkimusta liikaa, ja johtaa sellaisiin päätelmiin, mitä lähteet eivät tue. Lisäksi päätelmien tulee aina perustua positiiviseen näyttöön, eikä lähteiden tuhoutumiselle ja puuttumiselle saa antaa liikaa painoarvoa. Tutkija joutuu työskentelemään erityisen moraalisen paineen alaisena Suomen ja holokaustin suhdetta tutkiessaan, sillä sotavuosien kipupisteiden selvittäminen ja tietynlaisen yleisen mielipiteen hyväksymän tulkinnan haastaminen aiheuttavat vahvoja vasta- ja puolustusreaktioita. Monista haasteista huolimatta suomalaisviranomaisten tietämyksen tasoa voidaan selvittää saatavilla olevan evidenssin ja sen kriittisen arvioinnin perusteella, ja tällöin tutkijan rooli lähteiden tulkitsijana ja päätelmien muodostajana on merkittävä.

1.3 Aikaisempi tutkimus

Yleensä Suomesta ja holokaustista puhuttaessa tutkijat muistavat korostaa sitä kuinka Suomen oma pieni juutalaisvähemmistö säästyivät tuholta. Suomessa ei koskaan säädetty yhtään juutalaisvastaista lakia ja juutalaiset elivät Suomessa normaalia elämää. Yli 200 juutalaismiestä osallistui jatkosodan taisteluihin Hitlerin Saksan aseveljinä, jopa siinä määrin, että juutalaiset lääkintämiehet hoitivat SS-miehiä pohjoisella rintamalla⁴⁵.

⁴⁴ Carr 2001 [1961], 68–76.

⁴⁵ Smolar 2003, 117,152–157.

Suomesta ei luovutettu yhtään Suomen juutalaista saksalaisille, vaan ainoastaan kahdeksan pakolaista. Heidänkään tulevasta kohtalostaan suomalaisviranomaisilla ei karkottamispäätöstä tehtäessä joidenkin tutkijoiden mukaan ollut mitään tietoa. Suomessa ei siis tiedetty mitään eikä osallistuttu millään tavalla juutalaisten kansanmurhaan.⁴⁶

Suomen oman vain noin 2000 juutalaisen⁴⁷ vähemmistön pieni koko oli kuitenkin ratkaisevin tekijä, joka pelasti sen luovutuksilta ja kotimaan diskriminaatiolta, ei niinkään ylimmän johdon halu suojella tai pelastaa tätä pientä vähemmistöä. Suomalaiset eivät ylipäätään ymmärtäneet koko ”juutalaiskysymystä” tai sitä miksi se pitäisi jollain tavalla ”ratkaista”. Suomessa juutalaiset eivät olleet mitenkään merkittävässä yhteiskunnallisessa asemassa tai jonkin muun väitetyn syyn vuoksi muodostaneet uhkaa maalle, toisin kuin natsipropaganda väitti Saksassa olevan. Toki Suomessa antisemitismi oli yleistä vielä 1940-luvulla, ja juutalaisia saatettiin helpommin pitää stereotyyppien mukaisina epäilyttävinä ja rahanahneina kiskureina.⁴⁸ Tällainen ajattelu oli paljon yleisempää, kuin sodan jälkeen on haluttu muistella. Antisemitismiä esiintyi tuohon aikaan kaikkialla Euroopassa ja Yhdysvalloissa, mutta se kuitenkin erosi ratkaisevalla tavalla natsien fantasioista kaikkien juutalaisten fyysisestä tuhoamisesta. Oman juutalaisväestön säästyminen ei kuitenkaan poista tutkimustarvetta suomalaisviranomaisten tietämyksen tasosta.

Sodan jälkeinen tutkimus Suomen asemasta toisessa maailmansodassa oli sotasyllisyysoikeudenkäyntien värittämää, puolustelevaa ja Suomen vaihtoehdottomuutta korostavaa. Jo vuonna 1949 Arvi Korhonen julkaisi ”Suomen historian käsikirjan”, missä esiteltiin ylpeää Suomen selviytymistarinaa. Vuonna 1951 vain muutama kuukausi marsalkka Mannerheimin kuoleman jälkeen ilmestyneet muistelmat vahvistivat kansallista ja anti-bolševistista historiakuvaa. Kenraali Oesch otti ensimmäisenä käyttöön termin ”torjuntavoitto” ja vuosina 1957 ja 1959 ilmestyneissä kenraali Heinrichsin Mannerheim-elämäkerroissa kansallinen tarina vain voimistui.⁴⁹

⁴⁶ Ks. suomalaisviranomaisten tietämättömyydestä ja toiminnan puolustamisesta erityisesti passim. Rautkallio 1985, 1987, 1989, 2004.

⁴⁷ Smolar 2003, 117; Holmila 2012, 521; Rautkallio 1989 53.

⁴⁸ Smolar 2003, 117–118; Jokisipilä & Könönen 2013, 474; Kuparinen 1999, 270–277.

⁴⁹ Passim. Korhonen 1949; Mannerheim 1951; Oesch 1956; Heinrichs 1957 & 1959.

Akateemisella historiantutkimuksella kesti 1950-luvun lopulle saakka tuoda uutta tutkimusta aiheeseen. Seuraava debatti syntyi kun yhdysvaltalaisprofessori Charles Leonard Lundin asetti Arvi Korhosen näkemyksen kyseenalaiseksi ja korosti Suomen omaa vastuuta sodissa suomeksi vuonna 1961 ilmestyneessä teoksessaan ”Suomi toisessa maailmansodassa”. Korhosen teos ”Barbarossa suunnitelma ja Suomi” vuodelta 1961 esitteli ”ajopuuteorian”, jonka mukaan Suomi ajelehti maailmanhistorian tapahtumien virrassa vailla mitään omaa vaikutusta siihen minne virta maan vei. Tämän tulkinnan asettivat Lundinin lisäksi kyseenalaiseksi mm. englantilainen tutkija Anthony F. Upton ”Välirauha” ja yhdysvaltalainen tutkija Hans Peter Krosby ”Suomen valinta 1941” teoksillaan vuosilta 1965 ja 1967. Ulkomaalaisina tutkijoina heitä ei rasittanut suomalaiskollegojen tapaan suomalaiskansallinen näkökulma, vaan he pystyivät pohtimaan asiaa neutraalimmin. Myöhempi historiantutkimus on syventänyt heidän oikeaan osunutta kritiikkiään, mutta seuraavaa akateemista tutkimusta aiheesta saatiin odottaa aina 1970- ja 1980-lukujen taitteeseen saakka. Ohto Mannisen ”Suur-Suomen ääriiviivat” vuodelta 1980 ja Antti Laineen ”Suur-Suomen kahdet kasvot” vuodelta 1982 jatkoivat keskustelua ja toivat siihen uusia näkökohtia.⁵⁰

Vuonna 1987 Mauno Jokipii todisti 750-sivuisella jättitutkimuksellaan lopullisesti ja kiistatta ajopuuteorian kumotuksi. Monumentaalinen teos selvitti yksityiskohtaisesti Suomen ja Saksan yhteistyöhön johtaneita valintoja. Se olisi todistusvoimallaan voinut samalla kumota myöhemmin syntyneen erillissotateesi -debatin, joistain puutteellisten taustatietojen ja ajankohdan vähäisen taustatutkimuksen vuoksi tekemistään ilmeisen virheellisistä johtopäätöksistä huolimatta:

”Rotusodasta ei suomalaisille edes puhuttu – diplomaattisista syistä siitä täydellisesti vaiettiin. Jos joillekin SS-divisioonan Nordin yksiköille ennen Saksasta lähtöä lienee jotakin sen suuntaista vihjaistua, Suomessa oppeja ei sovellettu, jottei aseveljiä loukattaisi. – – voidaan näin yleisesti todeta, että Saksan muualla mahdollisesti käyttämiä brutaaleja menetelmiä ei yritettykään tuoda Suomen rintamille. Saksan ja Suomen sotilaallinen yhteistyö näyttää olleen kansainvälisten normien mukaista, niin siistiä kuin sodankäynnin on mahdollista olla.”⁵¹

⁵⁰ Passim. Lundin 1957; Korhonen 1961; Upton 1965; Krosby 1967; Manninen 1980; Laine 1982.

⁵¹ Jokipii 1987, 398–399.

Tutkimuksellinen tilanne muuttui radikaalisti kansainvälis-poliittisen tilanteen muutoksen myötä 1990-luvulla. Neuvostoliiton romahtaminen mahdollisti Suomen toisen maailmansodan aikaisen historian tutkimisen ennennäkemättömällä tavalla, josta seurasi laaja veteraanien ”kunnianpalautus” -prosessi ja siihen liittyvä niin sanottu ”neopatrioottinen” historian tulkitsemisen näkökulma. Populaarien esitysten lisäksi myös akateeminen historiantutkimus sai vaikutteita uudesta tilanteesta, ja ajopuuteorian rinnalle nousikin uusi kiista erillissotateetin ja liittoutumattomuuden puolustajien ja kumoajien välille.

Erillissotateetin puolustajien päättelyketjuun kuuluu oleellisena osana puolustaa Suomen viranomaisten roolia kaikissa Suomen ja Saksan välisen yhteistyön kipupisteissä. Yksi näistä on Suomen ja holokaustin suhde. Tämä nousi kunnolla väittelyn aiheeksi Elina Sanan tutkimuksen myötä vuonna 2003. Teos saavutti kansainvälistä huomiota ja amerikkalainen erityisesti juutalaisten asiaa ajava ihmisoikeusjärjestö Simon Wiesenthal Center pyysi Suomen tasavallan presidentin kanslialta selvitystä siitä, mitä toimenpiteitä Suomi aikoo tehdä selvittääkseen Suomesta luovutettujen juutalaisten kohtaloa. Selvitystä tekemään valittiin emeritusprofessori Heikki Ylikangas, jonka suosituksesta perustettiin erityinen Kansallisarkiston alainen vuosina 2004–2008 toiminut tutkimushanke: ”Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955”.

Kiista historiallisia myyttejä purkavien tutkijoiden ja suomalaiskansallisen sekä neopatrioottisen tutkimussuunnan välillä on jatkunut 2010-luvulle⁵², mikä entisestään korostaa jatkosodan vuosien tutkimisen tarvetta tänä päivänä. Tämä tutkimus sijoittuu osaksi tuota kiusallista ja peiteltyä Suomen ja Saksan välistä yhteistyömuotoa, jota on tähän mennessä tutkittu vähän – tai ei juuri lainkaan.

⁵² Ks. esim. passim. Uola 2012; Uola 2015; Airio 2014.

2. Aseveljien vaiettu yhteistyö Lapissa

2.1 Saksan turvallisuuspoliisi pohjoisella rintamalla

Natsien poliisiorganisaatiota uudistettiin heti Hitlerin ja NSDAP:n noustua valtaan vuonna 1933. Jo tammikuussa 1929 Hitler nimitti Heinrich Himmlerin ”Reichsführer-SS”:ksi eli SS-valtakunnanjohtajaksi ja koko SS:n organisaatio alkoi todenteolla 1930-luvulla laajentua. Himmler ja SS olivat tuolloin kuitenkin vielä alisteisia ”Sturmabteilung” eli SA:n johtaja Ernst Röhmille. Heinäkuun 1934 ”pitkien puukkojen yön” myötä Hitler ”puhdisti” SA:n johtoa, esimerkiksi murhaamalla Röhm, ja tämän jälkeen SS:n valta kasvoi ja se oli vastuussa ainoastaan Hitlerille. Himmlerin valta kasvoi entisestään, kun vuonna 1936 Saksan sisäministeriöön perustettiin poliisijohtajan virka, ja näin Himmleristä tuli kaikkien saksalaisten poliisivoimien päällikkö ja hän organisoivat poliisivoimat käytännössä täysin SS:n alaisuuteen. Syntyneen turvallisuuspoliisi ”Sicherheitspolizei” Sipon johtajaksi Himmler nimitti Reinhard Heydrichin. Sipoon kuuluivat sekä salainen valtionpoliisi ”Geheime Staatspolizei” Gestapo että rikospoliisi ”Kriminalpolizei” Kripo. Natsipuolueen turvallisuus- ja tiedustelupalvelu ”Sicherheitsdienst” SD säilyi valtionpoliisiorganisaatiosta itsenäisenä SS:n osastona osana Sipoa, jonka vuoksi myös Heydrichin titteli oli ”Chef der Sipo und des SD”. Vuonna 1939 muodostettiin kokonaan oma valtion turvallisuusvirasto ”Reichsicherheitshauptamt” RSHA, johon turvallisuuspoliisi ja tiedustelupalvelu yhdistyivät, ja jonka johtajaksi tuli Heydrich. Tämän viraston alaisuuteen kuuluivat niin keskitysleirit kuin Itä-Euroopassa operoineet ”Einsatzgruppenit”.⁵³

Suomen Valtiollisen poliisin ja Saksan turvallisuuspoliisin ja tiedustelupalvelun välinen yhteistyö oli sujunut menestyksekkäästi Pohjois-Suomessa jo ennen jatkosodan syttymistä. Ensimmäinen kontakti luotiin heinäkuussa 1940, samoihin aikoihin kun suomalaiset sotilasviranomaiset loivat suhteita saksalaisiin. Petsamon passintarkistaja Tauno Heliara ja Petsamon nimismies Niilo Kuukkanen tapasivat Saksan turvallisuuspoliisin edustajia, näiden joukossa myös ”SS-Untersturmführer” eli vänrikki⁵⁴ Wilhelm Laquan, joka toimi Pohjois-Norjassa Saksan turvallisuuspoliisin Kirkkoniemen-osaston päällikkönä kesäkuun lopulta 1940 alkaen. Heliaran ilmoituksen

⁵³ Sana 2003 [1979], 57; Jokipii 1968, 130,132; Rautkallio 2004, 205–206; Jokisipilä & Könönen 2013, 410–411; Stein 2004, 351–352.

⁵⁴ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

mukaan tuolloin Laqua ehdotti yhteistyön järjestämistä Valpon ja Gestapon välille ”koska meillä on yhteinen vihollinen”. Laqua oli koko sodan ajan Saksan turvallisuuspoliisin tärkein edustaja Suomessa ja Pohjois-Norjassa, ja hänellä oli erittäin hyvät kontaktit suomalaisiin Valpon miehiin.⁵⁵

Muutama päivä ennen operaatio Barbarossan käynnistymistä kesäkuussa 1941 Heydrichin johtama RSHA antoi suullisia ohjeita turvallisuuspoliisin upseereille, joista oli tarkoitus tulla erikoisyksiköiden johtajia idänsotaretken alettua. Käskyt kertoivat yksiselitteisesti Hitlerin näkemyksestä, että kaikki idän juutalaiset tuli bolševismin voimanlähteenä hävittää. Tätä tehtävää varten perustettiin neljä niin sanottua toimintaryhmää ”Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD”. Toimintaryhmät jakaantuivat kauempana rintamasta toimiviin toimintakomennuskuntiin ”Einsatzkommandoihin” ja etenevien joukkojen välittömässä läheisyydessä operoiviin erikoiskomennuskuntiin ”Sonderkommandoihin”. Einsatzgruppen A operoi Saksan pohjoisen armeijaryhmän yhteydessä Baltian, Valko-Venäjän ja Luoteis-Venäjän alueella, mutta sen vastuualue ei ulottunut Suomeen. Lapissa toiminut toimintakomennuskunta ”Einsatzkommando Finland” toimi erillisenä RSHA:n alaisena yksikkönä.

Jatkosodan syttymisen ja avoimen aseveljeyden myötä Suomen valtiollisen poliisin ja Saksan turvallisuuspoliisin yhteistyö syveni entisestään. Valtiollisen poliisin nuorempi apulaispäällikkö Bruno Aaltonen oli kesäkuun alkupäivinä vierailut Berliinissä sopimassa Gestapon päällikkö Heinrich Müllerin kanssa turvallisuuspoliisiyhteistyön yksityiskohdista tulevan Neuvostoliiton vastaisen sodan ajalle. Müller kirjoitti Aaltoselle pian vierailun jälkeen, että ”SS-Sturmbannführer” eli majuri⁵⁶ Gustav vom Felde saapuisi Helsinkiin, ja kuun lopulla Aaltonen, vom Felde ja valtiollisen poliisin päällikkö Arno Anthoni sopivat, että Valpon miehiä asetettaisiin vom Felden käyttöön. Vom Felden tehtävänä oli suorittaa Norjan-armeijan yhteydessä ”turvallisuuspoliisille kuuluvia toimenpiteitä”⁵⁷ ja samalla toimia RSHA:n yhteysupseerina Pohjois-Norjassa ja Suomessa toimivien saksalaisten tiedustelu- ja turvallisuuselinten välillä.

⁵⁵ Silvennoinen 2008, 155–157,163; Sana 2003, 189–195. Vrt. Rautkallio 2004, 208–210.

⁵⁶ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

⁵⁷ Silvennoinen 2008, 207.

Saksan asevoimien sotavankihallinnossa oli tehty ratkaiseva päätös, alkuperäisestä suunnitelmasta poiketen, olla jättämättä neuvostosotavankeja Suomen viranomaisten haltuun, joten myös Suomeen perustettiin saksalaisia sotavankileirejä. Ainoa varsinaisesti Suomessa sijainnut leiri oli Neuvostoliitolta takaisin vallatun Sallan Kuolajärvellä sijainnut ”Stalag 309”. Toinen AOK 20 alainen leiri ”Stalag 322” sijaitsi Petsamon naapurikunnassa Elvenesissä.⁵⁸ Saksalaisille turvallisuuspoliisin erikoisyksiköille kaavailtiin tehtäviä sotavankien käsittelyssä. Tähän kuuluivat poliittisesti ja rodullisesti ei-toivottujen aineiden eli käytännössä kommunistien ja juutalaisten seulominen ja näiden surmaaminen.⁵⁹

Aluksi vom Feldellä ei ollut Lapissa käytössään kokonaista ”einsatzkommando” eli toimintakomennuskuntaa, vaan Wilhelm Laquan komennossa Muurmanskia kohti liikkuva ”Sicherheitspolizein etenevä ryhmä”⁶⁰, joka oli käytännössä ”sonderkommandoihin” eli erikoiskomennuskuntiin verrattava yksikkö.⁶¹ Sitä avustamaan muodostettiin vom Felden, Aaltosen ja Anthonin sopiman järjestelyn mukaisesti 12 henkilön suomalainen ryhmä. Tähän kuuluivat Valpon Rovaniemen-osastolta kanslisti Veikko Heinonen, ylietsivät Toivo Keskitalo ja Arvid Ojasti sekä etsivä Aimo Kivipuro. Lisäksi siihen kuuluivat Petsamosta edustaja Urho Piha, passintarkistajat Tauno Heliara ja Erkki Ripatti sekä viisi tulkkia. Petsamosta Heliara raportoi pääosastolle 1.7.1941 vom Felden ryhmälle osoittamasta tehtävästä suoraan:

” – – edustaja Pihan ja allekirjoittaneen tehtäväksi tulisi Muurmanskissa suorittaa (sen tultua valloitetuksi) sikäläisen poliittisten tekijäin ja sotavankien kuulusteluja – – Pihan ja allekirjoittaneen tehtäviin kuului myös suunnitelman mukaan paitsi kuulusteluja myöskin tuomioiden langettaminen (kuolemantuomiot ampumalla). – – ”⁶²

Heliara myös kertoi, että vom Felde oli jo informoinut suunnitelmastaan Valpon pää- ja Rovaniemen-osastoa. Koko Valpon ylin johto, päällikkö Arno Anthoni, nuorempi apulaispäällikkö Bruno Aaltonen, vanhempi apulaispäällikkö Ville Pankko,

⁵⁸ Westerlund 2008a, 25–32. Ks. vankileireistä yleisesti passim. Westerlund 2008a.

⁵⁹ Silvennoinen 2008, 202–206. Vrt. Rautkallio 1989, 72–74. ”Suomi oli poikkeus, koska siellä ei operoinut ainutkaan SS-erikoisjoukko.” Vrt. myös Rautkallio 2004, 211–216.

⁶⁰ Silvennoinen 2008, 182–183. ”Sicherheitspolizein etenevä ryhmä” on passintarkistaja Tauno Heliaran käyttämä termi hänen 19.6.1941 laatimassa matkakertomuksessaan.

⁶¹ Silvennoinen 2008, 178,219,262; Suolahti 2016, 220–224. Vrt. Rautkallio 1989, 100. Rautkallio esittää virheellisesti, että Valpon miehet antoivat saksalaisille ainoastaan tulkkiapua: ”Yhteistyö käsitti teknisluontoisia kysymyksiä, kuten tulkkiavun järjestämistä von[vom] Felden miehille.”

⁶² Silvennoinen 2008, 210.

kansliatoimiston päällikkö Armas Thomenius ja passitoimiston päällikkö Aarne Kovero kuittasivat tämän Heliaran ilmoituksen luetuksi ja täten Valpon johdolla on täytynyt olla selvä käsitys suunnitelmasta. Virallisia kirjallisia ohjeita ilmoituksessa mainittuihin toimiin ei Heliaran ja Pihan pyynnöstä⁶³ asian äärimmäisen arkaluontoisuuden vuoksi koskaan lähetetty suomalaisille. Sotatoimien alettua kunnolla myös pohjoisella rintamalla, siirtyivät suomalaiset kuitenkin suorittamaan annettuja tehtäviään valloitetuille alueille. Saksalaiset joutuivat toiminnassaan tukeutumaan aluksi suomalaisiin siinä määrin, että suurin osa sotavangeista luovutettiin nimenomaan saksalaisilta suomalaisille valtiollisen poliisin miehille, eikä päinvastoin.⁶⁴

Ulkoministeriön lähettiläs diplomaatti Bruno Kivikoski raportoi suomalais-saksalaisesta turvallisuuspoliisiyhteistyöstä saamista tiedoistaan ulkoministeriöön. Hän saapui Rovaniemelle heti sodan puhjettua ja jatkoi raportointiaan lokakuuhun 1941 saakka. Kivikoski merkitsi muistiinpanoihinsa jo heti sodan alkuviikkoina heinäkuussa 1941, kuinka hänen mielestään Valpo oli:

” – – välistä liiksi nöyrä ja hännystelevä, kuten esim. Englannin Petsamon-konsulin jutussa, jossa oli sopinut Gestapon miehen kanssa, että luovuttaa hänet saksalaisille. Asia korjaantui tosin heti kun ilmoitettiin UM:n määräyksestä toimittaa konsuli Helsinkiin.”⁶⁵

Syyskuun alussa Kivikoski raportoi Valpon Petsamon edustaja Pihan hänelle ja maaherra Hillilälle kertomista tiedoista. Piha kuvasi saksalaisten rintaman etenemistä ja arvioi Muurmanskin valloituksen tapahtuvan kolmen viikon sisällä. Kivikoski kertoo myös kuinka Pihalle oli Kirkkoniemessä elokuun 30. päivänä aluekomissaari Laqua ja majuri vom Felde ”puhuneet taas Pohjois-Norjan liittämistä Suomeen” ja Suomen tulevista rajoista Kuolan niemimaata myöten. Kivikoski lisää raportissaan Laquan nimen perään kysymysmerkin, mikä kertoo siitä, ettei hänellä ollut täysin selkeää käsitystä tämän roolista. Sen sijaan majuri vom Felden roolista hänellä ei näytä olleen epäselvyyttä. Vom Felde oli Kivikosken mukaan:

⁶³ Silvennoinen 2008, 210. Silvennoinen yksilöi dokumentin Valpon arkistosta, jossa Tauno Heliara pyytää kirjallista määräystä tai lupaa Valpon johdolta.

⁶⁴ Silvennoinen 2008, 209–212.

⁶⁵ Kivikosken muistiinpanoja Rovaniemeltä 10.7.1941. 110A6, UM.

” – – puhunut Pihalle, että tahtoisin tämän apulaisekseen Muurmanskista saatavia vankeja tutkimaan ja tuomitsemaan. – – ”⁶⁶”

Vom Felden apulaiseksi lähteminen tarkoitti Valpon miehistä kootun suomalaisryhmän osallistumista saksalaisen erikoiskomennuskuntaan verrattavan yksikön toimintaan valloitetuilla alueilla, ja Kivikoskella on ollut suoran käden tieto tästä yhteistyöstä heti sodan alkuvaiheessa. Hänen lisäksi Lapin läänin poliisitarkastaja Armas Alhavan arkistosta löytyneessä matkustusrajoituksista 30.11.1941 käsittelevässä asiakirjassa todetaan, että ”valtiollisen poliisin miehistö on suurelta osalta saksalaisen poliisin apuna sille kuuluvissa erikoistehtävissä”.⁶⁷ Asiakirjasta ei selviä, tarkoittivatko nämä ”erikoistehtävät” juuri Valpon miesten osallistumista saksalaisen ”sonderkommandon” toimintaan.

Lisäksi Kivikoski pohti ulkoministeriöön lähettämässä raportissaan Pohjois-Suomen rintaman jakamista Suomen ja Saksan välisen sotajohdon sopimusten mukaisesti varsinaiseen sotatoimialueeseen ja rintaman takaiseen alueeseen syyskuun 6. päivänä 1941. Rintaman takainen alue ”Rückwärtiges Armeegebiet” käsitti Pohjois-Suomen läntisen alueen, itärajan sotatoimialuetta lukuun ottamatta, ja etelässä maiden välisen toiminta-alueiden rajan. Kivikosken mukaan asioita hoiti aluksi everstiluutnantti von Krane, mutta rintaman takaisia joukkoja johtamaan oli tarkoitus perustaa erillinen esikunta ja sen johtoon oli tarkoitus tulla everstin arvoinen upseeri⁶⁸. Sen ensimmäisenä komentajana aloitti syyskuussa 1941 eversti Willi Heinrich, joka kuitenkin pian siirrettiin muihin tehtäviin, ja hänen jälkeänsä toimi kenraaliluutnantti Iwan Heunert aina 30.6.1943 saakka. Hillilä loi läheiset ja luottamukselliset suhteet kaikkiin Saksan rintaman takaisten joukkojen komentajiin, ja Heinrichin tavoin myös Heunert oli maaherralle mieluinen saksalaisupseeri. Heunertin seuraaja kenraaliluutnantti Hans Heberlein⁶⁹ toimi komentajana 1.7.1943 alkaen aina sodan loppuun saakka, ja myös hänen kanssaan Hillilä tuli hyvin toimeen.⁷⁰ Kivikosken raportin mukaan rintaman

⁶⁶ Kivikoski Pakaslahdelle Rovaniemeltä 2.9.1941. 110A6, UM.

⁶⁷ S.n. ”oikeudellinen pro memoria” matkustusrajoituksista 30.11.1941. Armas Alhavan arkisto, C5, OMA.

⁶⁸ Vrt. Kivikoski Pakaslahdelle Rovaniemeltä 6.9.1941. 110A6, UM; Uola 2010, 422; Junila 2000, 64. Kivikosken raportin mukaan ”komentajaksi määrättiin ensiksi everstiluutnantti von Krahe [von Krane] ja sittemmin eversti Heinrich”. Uola tai Junila eivät mainitse von Kranea lainkaan, vaan toteavat, että ensimmäinen komentaja oli Willi Heinrich. Ilmeisesti von Krane ei toiminut virallisesti komentajana, vaan hoiti asioita, kunnes Heinrich nimitettiin tehtävään.

⁶⁹ Vrt. Uola 2010, 423,452,539; Junila 2000, 65. Junila esittää virheellisesti Heunertin seuraajaksi tulleen eversti Hentschellin, mutta Uolan mukaan seuraaja oli kenraaliluutnantti Hans Heberlein.

⁷⁰ Uola 2010, 422–423; Junila 2000, 64–65; Sana 2003, 182–183.

takaisten joukkojen tehtävänä oli ”m.m alueen sotilaallinen puhdistaminen ja varmistaminen” ja ”M.m. Gestapon osasto on alistettu alueen komentajalle”.⁷¹

Kivikoski raportoi ulkoministeriöön, kuinka Hillilän mukaan määräys rintaman takaisen alueen perustamiseksi oli ”muodollisesti puhtaasti sotilaallinen” ja yleiseen järjestyksen turvaamiseen pyrkivä ”lukuun ottamatta hallintoa ja poliisia”. Hillilän mukaan kuitenkin ”määräyksen sanamuodossa kiintyy huomio siihen, että m.m Gestapon osasto on alistettu komendantille”. Lisäksi Hillilän arvelujen mukaan saksalaisilla on ollut liioiteltu kuva suomalaisesta kommunisminvaarasta:

” – – Karkurien touhu on tullut erittäin liioitellussa muodossa saksalaisten tietoon – – saksalaisilla on suuresti liioiteltu käsitys meikäläisestä kommunismin vaarasta. Heidän päähänsä ei näytä mahtuvan, kuinka vähäistä se etenkin täällä pohjoisessa on. – – Tiedot kommunisteista voinee AOK saada vain oman Gestaponsa avulla, ja kun tämä toimii vieraassa maassa, ei ole kummeksittavaa, että tiedot ovat liioiteltuja ja väritettyjä. – – mikään suomalainen viranomaisantaisi vieraan maan viranomaisille oloistamme tietoja siinä muodossa, kuin missä ne AOK:n taholta esitettiin. Toiselta puolen taas Gestapon tšekäläinen pääedustaja, majuri vom Felde on taitavana pidetty herra. – – ”⁷²

Hillilä raportoi saksalaisten liioittelusta kommunisminvaarasta myös syyskuun loppupuolella. Hän oli kuullut saksalaisten väittäneen, että ”Kuuskun kylän taloista muka osan ryssän partio oli jättänyt polttamatta, koska niiden asukkaat olivat kommunisteja”. Lisäksi Hillilä oli kuullut saksalaisten näkemyksestä, että ”Kemijärven-Sallan rakennustyöväki on kaikkialta Suomesta haalittua kommunistijoukkoa, kertoen tämän tiedon tulleen Suomen Valpolta”.⁷³ Alhava taas sai kesäkuussa 1943 Yhteysesikunta Rovaniemen hallinnollisen toimiston päällikkö luutnantti Mannerilta suomenkielisen käännöksen saksalaisten ilmoituksesta liittyen kuukautta aiemmin sattuneeseen ”useampien suomalaisten siviilihenkilöiden hyökkäykseen saksalaisen sotilaan kimppuun”. Saksalaisen sotapoliisin vääpelin mukaan ”ovat kommunistiset ainekset kiihoittaneet[sic] suomalaisia hyökkäämään yksinään kulkevien saksalaisten sotilaiden kimppuun”.⁷⁴

⁷¹ Kivikoski Pakaslahdelle Rovaniemeltä 6.9.1941. 110A6, UM.

⁷² Kivikoski Pakaslahdelle Rovaniemeltä 11.9.1941. 110A6, UM.

⁷³ Hillilä UM:lle 23.9.1941. 110A6, UM.

⁷⁴ Manner Alhavalta 22.6.1943. Armas Alhavan arkisto, C5, OMA.

Kivikosken lisäksi maaherra Kaarlo Hillilä raportoi itse suoraan ulkoministeriöön näkemyksistään Wilhelm Laquan ja Saksan turvallisuuspoliisin roolista Pohjois-Suomessa. Hillilä pohti Laquan asemaa Yhteysesikunta Rovaniemen esikuntapäällikkönä kesäkuuhun 1942 saakka toimineelta everstiluutnantti Into Ahoselta⁷⁵ saamiensa tietojen pohjalta, tämän tapaamisesta Laquan kanssa. Hillilän mukaan Laqua on toiminut Kirkkoniemessä siitä saakka kun saksalaiset tulivat Pohjois-Norjaan ja ”ylläpitänyt suhteita Valpoon hyvinkin kiinteästi” ja ”nykyisin Laqua on Rovaniemellä ja hänen tehtävänä on m.m. hoitaa vakoilua Ruotsiin”. Hillilä pohtii myös, että Laqua ”lienee luonut itselleen täällä AKO:ssa[AOK:ssa] jonkunlaisen aseman, ehkäpä niitten tietojen pohjalla, joita hän saa oloistamme.” Maaherran mukaan myös ulkoministeriöllä ”on kait ollut tilaisuus seurata Valpon raportteja Laquan jutuista”.⁷⁶ Hillilällä ei maaliskuussa 1942 ollut siis vielä täysin selvää kuvaa Laquan roolista, vaikka juuri kevättalvella 1942 tämä nimitettiin Einsatzkommando Finnlandin komentajaksi.

Toisaalta Hillilä on voinut olla hyvinkin tietää asiasta, sillä toimihan esimerkiksi Valpon Rovaniemen-osaston toimisto samassa rakennuksessa maaherran johtaman lääninhallituksen kanssa. Hillilä oli muutenkin erittäin hyvin informoitu toimija sota-ajan Lapissa, joten jonkinlainen aavistus Saksan turvallisuuspoliisin ja Valpon yhteistyöstä hänellä on varmasti täytynyt olla. Eri asia on, mitä hän on katsonut viisaaksi sisällyttää ulkoministeriöön meneviin raportteihinsa.

Hillilä tapasi Laquan myös henkilökohtaisesti ja raportoi maaliskuussa 1942, kuinka hänen luonaan kävi ”Gestapon täällä oleva edustaja” ja tapaamisen tarkoitus oli käydä vastaanottamassa tasavallan presidentin Laqualle myöntämä Suomen Valkoisen Ruusun ritarimerkki. Hillilä raportoi Laquan olleen Pohjois-Norjassa jo ennen Norjan antautumista ja siitä lähtien toimineen sekä Norjassa että Suomessa. Vielä lokakuussa 1942 Hillilä arvioi Laquan roolia väheksyvästi: ”lienee hänen tehtävänä ollut täältä käsin harjoittaa saksalaisten vakoilua Ruotsiin.”⁷⁷ Hillilä kuitenkin arveli, että Laquan ”merkitys lienee hänen arvoaan suurempi”, sillä ”erään pikku jutun perusteella saatoin todeta hänen olleen henkilökohtaisessa kosketuksessa Himmlerin kanssa”.⁷⁸

⁷⁵ Ks. Ahosesta tarkemmin Uola 2010, 387.

⁷⁶ Hillilä Pakaslahdelle 30.3.1942. KHA, Dc 2, TPA.

⁷⁷ Hillilä Pakaslahdelle 6.10.1942. KHA, De 3, TPA.

⁷⁸ Hillilä Pakaslahdelle 9.10.1942. KHA, Dba 1, TPA.

Tätä ”pikku juttua” Hillilä ei raporteissaan tarkemmin erittele, mutta on mahdollista, että asia on koskenut Saksan turvallisuuspoliisin ja Valpon yhteistyötä. Lokakuuhun 1942 mennessä Einsatzkommando Finnlandin toiminta oli jo hiipumassa, mutta kuitenkin esimerkiksi Himmler oli suorittanut kaksi vierailua Suomeen ja suomalaisviranomaiset neuvottelivat juutalaispakolaisten luovutuksista Saksaan. Lisäksi Laqua poistui Suomesta Pohjois-Norjaan syksyllä 1942, joten raportin kirjoittamishetken mennessä hän oli jo ehtinyt toimia Suomessa melkein koko ”toimikautensa”. On erittäin vaikea uskoa, että Hillilä todella olisi ollut siinä käsityksessä, että Laquan tehtävänä Suomessa olisi ollut ainoastaan hoitaa Ruotsiin kohdistunutta vakoilua.

Huhtikuussa 1943 Hillilä raportoi, kuinka Laqua ”on aikaisemmin ollut Gestapon palveluksessa” ja ”lienee johtanut Suomesta käsin saksalaisten vakoilua Ruotsissa”. Hillilällä olisi pitänyt olla tieto Laquan todellisesta tehtävästä Pohjois-Suomessa, vaikka pelkästään raporttien pohjalta saa kuvan, ettei hän koskaan päässyt täysin selville Laquan toimista. Yksi tämän raportin kohta on kuitenkin merkittävä, sillä siinä Hillilä kertoi, kuinka Laquan tehtäväksi oli sodan alussa ”suunniteltu Gestapon päällikkyyttä Muurmanskin kaupungissa”.⁷⁹ Tämä on tärkeä havainto raportissa, sillä ”Gestapon päällikkyyttä” eli Einsatzkommando Finnlandin komentajan tehtävää nimenomaan suunniteltiin Laqualle. Hillilän ollessa tietoinen kaavaillusta ”Gestapon päällikkyudesta”, voidaan hyvin olettaa, että hän oli myös mahdollisesti laajemminkin tietoinen Valpon ja Saksan turvallisuuspoliisin yhteistyöstä.⁸⁰

2.2 Einsatzkommando Finnland ei-toivottua ainesta seulomassa

On mahdotonta ajoittaa tarkalleen, milloin RSHA päätti laajentaa toimintaansa Suomessa, mutta heinäkuun alun jälkeen 1941 ja viimeistään marraskuuhun 1941 mennessä Gustav vom Feldellä oli komennettavanaan Saksan turvallisuuspoliisin erikoisyksikkö viralliselta nimeltään ”Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD beim AOK Norwegen, Befehlsstelle Finnland”, eli lyhennettynä ”Einsatzkommando Finnland”. Tämä toimintakomennuskunta aloitti toimintansa todennäköisesti heinäkuun lopulla tai syyskuun alussa 1941. Vom Felde johti yksikön toimintaa ja piti toimipaikkaansa Rovaniemellä. Toimintakomennuskunnan saksalainen henkilöstö

⁷⁹ Hillilä Pakaslahdelle 17.4.1943. 110A6, UM.

⁸⁰ Ks. Tuikka 2011, 255,338–339.

kerättiin Saksan turvallisuuspoliisin Norjan joukkojen yksiköistä ja sen ydin koostui jo aikaisemmin muodostetusta ”sonderkommandoon” verrattavasta etenevästä ryhmästä. Mitään tarkempia tietoja yksikön vahvuudesta tai kokoonpanosta ei kuitenkaan ole käytettävissä.⁸¹

Toimintakomennuskunnan toiminnasta on jäänyt hyvin vähän asiakirjalähteitä todisteeksi ja sen koko olemassa olo tuli esille vasta Oula Silvennoisen väitöstutkimuksessa vuonna 2008. Siinäkin koko tutkimuksessa vain kahdessa asiakirjassa yksikkö mainitaan oikealla nimellään ja ainoastaan yksi asiakirja paljastaa suomalaisten tienneen, mitä Einsatzkommando Finnlandin toiminta oli Suomessa.

Lähteiden vähäiseen määrään vaikuttaa se, että turvallisuuspoliisin toiminnan luonteen vuoksi toimijat ymmärsivät olla kirjaamatta kaikkia tietojaan ylös. Toinen tärkeä tekijä on se, että toimintakomennuskunta toimi Suomessa vain vähän aikaa, sillä saksalaisten hyökkäyksen tyrehtyttyä ja Murmanskin valtaamisen epäonnistuttua myös sotavankien määrä romahti, ja koko yksikölle ei katsottu enää tarvetta. Vuodenvaihteen 1941–1942 jälkeen sen palveluksessa toimi enää yksi Valpon virkailija, Arvid Ojasti, ja jo vuoden 1942 loppuun mennessä koko Einsatzkommando Finnland lakkautettiin. Muurmanskin valtaamisen jäädessä haaveeksi, kariutuivat samalla myös pitemmälle menevät suunnitelmat suomalaisten suorittamista tutkimisista ja tuomitsemisista.⁸²

Yksi keskeisimmistä suomalaisten valtiollisen poliisin ja Einsatzkommando Finnlandin yhteistyöstä kertova asiakirja on Veikko Heinosen laatima tilannekatsaus. Heinonen oli Valpon virkailija ja toimi Sallan ”Stalag 309” vankileirillä kuulustelijana. Hän laati 21. päivä syyskuuta Valpon Rovaniemen osastolle tilannekatsauksen leirin vankienlukumäärään liittyen. Rovaniemeltä raportti välitettiin myös Valpon pääosastolle Helsinkiin. Tässä raportissa hän kertoo, kuinka:

”Ehdokkaita likvidointia varten on tällä hetkellä aliupseerileirissä kaksi ja politrukkileirissä yksi. Heidän kohtalonsa on jo selvä ja tapahtunee asian lopullinen ratkaisu näinä päivinä. – –”

⁸¹ Silvennoinen 2008, 219–220; Jokisipilä & Könönen 2013, 484–485; Suolahti 2016, 213–220.

⁸² Silvennoinen 2008, 235,267,280–282,355–356; Jokisipilä & Könönen 2013, 486.

Samassa asiakirjassa hän myös selventää ”vaarallisten vankien karsinan” tarkoittavan politrukki- ja juutalaisleiriä. Sallassa vaaralliset vangit, aliupseerit ja ”iso leiri” olivat eroteltuna toisistaan.⁸³ Heinonen oli täysin tietoinen vankien seulomisesta ja etnisestä erottelusta leireillä. ”Ehdokkaat likvidointia” varten olivat Einsatzkommando Finnlandin ja sitä avustaneiden suomalaisten seulomat ei-toivotut ainekset. Esimerkiksi Heinosen mainitsema politrukkileirin yksi ehdokas on valikoitunut tapettavaksi joko sen takia että hänen epäiltiin olevan juutalainen tai kommunisti – tai molempia. Heinosen mukaan vankien ”kohtalo oli jo selvä” eli hän oli täysin tietoinen, että ”ehdokkaat” tullaan pelkän epäilyn vuoksi tuomitsemaan kuolemaan.

Suomalaisten yhteysupseerien raporttien kautta voidaan täydentää kuvaa suomalaisten ja Einsatzkommando Finnlandin yhteistyöstä. Veikko Heinosen tilannekatsauksen lisäksi merkittävä todiste suomalaisten ja saksalaisten virastojen välisestä yhteistyöstä on yhteysupseeri luutnantti Tauno V. Mäen laatima viikkokertomus.

Mäki toimi kaksoisroolissa Sallassa, ollen samalla sekä Lapin maaherra Kaarlo Hillilän nimittämä Sallan paikalliskomendantti että Yhteysesikunta Rovaniemen komentaja Oiva Willamon nimittämä yhteysupseeri. Koska siviilihallinnon valta pysyi Pohjois-Suomessa koko sodan ajan suomalaisilla⁸⁴, oli Mäki Sallan paikalliskomendanttina siten alueen korkein siviilihallinnon virkamies. Toisaalta yhteysupseerina ja sotilaana hän oli myös tilivelvollinen Willamon yhteysesikunnalle. Maaherran luottomiehenä ja yhteysupseerina hänellä oli kaikki edellytykset olla tietoinen myös kaikesta saksalaisten toiminnasta alueella.⁸⁵

Luutnantti Mäki ei ainoastaan ollut tietoinen, vaan myös itse osallistui sotavankien käsittelyyn, sillä hän toimi muiden tehtäviensä ohella Sallatunturin kupeessa sijainneen suomalaisen sotavankileiri 9:n alaleiri 9 F komendanttina noin kolme kuukautta syksyllä 1941. Mäki oli syyskuussa 1941 ukrainalaisten vankien, Adam Andrushukin ja Vasili Venikin, paon yhteydessä tavoitellut pistooliaan, kun itsekin ukrainanalainen vanki Grigori Bondas oli tokaissut: ”ihan oikein, että karkasivat”, mutta ampumisen sijaan päätenyt kuitenkin ohjaamaan Bondasin nousemaan autoon. Leirin muut vangit luulivat, että mies oli viety kuulusteltavaksi. Iltapäivällä Mäki tuli kuitenkin Veikko

⁸³ Silvennoinen 2008, 221–222.

⁸⁴ Junila 2000, 109–110.

⁸⁵ Hillilä Horellille 1.10.1942. KHA, Da 1, TPA; Tuikka 2011, 247; Uola 2010, 360; Silvennoinen 2008, 222,270.

Heinosen kanssa ilmoittamaan, että Bondas oli ammuttu pakoa yrittäessään. Tuntemattomaksi jääneen saksalaisen sotilashenkilön AOK Norwegenin päämajoituspäällikölle laatiman sotavangin kuoleman olosuhteista kertovan raportin mukaan syynä ukrainalaisten vankien pakoon oli leirin huono huoltotilanne ja vankien julma kohtelu.⁸⁶ Kiistattomia lähteitä Mäen omakohtaisista vankien tappamisista ei ole saatavilla, mutta hänellä voidaan silti sanoa olleen siihen kaikki mahdollisuudet.

Mäen laatima ”viikkokertomus 16.8–22.8.1942” on tämän tutkimuksen kannalta yksi keskeisimmistä asiakirjalähteistä. Siinä on kyse inkeriläisen yliluottokari Juho Soikkasen jutun selvittämisen yhteydessä ilmenneistä päällekkäisyyksistä kuulustelujen järjestämisessä eri virastojen suhteen. Raportin Mäki on kirjoittanut yhteysupseerin roolissa, lähettäen sen edelleen esimiehelleen eversti Willamolalle. Tämä liitti Heinrichsille päämajaan lähettämänsä tilannekatsauksen liitteeksi Mäen kertomuksen Soikkasen vapaaehtoisesta antautumisesta suomalaisille, ja hänen kuulusteluistaan. Siinä ei kuitenkaan mainita Mäen viikkokertomuksen mukaisia asioita.⁸⁷ Mäki raportoi 22.8.1942 Willamolalle:

”Soikkasen jutun selvittelyjen yhteydessä ilmeni, että kirjelmä 24.7.42 N:o 1292/II/Ic sal. ei ollut riittävän selvä, sillä nyt syntyi Päämajan valvontaosaston tšekäläisten edustajien ja Gen.Kdon kuulustelijain välillä kiistaa siitä, mihin yllämainitut vakoilijat on lähetettävä ja kuka kuulustelee ensiksi. Vakoilijoista ja loikkareista ovat kiinnostuneita Päämajan valvontaosasto, valtiollinen poliisi ja Eins.Komm.des Sicherheitspolizei und des S.D, beim AOK Lappland. Pääasia lienee, että ’asiat tulevat nopeasti ja hyvin hoidettua’ kuten sot.virk. Ojasti sanoi kiistan aikana. – – kestänee kokonaiskuvan saaminen tavallista kauvemmin[sic] paperien kulkiessa virkatietä virastosta toiseen – – jokainen laitos on komentamassa ja nämä komennukset menevät ristiin. Järjestyksen aikaansaaminen mainittujen virastojen kesken lienee helppo.”⁸⁸

Tämä viikkokertomus on tutkimuksessa käytössä olevan aineiston ainoa dokumentti, jossa Einsatzkommando Finland mainitaan – jopa täydellisellä – nimellä. Jo yksistään tämä seikka tekee siitä merkittävän lähdelöydön. Luutnantti Mäen ollessa täysin tietoinen toimintakomennuskunnan olemassaolosta ja sen yhteistoiminnasta suomalaisten kanssa, on tiedon täytynyt kulkea myös hänen esimiehilleen. Willamon

⁸⁶ Silvennoinen 2008, 222–223.

⁸⁷ Willamo Heinrichsille 1.9.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

⁸⁸ Mäki Willamolalle 22.8.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

lisäksi Mäen henkilökohtaisen ystävän⁸⁹ Kaarlo Hillilän on täytynyt olla perillä Mäen raportissa mainitsemista asioista.

Mäen viikkokertomuksessa Einsatzkommando Finnland yhdistetään yhteistyötä tekevänä instanssina päämajan valvontaosastoon ja valtiolliseen poliisiin, mikä jo sinällään on asiakirjan ehdoton ansio. Valtiollisen poliisin osalta on jo edellä osoitettu, että sen yhteistoiminta Saksan turvallisuuspoliisin kanssa oli Valpon ylimmän johdon tiedossa. Ida Suolahti on tutkinut väitöskirjassaan Suomen ja Saksan välisiä sotavankien luovutuksia ja vaihtoja jatkosodan aikana ja hänen mukaansa päämajan valvontaosasto sopi sotavankien luovutuksista suoraan Saksan turvallisuusviranomaisten kanssa Lapissa, ja valvontaosaston Lapin alatoimisto oli yhteistyössä saksalaisen salaisen kenttäpoliisin ja Saksan Norjan armeijan tiedusteluosaston kanssa.

Suolahden mukaan eri syistä tapahtuneet sotavankien luovutukset ja vaihdot olivat useiden eri viranomaisten keskinäisiin sopimuksiin perustuneita tapahtumasarjoja, joiden koko laajuus oli päämajassa selvillä vain muutamilla yksittäisillä henkilöillä. Sotavankihallinnon periaatteiden mukaan käytännössä kaikki sotavankeja koskevat asiat olivat salaisia, sillä ne olivat osittain myös strategista tietoa. Lisäksi valvontaosaston toiminta ja päätöksenteko oli yksinvaltaista ja salaista. Poliittisesti epäluotettavien sotavankien, joihin juutalaiset kuuluivat, luovuttaminen saksalaisille oli päämajan valvontaosaston oma hanke, joka oli tarkoitus pitää salassa Suomen puolustus- ja sotavankihallinnolta. Suolahden mukaan juutalaisten sotavankien luovuttaminen saksalaisille ei tapahtunut saksalaisten pyynnöstä tai painostuksesta, vaan valvontaosaston omasta aloitteesta.

Periaatteellisella tasolla siitä oli tietoinen vain pieni piiri päämajassa ja Kotijoukkojen Esikunnassa. Suolahden mukaan mikään hänen tutkimuksensa lähteissä ei viittaa siihen, että yleisesikunnan päällikköä tai ylipäällikköä olisi tiedotettu valvontaosaston sotavankiluovutuksista. Juutalaisten sotavankien luovuttamisesta saksalaisille on säilynyt vain vähän lähteitä, sillä esimerkiksi päämajan valvontaosaston arkisto tuhottiin pitkälti jo heti sodan jälkeen syyskuussa 1944.⁹⁰ Tämän tutkimuksen lähteiden

⁸⁹ Hillilän ja Mäen suhteesta ks. Silvennoinen 2008, 222; Tuikka 2011, 339. Silvennoinen: ”Tauno V. Mäki, joka kuului Kaarlo Hillilän tuttavapiiriin – –”. Tuikka: ”Hillilä oli keskustellut yön humalaisimpina tunteita riittävästi Mäen, Pihan, Willamon ja Valpon edustajien kanssa, jotka tunsivat saksalaisten sotavankien käsittelysystemit.”

⁹⁰ Alftan 2005, 283–284; Jokisipilä & Könönen 2013, 491; Kallatsa 2009, 114–115; Sana 2003, 361–364; Lindstedt 2004, 149,162.

perusteella Suomen valtionjohto on kuitenkin ollut yleisellä tasolla tietoinen suomalaisten ja Saksan turvallisuusviranomaisten yhteistyöstä, jonka myös Suolahti toteaa.⁹¹

Suomalaisten virastojen ja saksalaisen toimintakomennuskunnan välisestä hyvästä ja sujuvasta yhteistyöstä kertoo viikkokertomuksen lopun toteamus, kuinka järjestyksen aikaansaaminen virastojen kesken lienee helppoa. Tämä on ehkä dokumentin kaikkein tärkein kohta. Johtuuko helppous siitä, että järjestöt ovat olleet sotavankiasioissa kiinteässä yhteistyössä? Tästähän todistavat juuri toteamukset ”paperien kulkiessa virastosta toiseen” ja ”komennusten mennessä ristiin”. Kuulustelujen järjestämisen ja kuulusteltavien kertomusten kokonaiskuvan hahmottumisen vuoksi järjestöjen välillä tarvitaan yhteistyötä, jonka aikaansaaminen ”lienee helppoa”. Yhteistyötä on siis tehty ja sen parantamisen Mäki arvioi helpoksi.

Todistettavasti osa Valpon miehistä osallistui itse suoraan sotavankien surmaamiseen. Kairalan kapinana tunnettu 22.7.1942 sattunut tapahtumaketju on tästä yksi esimerkki. Neuvostopartisaanit hyökkäsivät suomalaiselle Kuolajärven työpisteelle ja sekasortoisessa tilanteessa nälkiintyneet vangit ryöstivät ruokavaraston ja pyrkivät pakenemaan, osan siinä onnistuessaakin. Osa partisaaneista eteni aina Kairalan asemalle saakka. Partisaanien hyökkäys saatiin kuitenkin nujerrettua, ja suurin osa vangeista joutui palaamaan takaisin leiriin. Sallan paikalliskomendantti ja yhteysupseeri Tauno V. Mäki ja Einsatzkommando Finnlandin palveluksessa toimiva Valpon virkailija ylietsivä Arvid Ojasti saapuivat Kairalaan ja kiistelivät kenelle vangit kuuluivat. Mäki halusi alistaa asian Yhteysesikunta Rovaniemen ja suomalaisen kenttäoikeuden ratkaistavaksi, Ojastin mukaan vangit taas kuuluivat saksalaisille, ja Saksan sotalakien mukaan kaikki vangit oli heti ammuttava. Ojasti oli vuodenvaihteen 1941–1942 jälkeen ainut suomalainen Valpon mies, joka toimi Einsatzkommando Finnlandissa ja Laqua oli uskonut Ojastin hoidettavaksi kaikkien Sallan suunnalta saatujen sotavankien tutkinnan⁹². Mäen mukaan:

”jo pitemmän aikaa oli ollut voimassa määräys, joka myös oli käytäntö, että kaikki muun muassa Sallan alueella kiinni saadut sotavangit oli luovutettava sot. virk. Ojastille, koskien tämä myöskin suomalaisten kiinniottamia sotavankeja.

⁹¹ Suolahti 2016, 303,359–368.

⁹² Silvennoinen 2008, 267.

Sotilasvirkamies Ojasti vastaanotti määräyksiä suoraan Oslosta Untersturmführer Laqualta.⁹³

Tämän vuoksi Ojastin mukaan vangit kuuluivat saksalaisille eli käytännössä hänelle. Vankien kohtalosta ei Ojastilla tai Mäellä ollut epäselvyyttä, kiistassa oli kyse vain siitä, langetettiinkö vankien kuolemantuomiot saksalaisen vai suomalaisen kenttäoikeuden päätöksellä.

Ojasti osoitti pistoolilla yhtä takin varastanutta vankia ja kysyi Mäeltä saksaksi, tulisiko ”sotarosvot” Suomenkin lakien mukaan ampua, johon Mäki vastasi ”jawohl”. Tämän jälkeen Ojasti komensi vangin seisomaan ojaan ja ampui hänet. Hetken kuluttua Ojasti ampui toisen vangin samaan paikkaan kuin edellisen. Mäki ohjeisti jäljelle jääneitä noin 40 vankia suomalaiselle Jänisvaaran vankileirille marssittamaan lähtenyttä leirin päällikkö vänrikki Väinö Lainetta etsimään sopivan kuopan ammuttaville vangeille. Laine otti käskyn kirjaimellisesti ja ehti teloituttaa isoon hiekkakuoppaan 20 vankia, ennen kuin Mäki ja Ojasti saapuivat perille Jänisvaaraan ja Mäki keskeytti teloituksen. Laine oli tulkinnut Mäen käskyn virheellisesti, sillä Mäki oli tarkoittanut, että vangit suomalaisen kenttäoikeuden päätöksen kautta tullaan mahdollisesti myöhemmin ampumaan, mutta ei mielivaltaisesti ennen tätä. Loput vangit säästyivät ampumisilta ja heidät komennettiin takaisin Jänisvaaran leiriin. Kuitenkin helmikuussa 1943 suomalainen sotaylioikeus langetti pelastuneille kahdelletoista vangille kuolemantuomiot, jotka pantiin täytäntöön saman kuun lopulla.⁹⁴

Luutnantti Mäki kehui ylietsivä Ojastin ammattitaitoa heinäkuussa 1942 vain muutama päivä ennen Kairalan tapahtumia laatimassa raportissaan eversti Willamolles. Mäki selvitti raportissa kahden suomalaisen loikkarin tapausta:

” – – Vasta 18.7. tunnusti Tossavainen olleensa Kelloniemen kanssa koko poissaoloajan Kantalahdessa ja siellä tehneensä sopimuksen ryhtyä vakoilijaksi. Jo kertomistaan tiedoista ryssät olivat maksaneet hänelle 1000:-. – – Näitä roistoja kuulusteltiin toista vuorokautta Kurtilla sekä suomalaisten että saksalaisten toimesta. Kuulustelijat olivat ilmeisesti epäpäteviä ja hyväuskoisia, koska mm. kummankaan vakoilijan taskuja ei tutkittu ja sitten lopputuloksena esitettiin miesten vapauttamista. EK:n sot.virk. Ojasti

⁹³ Silvennoinen 2008, 270.

⁹⁴ Silvennoinen 2008, 269–275. Ks. Lähtenmäki 1999, 151–152. Lähtenmäki ei mainitse Mäen ja Ojastin toimintaa lainkaan.

Sallassa otti nopeasti totuuden esiin. – – Epäkohdan korjaamiseksi pitäisi saada määräys, että kaikki loikanneet ja paenneet mahdollisimman nopeasti toimitetaan esim. sot.virk. Ojastin kuulusteltavaksi. Hän ainakin on ammattimies, jo 20 vuotta palvellut EK:ta. – – ”⁹⁵

Mielenkiintoista raportissa ovat siinä käytetyt sanamuodot ”nopeasta totuuden esiin saamisesta” ja ”ammattimiehen” kuulustelutekniikoista. Mäki tarkoitti ilmeisesti kidutuksia, sillä nopeat tunnustukset vaativat varmasti brutaaleja menetelmiä kuulustelijoilta.

Mäen mukaan loikkareita ennen Ojastia kuulustelleet sekä suomalaiset että saksalaiset kuulustelijat olivat ”epäpäteviä ja hyväuskoisia”. Hämmästyttävää on kuitenkin se, että Mäki pitää saksalaisten kuulustelumenetelmiä suomalaisen sotilasvirkailija Ojastin menetelmiä kevyempinä. Mäki ei erikseen tässä asiakirjassa erittele mitä hän ”saksalaisilla” tarkoittaa eli viittaako hän Einsatzkommando Finlandiin vai johonkin muuhun saksalaiseen tahoon. Toisaalta Ojasti itse oli raportin kirjoittamishetkellä heinäkuussa 1942 Einsatzkommando Finnlandin komentajan edustajana Suomessa. Laqua oli kevät-talvella 1942 nimitetty vom Felden seuraajaksi Einsatzkommando Finnlandin komentajaksi ja Ojasti toimi hänen edustajanaan, kun Laqua hoiti muita asioita Norjassa.⁹⁶

Elina Sana esittää vuonna 2003 ilmestyneessä teoksessaan Norjassa sotarikosoikeudenkäyntejä varten vuodesta 1946 aina alkuvuoteen 1947 laadittujen norjankielisten kuulustelupöytäkirjojen tietojen perusteella, että Valpon miehet käyttivät Norjassa saksalaisia raaempia kuulustelumenetelmiä. Norja lähetti tiedot Suomelle vuonna 1947, ja ne koskivat neljää valtiollisen poliisin miestä: Tauno Heliaraa, Albin Heiskaa, Nåousovaista ja neljättä, jonka nimi oli tuntematon. Esimerkiksi Karl Fredrik Komeros todisti 16.1.1947, että suomalaiset Valpon miehet olivat kuulustelleet Magnus Stenbakia ja Nils Johan Harjoa, joka oli ennen saksalaisten vankeudessa tapahtunutta kuolemaansa kertonut useita kertoja Komerokselle, että suomalaiset poliisimiehet ovat pahempia kuulustelijoita kuin saksalaiset. Magnus Stenbak kertoi täysin samat asiat 17.1.1947 päivätyn kuulustelupöytäkirjan mukaan. Sem Alarik Hirvelä kertoi 16.1.1947 pidetyssä kuulustelussa, että erittäin huonokuntoinen Osvald Furumo oli kertonut

⁹⁵ Mäki Willamolle 18.7.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

⁹⁶ Hillilä Pakaslahdelle 6.10.1942. KHA, De 3, TPA; Silvennoinen 2008, 262.

Hirvelälle suomalaisten poliisimiesten Heliaran ja Heiskan kiduttaneen häntä Kirkkoniemen putkassa tapahtuneissa kuulusteluissa. Furumo oli kuulustelupöytäkirjan mukaan näyttänyt Hirvelälle kolme palohaavaa toisessa jalassa ja kaksi palohaavaa toisessa, ja kertonut, että kyseiset poliisimiehet olivat tehneet tämän hehkuvalla raudalla Kirkkoniemen putkassa. Todistajat olivat norjalaisia saksalaismiehityksen vastustajia, mutta myös toisen puolen edustaja, natsien kanssa yhteistoimintaan osallistunut Olga Björklund, todisti Valpon ja Saksan turvallisuuspoliisin yhteistyöstä Norjassa.⁹⁷

Mikäli Heliara ja Heiska todella käyttivät näin raakoja kuulustelumenetelmiä Norjassa, ovat Ojastin menetelmät Suomessa olleet todennäköisesti myös varsin brutaaleja. Ojasti oli jo huhtikuussa 1942 käydessään Sallan Kuusijärvellä Alakurtin ja Kairalan välillä sijainneessa työleirissä pitänyt siellä olevia juutalaisia työvelvollisia epäilyttävinä ja järjestänyt ”jutkujen” joukkoon avustajan. Ojastin vierailun jälkeen leirillä olleiden juutalaisten kirjeenvaihto kulki hänen kauttaan.⁹⁸ Elina Sanan mukaan Ojasti osoitti samantapaista mahtailevaa asennetta juutalaisia kohtaan Itävallasta Suomeen saapuneen juutalaisen Willy Werberin sodan jälkeen antaman kertomuksen perusteella:

” – – Huutaen: Heil Hitler! suomalainen upseeri astui parakkiimme – – selittivät olevansa saksalaisten kollaboratöörejä. Upseerin ensimmäinen uhkaus oli: Teidän täytyy tehdä työtä niin että kyntenne vuotavat verta. – – luulinko olevani minkään arvoinen jos he veisivät minut metsään! – – Meille se merkitsee yhtä juutalaista vähemmän maailmassa! – – ”⁹⁹ ”

Sana itse haastatteli vuonna 1979 ilmestynyttä teostaan varten unkarinjuutalaista tohtori Lajos Székelyä, joka vahvisti Werberin tarinan kertomalla vastaavasti Ojastin esitelleen itsensä ”Suomen kansalaisena joka palveli Gestapoa” ja kuinka ”kaikki jotka eivät tee työtä tulevat kuolemaan”. Székelyn mukaan Ojasti ei koskaan kertonut nimeään, mutta kertoi kuinka ”me kuulimme sen jälkeenpäin: Ojasti”.¹⁰⁰

Hannu Rautkallio siteeraa vuonna 2004 ilmestyneessä teoksessaan Ojastin raporttia, jonka mukaan Ojastin mielestä juutalaisten joukko ”on aika hankalaa”, sillä he ”tekevät hyvin töitä silloin kun joku on katsomassa, mutta ovat mestareita silmänpalvelemisessa

⁹⁷ Sana 2003, 196–199.

⁹⁸ Silvennoinen 2008, 267. Ks. Kirjeenvaihdosta tarkemmin Rautkallio 2004, 343.

⁹⁹ Sana [1979], 103–104.

¹⁰⁰ Sana [1979], 103–104; Smolar 2003, 123–124; Holmila 2010, 197.

ja heti kun on tilaisuus laiskottelevat”. Ojastin mukaan juutalaisten ”asunnot ovat olleet hyvät” ja ”tuskin yksikään suomalainen kotirintamalla on syönyt kuluvaan kevään aikana niin hyvin kuin nämä juutalaiset”.¹⁰¹

Arvid Ojastia voidaan perustellusti pitää antisemitistinä ja esimerkiksi Kairalan kapinassa Ojastin ja Mäen kanssa paikalla olleen vänrikki Eino Luomin mukaan Ojasti oli sadisti, koska tämä nautti toisten ihmisten lyömisestä ja tappamisesta.¹⁰² Ojastin toimista kertovien tietojen kulkeutuminen Suomen valtionjohdolle ei kuitenkaan ole aivan yksiselitteisen varmaa. Oula Silvennoisen mukaan suomalaiset tekivät Kairalan kapinasta elokuun lopulla 1942 virallisen tutkinnan, mutta Ojasti vetosi esimieheltään Laqualta saamaansa määräykseen, jonka mukaan hän sai vastata ainoastaan Laquan läsnä ollessa toimintaansa saksalaisissa muodostelmissa. Tutkinta ei edennyt tämän pidemmälle, vaan se lopetettiin, eikä ketään suomalaista asetettu syytteeseen. Vasta sodan jälkeen sotavankileirien tutkimuskeskus otti tapahtuman uudelleen tutkittavakseen.¹⁰³ Myös kaikki Elinan Sanan esille tuomat todistukset on annettu vasta sodan jälkeen, eikä Mäki yhteysupseerina laatimissa raporteissaan kuvannut Ojastin toimia yksityiskohtaisesti.

Toisaalta on perusteltua myös esittää, ettei yhteistyö suomalaisten ja Einsatzkommando Finnlandin välillä jäänyt ainoastaan suoraan saksalaisten kanssa tekemisissä olleiden virkailijoiden tai edes Valpon sisälle. Valpo oli velvollinen raportoimaan tiedoistaan sisäministeriölle, jonka velvollisuutena taas oli tuoda saamansa tiedot myös muun hallituksen tietoon¹⁰⁴. Päämajan alaisten yhteysupseerien kautta tiedot taas ovat kulkeutuneet Mikkeliin ja aina ylipäällikkö Mannerheimille saakka.

Vaikka partisaanit ja kommunistit olivat Einsatzkommando Finnlandille juutalaisia suurempi huolenaihe, on suomalaisten tietämyksen ja suhtautumisen kannalta tärkeää hahmottaa keskeisten suomalaisten toimijoiden asennoituminen juutalaisia kohtaan. Valtiollisen poliisiin sota-ajan käsityksissä sulautuivat yhteen kolme aiemminkin esiintynyttä viholliskuvaa. Jälkiaktivistihenkinen ryssäviha oli jo itsenäisyyden alkuajoilta saakka tarkoittanut vihaa etnistä venäläisyyttä kohtaan. Tähän yhdistyi

¹⁰¹ Rautkallio 2004, 341. Rautkallio ei esitä Ojastin raportille minkäänlaista lähdeviitettä, joten on mahdotonta sanoa täsmällisesti mitä raporttia hän siteeraa.

¹⁰² Silvennoinen 2008, 274.

¹⁰³ Silvennoinen 2008, 274–275.

¹⁰⁴ Jokisipilä & Könönen 2013, 485,489.

Suomen vuoden 1918 sodan jälkeen voimistunut kommunisminvastaisuus ja uusimpana piirteenä antisemitismi. Ryssäviha, antikommunismi ja antisemitismi muodostivat yhdessä uuden viholliskuvan ”neuvostoryssästä”¹⁰⁵. Tätä pohjaa vasten on helppo ymmärtää, että Einsatzkommando Finnlandin kanssa yhteistyötä tehneet suomalaiset toimijat ulottivat kommunistien kohtalon koskemaan myös juutalaisia. Lisäksi se tosiasia, että juutalaisuutta ei yleensä erikseen mainita suomalaisten raporteissa, voi yksinkertaisesti olla seurausta siitä, etteivät suomalaiset toimijat kokeneet tarvetta erotella juutalaisia muista ”neuvostoryssistä” ja mielsivät heidät ”yhtä pahoiksi” ja samanarvoisiksi vihollisiksi. Toimintakomennuskunnalle epäily juutalaisuudesta oli riittävä peruste erotella nämä vankileireillä omaan ”vaarallisten vankien” osastoon. Saksalaiset myös toimeenpanivat RSHA:lta saamiensa ohjeiden mukaisesti juutalaisten, kommunistien ja muiden ei-toivottujen aineiden likvidoimista Suomessa.

¹⁰⁵ Silvennoinen 2008, 194–195; Kuparinen 1999, 271–272.

3. ”Judenpolitik” Pohjois-Suomessa

3.1 Saksalaiset vangitsijoina ja vartijoina

Einsatzkommando Finnlandin suorittaman vankien seulomisen lisäksi suomalaiset yhteysupseerit saivat tietää millaiset olot saksalaisten vankileireillä vallitsivat. He pystyivät muodostamaan käsityksen saksalaisista vangitsijoina ja vartijoina, ja myös antamaan autenttisia kuvauksia saksalaisten käsiin jääneiden neuvostovankien – ja heidän joukossaan olevien juutalaisten – kohtelusta Suomessa.

Yhteysupseerien raporteissa ei yleensä erikseen mainita ovatko vangit juutalaisia¹⁰⁶, mutta kuten edellisessä kappaleessa esitettiin, muodostivat juutalaiset ja kommunistit ”vaarallisten vankien” ryhmän jo pelkän taustansa vuoksi. Voidaan päätellä, että kaikkein julmimmat toimenpiteet kohdistuivat juuri heihin, sillä heitä pidettiin kaikkein epäilyttävimpinä propagandanharjoittajina ja alttiimpina karkausyrityksille. Tämän lisäksi yhteysupseereille itselleen oli luultavasti luontevaa yhtyä ajatukseen, sillä myös suomalaisten vankileireillä juutalaiset luokiteltiin helpommin epäilyttäväksi agitaattoreiksi¹⁰⁷. Willamon joulukuun 1941 raportissa paljastuu myös suomalaisten vankileirien toiminnasta kiusallinen puoli. Raportin mukaan Buschenhagen oli väittänyt Willamolle suomalaisten vankien vartioinnin olevan liian huoletonta, ja tällaiset ”ylimalkaiset väitteet” Willamo kumosi kertomalla, kuinka suomalaisten leirien vankikarkurien tapaukset olivat päättyneet karkurien ”kiinnijoutumiseen ja likvidoimiseen”.¹⁰⁸

Yhteysupseerit raportoivat vankileirien olosuhteista pääasiassa saksalaisilta saamiensa tietojen perusteella, sillä yksikään yhteysupseeri ei kerro henkilökohtaisesti käyneensä saksalaisella vankileirillä.¹⁰⁹ Väinö Schäterin sai mahdollisuuden keskustella syyskuussa 1942 sekä saksalaisten vartijoiden että näiden vankien kanssa, kun

¹⁰⁶ Ks. Westerlund 2008a, 158. Westerlund käyttää teoksessaan lähdeluettelon mukaan Kansallisarkistossa sijaitsevia yhteysupseerien toimintakertomuksia (T-5471), mutta viittaa kyseisen päätelmän kohdalla alaviitteessä pelkästään Alftanin vuonna 2005 YhtERoin arkistoista tekemään lähdekokoelmaan.

¹⁰⁷ Ks. Jokisipilä & Könönen 2013, 493; Lindstedt 2004, 152–153,159; Kallatsa 2009, 140–153.

¹⁰⁸ Willamo Melanderille 8.12.1941. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹⁰⁹ Ks. Westerlund 2008a, 22. Westerlund: ”Suurin osa neuvostosotavangeista saaduista tiedoista lienee hankittu saksalaisilta upseereilta, osittain ehkä yhteisten juominkien ja illanviettojen yhteydessä. Näyttää kuitenkin siltä, että saksalaiset virallisesti arkailivat esitellä sotavankiasioitaan suomalaisille, sillä yksikään yhteysupseeri ei kerro henkilökohtaisesti käyneensä ainoassakaan saksalaisten sotavankileirissä”.

suomalaisten yhteysupseerien parakin pystyttämiseen käytettiin vankityövoimaa. Saksalaisilta vartiomiehiltä hän sai kuulla, että vankeja ”yleensä kohdellaan aika hyvin” ja vangit saavat riittävästi muonaa. Vangit itse näkivät asemansa eri tavalla ja kuvasivat olojaan ”tyydyttäväksi” ja valittivat muonan määrää riittämättömäksi. Yhteysupseerille vangit myös kertoivat, kuinka he alussa ”joutuivat kovakouraisen käsittelyn alaiseksi” ja kuinka heitä ”hakattiin nyrkein ja kepein”, mutta kuinka ”nyt siitä on päästy”.¹¹⁰

Vankien ruumiillisesta kurittamisesta raportoi myös luutnantti Jernström. Hän kertoi kuinka Saksan 7. Vuoristodivisioonan komentaja kenraalimajuri August Krakau oli todennut, että ”vankien vartijoita on kielletty lyömästä vankeja”. Vankien muonan riittävyys oli yleisesti jopa fyysistä väkivaltaa suurempi huoli vangeille, minkä vuoksi Krakau oli käskenyt kasvattaa vankien päiväannoksia.¹¹¹ Luutnantti Viljakainen raportoi vankien muonan riittävydestä niin ikään Nautsista, kertomalla kuinka:

” – – kuvaavaa sotavangeille annetun muonan laadulle ja runsaudelle on, että eräs niistä söi kaksi maastosta löytämäänsä hiirtä karvoineen päivineen kuollen myös siihen parikymmentä askelta kuljettuaan. – – ”¹¹²

Muonan riittämättömyys ja siitä johtuvat taudit koituivat useammin vankien kohtaloksi kuin mielivaltaiset surmaamiset. Vankien näännyttämisen ja nälkäkuolemien ei silti voida katsoa olleen sen ”humaanimpi” tapa päästä vangeista eroon kuin suoraan ampumalla. Toisaalta voidaan ajatella, että nälkiinnyttämällä – mikäli se oli tarkoituksellista – vankien surmaamisesta selvittiin ikään kuin ”puhtaammin” ja kuolemat voitiin laskea vankien heikon kunnon ja tautien syyksi.

Nälän ja tautien lisäksi suomalaiset yhteysupseerit raportoivat kuitenkin myös suorista vankien surmaamisista. Jernström raportoi kuin itsestään selvyytenä, että karkaamista yrittäneen vangin SS-divisioona ”Nordin” komentaja ”[SS-]kenraali [Matthias] Kleinheisterkamp ilman muuta antoi hirttää”.¹¹³ Hän kertoi myös kuinka vankeja oli pakotettu ruoskimalla puhumaan ja ”äärimmäisessä tapauksessa piti vankia uhata ampumalla”.¹¹⁴ Luutnantti Tor Å. Nerdrum ihmetteli suomalaisten vartijoiden löysää

¹¹⁰ Schaterin Willamolles 15.–19.9.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

¹¹¹ Jernström Willamolles 10.9.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

¹¹² Viljakainen Willamolles lokakuussa 1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

¹¹³ Jernström Willamolles 9.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

¹¹⁴ Alftan 2005, 114.

kuria vankien ”mitä tuttavallisimmin seisoen” ja ”savukkeita poltellen”. Hän vertasi raportissaan saksalaisten ankaruutta, kertomalla kuinka:

” – – eräs 13 vuotta sotilaana palvellut vääpeli, joka oli antanut sotavangeille savukkeita, tuomittiin menettämään sotilasarvonsa sekä sovittamaan 8 kuukauden vankeusrangaistuksen. Joten heillä ei kyllä tule minkäänlainen veljeily kysymykseen – –
»115

Nerdrumin mielestä suomalaiset eivät täysin käsittäneet sitä, kuinka vaarallisia vangit todella olivat, jos he saivat liian vapaat kädet. Hän tunnusti toisaalta kyllä ”saksalaisten kohtelevan sotavankejaan hieman raa’asti”, esimerkiksi ”vartiomiehen ajamalla vankeja kokoon lyöden heitä selkään petoonirautapätkällä[sic]”, mutta toisaalta hän piti tällaista toimintaa ”hyvinkin asiallisena” ja kertoi kuinka se ”ampumisen ohella on usein ainoa tapa pitää suurta vankijoukkoa koossa”. Eversti Willamo raportoi luutnantti Molanderin tietoihin perustuen, kuinka ”joukoissa oli hirmuinen kuri”, ja kuinka eräs komppanianpäällikkö oli muiden vankien edessä ampunut ”huonoa ruokaa ja kovaa työtä” moittineen vangin ”välittömästi”.¹¹⁶ Saksalaiset myös pitivät vankejaan ”työjuhtina” ja näiden ”kohtelu ja kuri olivat hyvin tiukkaa”.¹¹⁷ Toisaalta huhtikuussa 1943 Willamo raportoi saksalaisten hallussa olevalta vankileiriltä, kuinka sen ”muonituspuoli näytti olevan hyvin hoidettu” ja kuinka vangit ”olivat verrattain ravitun näköisiä”.¹¹⁸

Saksalaisten sotavankien lisäksi suomalaiset yhteysupseerit näkivät myös saksalaisten omien ns. ”rangaistusvankien” brutaalia kohtelua. Vangit olivat tehtävänsä laiminlyöneitä saksalaisia sotilaita, jotka suorittivat rangaistustaan erillisissä rangaistusjoukoissa. Saksasta siirrettiin myös alkukesällä 1942 arviolta 1750 Saksan rikoslainsäädännön perusteella tuomittua ja eri vankiloista sekä muista rangaistuslaitoksista kerättyä armeijan rangaistusvankia Pohjois-Suomeen ja Pohjois-Norjaan, jossa ne muodistivat kenttärangaistusosastoja ja -leirejä. Vankien tarkoituksena oli tehdä kovimpia töitä vaarallisissa olosuhteissa sotatoimialueella.¹¹⁹

¹¹⁵ Nerdrum Willamolle 15.8.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

¹¹⁶ Willamo Heinrichsille 14.3.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹¹⁷ Willamo Heinrichsille 16.5.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹¹⁸ Willamo Heinrichsille 30.4.1943. YhtERoi, T17216/1, KA.

¹¹⁹ Ks. saksalaisista rangaistusotilaista Westerlund 2008a, 165–187,261–266.

Everstiluutnantti Carl-Gustaf Wahrén raportoi Willamolle, kuinka saksalaisen ”kurituspataljoonan” miehet olivat nälkiintyneinä ja täysin heikossa kunnossa olevina joutuneet suorittamaan raskaita rangaistuksia. Eräs rangaistusvanki oli liian huonokuntoisena kaatuillut maahan kesken marssin, mutta joukkoa johtanut upseeri oli kieltänyt mieheltä kuorma-auto kyydin ja pakottanut muut vangit raahaamaan tämän perille noin 4-5 kilometrin päähän.¹²⁰ Wahrénin tietoihin perustuen Willamo raportoi myös, kuinka Saksan armeijassa pitäisi olla kolme pataljoonaa rangaistusjoukkoja¹²¹, ja kuinka niissä ”on kuri sangen ankaraa”. Karkaamisyritykseksi niissä katsotaan, ”jos joku poistuu rivistä kolme askelta kauemmas” ja tällöin karkaajat ”ammutaan”. Rovaniemeltä marssineesta joukosta ”kerrotaan ammutun 20 miestä vähäisten rikkomusten myötä”.¹²²

Myös Lapin läänin poliisitarkastaja Armas Alhava raportoi ulkoministeriölle ja everstiluutnantti Rothe Willamolle miesten tarkastusmatkalta Petsamoon, kuinka rangaistuskomppanioiden miehiä on ”väestönkin silmien edessä piesty” ja ”eräissä tapauksessa vanki ammuttu muitta mutkitta”. Alhavan mukaan miehet olivat myös ”silmiinpistävän laihoja”.¹²³ Saksalaisen kurikomppanian marssiessa Rovaniemeltä Kirkkoniemeen oli erään yhteysupseerin kuuleman mukaan pitkin matkaa ”miehiä ammuttu ja haudattu tienpuoleen.”¹²⁴ Marssin aikana oli myös ”ammuttu 10–12 miestä, jotka olivat heittäytyneet maahan ja kieltäytyneet jatkamasta marssia”.¹²⁵

Vastaavasti luutnantti Erkki Krantz kuvasi rangaistusvankeja ”äärimmäisen nälkiintyneiksi” ja työteholtaan olemattomiksi. Hän jatkoi kuvaamalla kuinka politrukkileirin vangit olivat suunnitelleet kapinaa ja kuinka tähän sekaantuneet vangit jo ”lienee teiltu”. Krantzin mukaan aines rangaistusvankileireillä on ”pääasiassa politrukkeja ja agitaattoreita, joita ei koskaan ehdoteta siirrettäväksi pois vaan tapetaan vähitellen nälkään.” Aliravitsemus oli luutnantin mukaan yleisin kuolinsyy vankien joukossa ja eräs saksalainen väepeli kuvasi hänelle, kuinka ”tämä on sellainen hitaasti tapettavien leiri”.¹²⁶

¹²⁰ Wahrén Willamolle 8.8.1942. YhtERoi, T5471/3, KA; Willamo Heinrichsille 1.9.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

¹²¹ Ks. Westerlund 2008a, 166. ”Kenttärangaistusosastoja maaliskuussa 1942 oli kolme, vuoden lopussa 12 ja vuonna 1943 yhteensä 20.”

¹²² Willamo Heinrichsille 29.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA; Alftan 2005, 133.

¹²³ Alhava UM:lle 3.-7.8.1942. 110A6, UM; Willamo Heinrichsille 13.8.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

¹²⁴ Alftan 2005, 131.

¹²⁵ Willamo Heinrichsille 22.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹²⁶ Alftan 2005, 156.

Yhteysupseereiden raporteissa kerrotaan suoria kuvauksia muonan riittämättömyydestä ja vankien pahoinpitelyistä sekä vankien mielivaltaisista surmaamisista, joten heille ei ole voinut jäädä minkäänlaista epäselvyyttä aseveljen toiminnasta vankeja kohtaan. Raporteissa ei ole kuitenkaan minkäänlaisia viitteitä suomalaisten ideologisesta asennoitumisesta neuvostovankien joukossa olleita juutalaisia kohtaan. Raporttien kertomukset ovat kyllä kulkeutuneet ylemmän portaan tietoon, mutta niissä käsitellään vain yleisesti neuvostosotavankeja, eikä erikseen mainita juutalaisia. Saksalaisia vankileirejä Suomessa tutkineen Lars Westerlundin vuonna 2008 ilmestyneen teoksen mukaan käytettävissä olevat tiedot AOK 20:n huostassa olleista juutalaisperäisistä neuvostovangeista ovat liian niukkoja ja katkelmallisia, jotta voitaisiin tehdä kovin pitkälle meneviä johtopäätöksiä heidän asemastaan. Lisäksi Westerlund arvelee, ettei juutalaisten kohtelu ollut yksittäisiä suomalaisupseereita ja Valpon virkailijoita lukuun ottamatta laajalti suomalaisten tiedossa.¹²⁷

3.2 Organisation Todtin orjatyövoima ja juutalaiset työvelvolliset

Saksalaisten sota- ja rangaistusvankien lisäksi kansallissosialistinen ideologia näyttäytyi Lapin suomalaisille toimijoille rintamantakaisilla alueilla toimineiden erilaisten työjärjestöjen kautta. Kansallissosialismin eteen työskenteli Lapissa jopa 15000–20000 henkeä, joista noin puolet oli kansallisuudeltaan saksalaisia, pääasiassa sotapalvelukseen kelpaamattomia henkilöitä.

Suurin yksittäinen työjärjestö oli ”Organisation Todt” eli OT sekä siitä erillinen erilaisista ammattikoulutuksen saaneista työläisistä koostunut järjestö ”Organisation Speer”. Willamon mukaan OT teki ”karkeampia töitä” ja ”Speerin ammattimiehet kaiken hienomman työn”.¹²⁸ Saksan armeija hoiti Kolmannen valtakunnan tie- ja rakennustyöt 1930-luvun alkupuolella, mutta vuonna 1938 toimintaa tehostamaan perustettiin puolisoitilaallisesti järjestetty OT sen ensimmäisen johtajan varustelu- ja sotatuotantoministeri Fritz Todtin mukaan. Todt johti järjestöä helmikuuhun 1942 saakka, jolloin hän menehtyi lento-onnettomuudessa. Tämän jälkeen järjestön johtoon tuli Hitlerin varusteluministeri Albert Speer, joka johti järjestöä aina sodan loppuun

¹²⁷ Westerlund 2008a, 154–155.

¹²⁸ Vrt. Hillilä Pakaslahdelle 31.12.1941 & 2.1.1942. KHA, Dc 2, TPA. ”Organisation Speer ei ole alistettu sille, vaan kuuluu suoraan AOK:n alaisuuteen.” ja ”Armee Lappland – – Suoraan sen alaisina tulevat olemaan Organisation Todtin ja Organisation Speerin joukot – –” ja vrt. Willamo Heinrichsille 5.2.1942. YhtERoi, T17215/1, KA. ”Org. Speer on erillinen – – järjestö.”

saakka. Enimmillään työjärjestöön kuului jopa 1,4 miljoonaa henkilöä, joista suurin osa oli sotavankeja ja pakkotyöhön komennettuja valloitetujen alueiden työvelvollisia. Työolosuhteet OT:n joukoissa olivat käytännössä alati epäinhimilliset. Työ oli erittäin raskasta, eikä muonan määrä ja laatu millään vastannut miesten tarpeita.

Suomessa toimi oma OT:n osasto ”Einsatz Finland” syksystä 1941 vuoteen 1944 saakka. Se oli alistettu suoraan Berliinissä toimivalle keskuselimelle ja jakaantui 23 alaostoon ”Baulageriin”, joista suurin osa toimi Pohjois-Suomessa. Einsatz Finlandin komentajana toimi sen perustamisesta alkaen aina vuoteen 1944 Saksan johtaviin tienrakennusasiantuntijoihin kuulunut ylläpidon neuvos August Michahelles. OT:n joukkojen vahvuus vaihteli Suomessa sodan eri vaiheissa, vuonna 1942 se käsitti noin 2000 miestä ja enimmillään siihen kuului Lapissa noin 7000 henkeä ja 17 eri kansallisuutta.

Eräs yhteysupseeri arvioi vuonna 1942 Einsatz Finlandin 6000–6500 hengestä olevan noin 1000 vankia ja 2500 ulkomaalaista. Työväen joukoissa arveltiin olevan 14–17 kansallisuutta, mutta näitä ei eritelty sen tarkemmin, eikä esimerkiksi juutalaisten määrästä ole tarkkaa tietoa¹²⁹. Albert Speer sai Hitlerin ja Himmlerin vakuuttuneeksi työkykyisten juutalaisten ja sotavankien työpanoksen tärkeydestä Saksan sotataloudelle, joten kaikkia juutalaisia ei fyysisen tuhoamisen suunnitelmasta huolimatta tapettu, vaan heidän työpanoksensa valjastettiin Kolmannen valtakunnan tarpeisiin.¹³⁰ Onkin todennäköistä, että myös Suomeen tulleiden pakkotyöläisten joukossa oli juutalaisia, joista osa vielä lisäksi saattoi salata taustansa.

OT-joukot olivat pääasiassa rakennusjoukkoja, joiden vastuulla oli sekä linnoitustöitä, liikenneyhteyksien ja majoitustilojen rakentamista kuin muita huoltoon ja kuljetukseen liittyviä tehtäviä. Tärkeimpinä tehtävinä kuitenkin olivat rautateiden rakennustyöt Kuusamon suunnalla ja maanteiden kunnostustyöt varsinkin Jäämerentien varrella. Alun perin OT:n vastuulle kaavailtiin myös rautatien rakentamista Rovaniemeltä aina Petsamon Liinahamariin saakka, mutta tästä luovuttiin kuitenkin jo marraskuussa 1941, suomalaisen vastustuksen ja Lapin maaston aiheuttamien käytännön vaikeuksien vuoksi. Asiaa oltiin kuitenkin saksalaisten taholta viemässä kovaa vauhtia eteenpäin,

¹²⁹ Yhteysupseeri Willamolle 1942. YhtERoi, T5471/2, KA. Raportin lähettäjän tai lähetyksen päivämäärän tarkka yksilöiminen ei ole aina mahdollista.

¹³⁰ Jokipii 2002, 40–41.

sillä Todt itse vieraili syyskuussa 1941 paikan päällä Rovaniemellä ja Petsamossa keskustelemassa radan rakentamisen mahdollisuudesta.¹³¹

Todtin tavattuään Hillilä piti tätä ”vaatimattomana, asiallisena ja viisaana miehenä” ja yleisesti hän arvioi Todtin miesten olevan ”erittäin varovaisia lausunnoissaan”. Todt painotti Hillilälle järjestönsä olevan siviilivirasto, ”jolle Führer on uskonut myös armeijaa hyödyttäviä tehtäviä.”¹³² Myös Willamoon Todt ”teki hyvin asiallisen vaikutuksen” eikä hän Willamon mukaan ”antanut minkäänlaisten sivuvaikutteiden vaikuttaa tehtyihin päätöksiin”.¹³³

Tutkijoiden kesken on ristiriitaisia tulkintoja siitä, työskentelikö suoraan OT Einsatz Finlandin työjoukkojen alaisina nimenomaan juutalaisia. Sotavankien joukossa oli varmasti vankileirien tapaan paljon venäläisiä, jotka piilottivat juutalaisuutensa sekä suomalaisilta että saksalaisilta vangitsijoilta, tietoisina saksalaisten asenteista heitä kohtaan.¹³⁴ Sotavankien lisäksi suomalaisten työleireillä toimi vuoden 1942 aikana myös juutalaispakolaisia työvelvollisina. Aukottomasti ei voida todeta, että suomalaiset työleirit olisivat tehneet yhteistyötä saksalaisten ja OT:n kanssa. Lähteitä yhdistelemällä voidaan kuitenkin muodostaa kuvaa työleirien oloista ja juutalaisten kohtelusta, ja pohtia kuinka todennäköistä yhteistyö työleirien ja OT:n välillä oli.

Suomeen saapuneiden juutalaispakolaisten siirtäminen suurimmista kaupungeista maaseudulle alkoi heti jatkosodan puhjettua. Tarkoituksena oli estää saksalaisten joutuminen minkäänlaisiin kontakteihin juutalaisten kanssa, minkä myös Suomen juutalainen seurakunta ymmärsi. Yhteensä Suomessa oli erilaisten arvioiden mukaan noin 100 juutalaispakolaista jatkosodan aikana.¹³⁵

Helsingistä ja muista kaupungeista pääasiassa Hauhon ja Lammin maaseutupiitäjiin siirrettyjen juutalaispakolaisten asema muuttui, kun heidät haluttiin sekä valtiollisen poliisin että oman juutalaisen seurakunnan puolesta töihin. Tähän vaikuttivat toimeettomuudesta johtuneet jännitteet maaseudulla sekä Suomen valtion tarpeet. Taustalla oli myös Suomen ylimpänä viranomaisena työvoiman hankkimisesta

¹³¹ Junila 2000, 69–70; Uola 2010, 391–393; Alftan 2005, 109–110; Tuikka 2011, 254–255; Jokisipilä & Könönen 2013, 457–458,461; Lähteenmäki 1999, 155–158; Westerlund 2008a, 188–203.

¹³² Hillilä Pakaslahdelle 25.9.1941. KHA, Dc 2, TPA.

¹³³ Willamo Melanderille 25.9.1941. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹³⁴ Kallatsa 2009, 140–141.

¹³⁵ Rautkallio 2004, 232–240.

maanpuolustuksellisiin tehtäviin vastanneen Kotijoukkojen Esikunnan 20.3.1942 antama määräys asettaa juutalaispakolaiset työvelvollisiksi, sekä työvelvollisuuslaki ja asetus, joilla määriteltiin 22.5.1942 rajoitetun työvelvollisuuslain piiriin kuuluvaksi Suomen kansalaisten lisäksi myös kaikki Suomessa asuvat ulkomaalaiset. Varsinkaan juutalainen seurakunta ei kuitenkaan tiennyt, että juutalaispakolaiset sijoitettaisiin saksalaisten joukkojen läheisyyteen. Valtiollinen poliisi esitti toivomuksen Kotijoukkojen Esikunnalle sijoittaa ”valvonnan helpottamiseksi” juutalaispakolaiset työmuodostelmaan, johon oli aikaisemmin sijoitettu ”samanlaisia pakolaisia”. Kyseessä oli Linnoituspataljoona 3:n työmaat Sallan Kuusivaarassa ja Alakurtilla, jonne ensimmäiset 33 juutalaistyövelvollista siirrettiin Hauholta ja Lammilta 23.3.1942. Toukokuussa he saivat täydennystä, joten yhteensä leireillä toimi 43¹³⁶ juutalaista henkilöä.

Kun asia tuli saksalaisten tietoon, kääntyi 36. Vuoristoarmeijan esikuntapäällikkö eversti Hermann Hölter jääkärikapteeni Aarne Ilanderin puoleen ja pyysi, että juutalaiset siirrettäisiin ”mahdollisimman kauaksi saksalaisten toiminta-alueelta, mieluummin vaikka esim. Ahvenanmaalle”, kuten vänrikki Jorma Puputti raportoi Willamolle heinäkuussa 1942.¹³⁷ Kotijoukkojen Esikunta päätti pitkän harkinnan ja saksalaisten painostuksen myötä siirtää juutalaiset 22.6.1942 Sallasta Kemijärven-Sallan rautatierakennustyömaalle pois saksalaiselta sotatoimialueelta. Saksalaiset suostuivat tähän sillä ehdolla, että juutalaiset työskentelisivät ainoastaan Sallan länsipuolella olevalla alueella. Kemijärvellä juutalaiset ehtivät olla noin kuukauden, josta heidät päätettiin siirtää Suursaaren työleirille 22.7.1942.¹³⁸ Kaiken kaikkiaan juutalaispakolaisten työvelvollisuus Lapissa ei kestänyt kovin kauaa. Sotavangit sen sijaan olivat siellä töissä koko sodan ajan.

Päätös juutalaisten työvelvollisten siirtämisestä Sallaan, siellä operoineen saksalaisen SS-divisioonan ”Nordin” alueelle, ei vaikuta kovin loogiselta ratkaisulta pitää juutalaiset poissa saksalaisten silmistä. Tässä kohtaa tutkijoiden tulkinnat työvelvollisten asemasta ja heihin kohdistuneesta uhkasta ja määräysvallasta poikkeavat täysin toisistaan. Elina

¹³⁶ Sana 2004 [1979], 97; Westerlund 2008a, 158. Westerlundin mukaan työvelvollisia juutalaispakolaisia oli ”tietävästi 43” ja Sanan mukaan yksi ei jostain syystä joutunut koskaan työvelvollisuuttaan suorittamaan, joten ”lopullinen luku ilmeisesti on 43”. Vrt. Rautkallio 2004, 338. Rautkallion mukaan luku on 44.

¹³⁷ Puputti Willamolle 11.7.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

¹³⁸ Rautkallio 2004, 336–340,344; Sana 2004 [1979], 93–98,100; Westerlund 2008a, 158–161; Smolar 2003, 120–123.

Sanan edustama tulkinta on ”intentionalistinen” ja osittain jopa tarkoituksella aina pahimman mahdollisen vaihtoehdon valitsema, kun taas Hannu Rautkallion ”funktionalistinen” selitysmalli yhdessä suomalaisten viranomaisten toimien puolustamisen agendan kanssa taas pyrkii selittämään asiat aina näiden kannalta parhain päin.¹³⁹ Molemmissa on myös tutkimuksen teon ajankohdalle ominaisia piirteitä, eikä kummankaan tulkinnan muodostamisen aikaan historiantutkijoiden tiedossa ollut esimerkiksi suomalaisten ja Einsatzkommando Finnlandin välinen yhteistyö.

Rony Smolarin ja Elina Sanan työvelvollisten haastatteluihin perustuvat päätelmät näkevät päätöksen siirtää juutalaiset saksalaisten läheisyyteen tarkoituksellisenä toimintana asettaa juutalaiset saksalaisten valvontaan ja tehdä näiden mahdollinen luovutus saksalaisille täten helpommaksi. Työleirit olivat piikkilangoon ympäröityjä keskitysleirejä ”nimitys, jonka leirin omat palvelusmiehetkin joskus lipsauttivat suustaan”. Vaikka juutalaisissa työvelvollisissa oli joukossa lääkäreitä, juristeja ja muita koulutautuneita ihmisiä, ei heidän ammattitaitoaan käytetty millään tavalla hyödyksi, vaan he joutuivat tekemään raskasta ruumiillista työtä Lapin pakkasissa ilman riittävää muonaa. Töihin joutuivat myös osallistumaan fyysisesti vammautuneet ja työhön kykenemättömät henkilöt, ja monet¹⁴⁰ päätyivätkin karkaamaan leiriltä tai tekemään itsemurhan. Juutalaiset työvelvolliset pidettiin myös täysin eristettyinä muista työvelvollisista ja Elija Zilbergas muisteli sodan jälkeen monien muiden tapaan, kuinka he saivat Sallan Kuusivaaran leirillä kuulla huvittelevien saksalaisten upseerien ”saimmepas teidät käsiimme” – tyyppisiä huutoja.¹⁴¹

Hannu Rautkallion tulkinta on täysin päinvastainen ja hänen mielestään kyseessä oli ”vain muutaman kuukauden mittainen työvelvollisuus”, jonka yhteydessä ei voida mitenkään puhua keskitysleireistä. Ruumiilliseen työhön tottumattomille miehille kokemus oli toki raskas, mutta heitä kohdeltiin silti Rautkallion mukaan hyvin. Hän katsoo työvelvollisten myöhemmin antamien lausuntojen johtuneen sodan jälkeisestä ”halusta identifioitua keskitysleirivangeiksi” antamalla heille tällä tavalla ”alibin eloonjäämiseen” suhteessa muihin holokaustin uhreihin.

¹³⁹ Ks. selitysmalleista esim. Holmila 2010, 118–123; Silvennoinen 2008, 368–370.

¹⁴⁰ Smolar 2003, 123. Smolar ei tämän tarkemmin määrittele karanneiden ja itsemurhan tehneiden määrää.

¹⁴¹ Sana 2004 [1979], 98–102; Smolar 2003, 122–124.

Hänen mukaansa työvelvolliset siirrettiin Kemijärvelle vain kuukaudeksi, missä näillä oli ”vapauksia, joista Sallassa ei voinut uneksiakaan saksalaisten joukkojen ollessa siellä”. Hänen mukaansa Sallan leireillä olleiden sodan jälkeiset kertomukset tapahtumista ovat sodan jälkeisen Valpon ”tilaamia” ja ”masentavaa luettavaa”. Rautkallion ristiriitainen toteamus on, että ”tosin ei voi odottaakaan, että heillä olisi jälkikäteen kovin myönteistä muistettavaa”, mutta toteaa samalla ikään kuin edellisen kumoten, että positiivistakin muistettavaa oli, sillä ”lausunnoissa on keuhuttu työleirien oloja” ja ”niin varsinaisen työnjohdon kuin sotilashenkilöidenkin käyttäytymistä”. Myös Lars Westerlund päätyy tulkintaan, jonka mukaan ”kuvanavat valitukset pikemminkin juutalaisemigranttien [juutalaispakolaisten] tottumattomuutta ja tyytymättömyyttä paikallisiin oloihin kuin suomalaisen leirijohdon mahdollisia epäasiallisia toimenpiteitä”.¹⁴²

Sanan päätelmä on, ettei juutalaisen seurakunnan tai juutalaispakolaisten omien muistelmien tietojen perusteella voida täysin varmasti päätellä millaiseen yksikköön juutalaiset sijoitettiin. Hänen mukaansa ”eräiden tietojen” perusteella juutalaiset työvelvolliset olisi sijoitettu joko suoranaisesti saksalaisten alaisuuteen tai saksalaisten välittömään läheisyyteen.¹⁴³ Sana ei erittele tarkemmin lähteitään ja Rautkallio päätyy tässäkin päinvastaiseen tulkintaan. Hänen mukaansa Valpo oli tehnyt Gestapolle selväksi, että se valvoo työleirejä pohjoisessa, ja viime kädessä niistä päättää kenraali Hjalmar Siilasvuon komentama Suomen III armeijakunnan esikunta, joten juutalaisia ”ei näiden peloista huolimatta alistettu saksalaisten joukkojen yhteydessä toimiville erityisille työjoukoille (Todt)”.¹⁴⁴

Sana taas tulkitsee Sallan työpataljoonan komentaja insinöörikapteeni Tor Sundqvistin saksalaisille lähettämään juutalaisten työvelvollisten siirtämisestä Sallasta Kemijärvelle liittyvään määräaikaismoitukseen vedoten, että ”leiri oli ollut saksalaisten valvonnan alaisena, ilmeisesti ns. Organisation Todtin eli saksalaisen työjärjestön yhteydessä”.¹⁴⁵ Rautkallio toteaa ilman sen tarkempia perusteluita tai viittauksia, että ”on sanomattakin selvää että suomalaiset ja saksalaiset informoivat toisiaan” ja ”eikä tämä tietenkään tarkoita että työleirit olisivat olleet yhteydessä saksalaiseen työjärjestöön.”¹⁴⁶

¹⁴² Rautkallio 2004, 340–344; Rautkallio 1987, 119–123; Westerlund 2008a, 160.

¹⁴³ Sana 2004 [1979], 99.

¹⁴⁴ Rautkallio 1989, 100.

¹⁴⁵ Sana 2004 [1979], 105–106.

¹⁴⁶ Rautkallio 1985 120–121.

Maaherra Hillilä piti siviilihallinnon vallan tiukasti suomalaisten käsissä, mikä myös tuli ilmi hänen johtaessaan suomalaisen työvoiman käyttöä saksalaisten töissä.¹⁴⁷ Työvelvolliset juutalaispakolaiset olivat kaikkien muiden pakolaisten tapaan viime kädessä sisäministeriön vastuulla. Myös suomalaisen työvoiman käytöstä vastannut maaherra Hillilä ja valtiollinen poliisi toimivat sisäministeriön alaisina. Suomen sotavankiasioiden johto taas pysyi koko jatkosodan ajan päämajalla. Aluksi käytännön toimista kotialueella vastasi Kotijoukkojen Esikunta, joka huolehti sotavankileirien perustamisesta ja järjestelystä sekä sotavankien huollosta, siirroista ja vartioinnista. Siihen perustettiin jatkosodan alussa oma sotavankitoimisto. Sodan alettua vankien määrä kasvoi, ja myös päämajaan perustettiin 20.5.1942 oma sotavankitoimisto. Sen tehtävänä oli johtaa ja valvoa sotavankiasioita kotialueella sekä sotatoimiyhtymien alueella. Rinnakkaisten organisaatioiden välillä oli päällekkäisyyksiä aina 2.9.1943 saakka, jolloin Mannerheim perusti päämajaan yleisesikunnan päällikön alaisuuteen sotavankikomentajan toimen, johon päämajan sotavankitoimisto sulautettiin. Kotijoukkojen Esikunnan sotavankitoimisto lakkautettiin kokonaan ja Kotijoukkojen Esikunta vastasi tämän jälkeen ainoastaan sotavankimuodostelmien huollosta. Sotavankikomentajana toimi eversti Sulo Malm aina sodan loppuun saakka.¹⁴⁸

Ylin saksalainen sotavankihallinto Suomessa oli aluksi osa AOK Norwegenia ja sen jälkeen AOK Laplandia ja AOK 20:ta. Syksyllä 1942 perustettiin kaksi sotavankien piirikomendantin virastoa, toinen Osloon ja toinen Rovaniemelle. Lapin piirikomendanttina Rovaniemellä toimineen eversti Arthur Buchwiserin suorana esimiehenä oli AOK 20:n esikuntapäällikkö Ferdinand Jodl. Piirikomendantin toimet lakkautettiin säästösyistä 29.2.1944. Syyskuussa 1942 Lapin piirikomendantille vahvistettiin ohjesääntö ja saksalaisen sotavankipolitiikan voidaan sanoa saaneen järjestelmällisempiä piirteitä, sillä kasvaneiden sotavankimäärien vuoksi tarvittiin määrätietoisempi ja tehokkaampi leirijärjestelmä. Lapin alue oli jaettu neljään maantieteelliseen osapiiriin ja Ivalossa, Rovaniemellä, Sallassa ja Kuusamossa toimi jokaisessa oma aluekomendantti, joka vastasi kaikista sotavankiasioista omassa piirissään.¹⁴⁹

Suomalaiset ja saksalaiset tekivät yhteistyötä sotavankiasioihin liittyen, vankeja vaihdettiin keskenään, toisten leireihin ja niiden toimintatapoihin tutustuttiin jne.

¹⁴⁷ Hillilä Mannerheimille 23.5.1942. KHA, Dca 2, TPA.

¹⁴⁸ Kallatsa 2009, 23–24.

¹⁴⁹ Westerlund 2008a, 29–31.

Maiden armeijat kävivät yhteistyössä sotaa yhteistä vihollista vastaan, joten työleirien ja sotavankien työpanos hyödytti molempia maita. Tiiviin sotavankiyhteistyön vuoksi on vaikea uskoa, etteivät Lapin työleirit olisi operoineet saksalaisten kanssa ainakin jonkin asteisessa yhteistyössä.

Hillilä raportoi kesällä 1942, kuinka saksalaiset olivat ryhtyneet hankkimaan miehitetyistä maista jopa 15000 henkeä lisää työvoimaa Lappiin, joukossa ”jugoslaveja juutalaisia, rikosvankeja, norjalaisia y.m.”. Yhteysupseeri Herlin raportoi samaan aikaan, kuinka hän oli ottanut yhteyttä Kotijoukkojen Esikuntaan ja päämajan järjestelyosasto IV:ään ”hankkiakseni saksalaisille lisää vankityövoimaa”.¹⁵⁰ Nämä raportit kertovat siitä, että suomalaiset olivat suoraan itse hankkimassa saksalaisille lisää sotavankeja OT:n töihin. Neuvostovankien joukossa on ollut todennäköisesti myös juutalaisia.

Eriävä näkemys juutalaisten osallistumisesta OT:n töihin saadaan marraskuussa 1942 yhteysupseeri Krantzin raportoidessa OT Einsatz Finnlandin toiminnasta seuraavaa:

”Org. Todt joutuu saksalaisen ja ulkolaisen[sic] työvoiman rinnalla käyttämään vankityövoimaa suurehkossa määrässä. – – luku nousee kahden lähiviikon aikana n. 2000. Nämä luvut eivät ole kuitenkaan lopullisia, sillä tarkoituksena on saada vankityövoima kaksinkertaistumaan. Vangit ovat yksinomaan venäläisiä sotavankeja. Muita kansallisuuksia kuten serbialaisia Einsatz Vikingin töissä Norjassa ei ole käytetty, kuin ei myöskään saksalaisia kuritushuonevankeja eikä juutalaisia työyksiköitä. – – ”¹⁵¹

Krantzin toimintakertomuksen otsikko on ”vankityövoimasta Org. Todt., Einsatz Finnlandissa”, mutta hän puhuu Norjan ”Einsatz Vikingistä”. Tämä johtunee siitä, että vaikka Suomen OT:n osasto toimikin itsenäisesti aina kesään 1944 saakka, kuului se silti alajärjestönä Norjassa ja Tanskassa toimineeseen Einsatz Wikingiin. Krantz ilmeisesti samaisti Einsatz Finnlandin ja Wikingin toisiinsa, vaikka hän helmikuussa 1943 kertoi ”OT:n suomalaisen yhteysupseerin” ominaisuudessa, kuinka jo pitemmän aikaa Einsatz Wiking oli ”pyrkinyt saamaan valvontaansa myöskin Einsatz Finnlandin”, johon ”perusteina lienee mainittu, että Einsatzgruppe Wikingin, kuten nimi tarkoin on,

¹⁵⁰ Hillilä Pakaslahdelle 30.6.1942. KHA, De 3, TPA; Hillilä Horellille 30.6.1942. 110 A6, UM; Herlin Willamolles 27.6.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

¹⁵¹ Krantz Willamolles 11.11.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

tehtävänä on suorittaa OT:lle uskotut tehtävät Pohjois-Euroopassa”.¹⁵² Joka tapauksessa raportin perusteella Krantzin mukaan juutalaista työvoimaa ei Suomessa käytetty.

Kuitenkin Willamolles lähetetyssä yhteysupseerin raportissa kerrotaan, kuinka paljon Einsatz Wikingiin kuului saksalaisen työvoiman lisäksi ”sotavankeja, saksalaisia kuritushuonevankeja, norjalaisia poliittisia vankeja ja muita kansallisuuksia, joita on kaikkiaan kahdeksan erilaista”. Lisäksi raportin mukaan saksalaiset pitivät määrää joka tapauksessa liian vähäisenä töiden suuruuteen nähden.¹⁵³ Kuuluvtko juutalaiset näihin kahdeksaan muuhun kansallisuuteen, vai olivatko he osa neuvostosotavankien ryhmää?

Krantzin mukaan OT:n sotavankien varustukset olivat ”monesti samanlaiset kuin OT:n omilla miehillä”, mutta muonituksen suhteen oli toivomisen varaa, sillä se on riittänyt ”siinä määrin, ettei varsinaisia nälkäkuolemia ole tapahtunut, mutta sen sijaan on työteho huomattavasti kärsinyt”. Toisaalta vänrikki Stude raportoi paljon synkemmästä kuvasta OT:n toiminnasta käydessään eräässä OT:n leirissä Inarissa. Hänen mukaansa ”vaikutti siltä kuin vankeja nyt pidetään ankarassa kurissa, niinpä eräs vanki ammuttiin äskettäin työpaikalla, koska jatkuvasti ei totellut käskyjä eikä tehnyt kunnollista työtä”. Lisäksi pienen ryhmän karatessa leiriltä oli vartiomies suoraan tapettu.¹⁵⁴ Willamo raportoi luutnantti Krantzin tietojen perusteella, kuinka ”Saksasta tullut vankityövoima OT:lle on yhä edelleen ollut samanlaista kuolevaa porukkaa” ja kuinka OT:n ”1000 vangista n 2kk:ssa 216 on kuollut heikkouteen tai sairauden tähden eikä ampumalla”.¹⁵⁵

Kuri oli OT:n joukoissa kovaa ja ravinto puutteellista. Lisäksi työ oli ruumiillisesti raskasta ja työvelvollisten ja sotavankien osalta se oli suoranaista orjatyötä. Saksalaiset visioivat OT:n jäävän Suomeen myös voitetun sodan jälkeen¹⁵⁶. Tähän kansallissosialismin eteen tehtyyn työhön osallistuivat Suomessa myös juutalaiset sotavangit ja juutalaispakolaiset työvelvollisina.

Vaikka suomalaiset työleirit eivät virallisesti olisi tehneet yhteistyötä OT:n kanssa, tiesivät suomalaiset silti työjoukkojen epäinhimillisistä oloista. Sotavangit olivat

¹⁵² Willamo Heinrichsille 4.2.1943. YhtERoi, T17216/1, KA.

¹⁵³ Yhteysupseeri Willamolles 1942. YhtERoi, T5471/2, KA. Raportin lähettäjän tai lähetyksen päivämäärän tarkka yksilöiminen ei ole aina mahdollista.

¹⁵⁴ Stude Willamolles 18.7.1942. YhtERoi, T5471/1, KA; Willamo Heinrichsille 22.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹⁵⁵ Willamo Heinrichsille 10.1.1943. YhtERoi, T17216/1, KA; Alftan 2005, 118.

¹⁵⁶ Von Haartman Willamolles 31.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

Suomen valtion vihollisia, joten on ymmärrettävää, että suomalaisten suhtautuminen heidän oloihinsa ei ollut erityisen säälivää tai paheksuvaa. Joidenkin suomalaisten asenteissa oli kuitenkin antisemitistisiä piirteitä, kuten esimerkiksi yhteysupseeri vänrikki Jorma Puputin heinäkuun 1942 raportista ilmenee. Aluksi hän kertoi Sallan Alakurttiin siirrettyjen juutalaispakolaisten asemasta seuraavaa:

”Alakurtin suunnalla on jatkuvasti kummitellut eräs juutalaisemigranttiporukka, jonka olemassaolo sotatoimialueella on herättänyt kiusallista huomiota saksalaisten keskuudessa – – miten heihin täällä oli suhtauduttava, ei Kotijoukkojen Esikunta ollut antanut minkäänlaisia ohjeita – – heitä säilytettiin muista eristettyinä, piikkilangoon ympäröidyssä majapaikassa. Juutalaiset oso[i]ttautuivat jo tällöin työhön haluttomiksi – – eivätkä toivoneet Saksan voittoa. Heidän poliittinen epäluotettavuutensa ilmeni myös heidän kirjeenvaihdostaan, joka kulki sot.virk. Ojastin kautta Sallassa [Tämä liittyi Ojastin huhtikuussa 1942 tekemään vierailuun Sallan työleirillä. Ks. Silvennoinen 2008, 267.]”¹⁵⁷

Puputin raportista heijastuu hämmästys siitä, miksi juutalaiset oli tieteen tahtoen tuotu saksalaisten sotatoimialueelle. Yhteysupseerin mukaan myös saksalaiset kiirehtivät järjestämään juutalaispakolaisia pois saksalaisten alueelta. Juutalaisten siirtäminen Kemijärvelle ei Puputin mukaan ollut riittävä ratkaisu, josta hänellä oli oma antisemitismin läpäisemä kokemuksensa:

”juutalaisemigrantit saavat vapaasti herrastella Kemijärvellä ja rautatiellä ilman minkäänlaista vartiointia – – kolme tällaista hyvin pukeutunutta herrasmiestä, joista varsinkin yksi esiintyi rehvakkaasti – – keskustelivat saksalaisten sotilaiden kanssa vapaasti. Minkälainen tilaisuus propagandan tekoon! – – hänestä he olivat harmlos – – muutamia edellämainitunlaisia[sic] tyyppejä – – keskellä työaikaan olivat kävelyllä, puhumattakaan siitä, että heillä olisi ollut vartijaa mukanaan – – outoa, että henkilöiden, jotka on tuotu keskitysleireiltä, sallitaan liikkua näin vapaasti – – siirtämällä ko. emigranttiporukka kerta kaikkiaan sellaiseen ympäristöön, jossa ne eivät läsnäolollaan loukkaa niitä, joiden silmissä he ovat maankavaltajia – – ”¹⁵⁸

¹⁵⁷ Puputti Willamolle 11.7.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

¹⁵⁸ Puputti Willamolle 11.7.1942. YhtERoi, T5471/2, KA.

Puputin raportin kanssa samanhenkinen on myös Ojastin elokuussa 1942 laatima kovasanainen ja antisemitistinen loppuraportti:

”Saksalaisten valloitusten tieltä Suomeenkin periytyneitten juutalaisten – – aikaisemmin sijoitettu linnoitustöihin Sallan pitäjän alueelle, jossa heidän eristyksensä muusta maailmasta oli mahdollisuuksien rajoissa suoritettavissa. Aseveljemme toivomuksesta heidät kuitenkin siirrettiin pois rintaman läheisyydestä – – epäluotettavaksi ja epämieluisiksi katsottaviksi henkilöiksi – – aloittivat jotkut hiljaisen hangoittelun – – lopulta alkoi ympäristöönsä pesiytyä etelästä hankittuja seuralaisia – – jotkut valituksillaan ja anomuksillaan aina ministereihin asti ulottuvien suhteittensa välityksellä alinomaan nurkuivat kohtaloaan ja olojaan.”¹⁵⁹

Kun tiedämme suomalaisen Valpon ylietsivä ja Einsatzkommando Finnlandin Suomen edustaja Arvid Ojastin asenteista ja suhtautumisesta juutalaisia kohtaan, on vaikea uskoa, että suomalaisten työleirien juutalaisiin olisi suhtauduttu jotenkin eri tavalla kuin sotavankeihin. Einsatzkommando Finnlandin ja sitä avustaneiden suomalaisten tehtävänä oli seuloa sotavankien joukosta kaikki juutalaiset ja surmata nämä. Koska juutalaispakolaiset työskentelivät työvelvollisina samoilla työleireillä sotavankien kanssa, niin miksi he olisivat saaneet osakseen hyvää kohtelua? Vaikka juutalaispakolaisia ei tiedettävästi saksalaisille luovutettu, niin voidaan tämän tutkimuksen lähteiden perusteella pitää Sanan tulkintaa Rautkallion tulkintaa uskottavampana.

Suomalaiset toimijat saivat Lapissa selkeän käsityksen Einsatzkommando Finnlandin, saksalaisten sotavankien kohtelun ja OT:n orjatyövoiman kautta siitä, mitä kansallissosialistinen käytännön politiikka tarkoitti. Se oli tietenkin kaukana tuhoamisleirien ja Einsatzgruppenien värittävästä Itä-Euroopan todellisuudesta ja juutalaisten määrien suhteen täysin marginaalista, mutta omalta osaltaan näyttäytyi kuitenkin selkeästi.

¹⁵⁹ Rautkallio 2004, 342.

4. Juutalaisten asema Saksan sodanpäämäärissä

4.1 ”Juutalaisvallan hävittäminen maailmasta”

Pohjois-Suomen suomalaiset toimijat saivat hyvin selkeän kuvan saksalaisten asenteista ja käytännön juutalaispolitiikasta suoraan saksalaisilta kuultuna. Saksalaisten sotilaiden ja lappilaisen siviiliväestön suhteita tutkineen Marianne Junilan mukaan ideologiset kysymykset puuttuivat näiden välisistä keskusteluista kokonaan, ”koska Suomi kävi Saksan rinnalla omaa erillistä sotaansa, suomalaisia kiinnostivat nimenomaan sotaan liittyvät, eivätkä aatteelliset kysymykset”.

Toisaalta Junila kuitenkin esittää erään tutkimustaan varten haastatellun aikalaisen muistelleen sitä, oliko saksalaisten kanssa mitään puhetta juutalaisista, kuinka ”sitten kun tuli se että juutalaisia alettiin keräämään, niin tämä minun [saksalainen] kaverini kysyi, että tunnenko minä juutalaisia. Minä vastasin kieltävästi, minkä jälkeen hän kysyi oliko Rovaniemellä juutalaisia”. Haastateltava oli ihmetelty kovasti, miksi saksalainen kyseli juutalaisten perään, ja tämän hän oli kertonut johtuvan siitä, että ”hänen isänsä oli majuri ja juuri silloin käymässä Rovaniemellä kuulemma juuri juutalaisia keräämässä, koska ne passitettiin Saksaan”. Tätä haastateltava oli ihmetelty ja todennut Junilalle, että ”saattoi se [saksalainen] minulle jotakin selvittääkin”. Näin tarkka kuvaus on kuitenkin erittäin harvinainen lappilaisten siviilien muistellessa, oliko saksalaisten kanssa mitään puhetta juutalaisista.¹⁶⁰ Toisaalta jotkut siviilit ovat voineet olla hyvinkin tietoisia juutalaisiin kohdistuneista toimenpiteistä, mutta sen selvittäminen on tulevan jatkotutkimuksen tehtävä, sillä tässä tutkimuksessa keskitytään ainoastaan suomalaisviranomaisten tietämyksen tasoon.

Siviilejä paljon paremmin informoituja henkilöitä Lapissa olivat Kaarlo Hillilän, Armas Alhavan, Oiva Willamon ja Bruno Kivikosken tapaiset toimijat sekä Yhteysesikunta Rovaniemen yhteysupseerit. Lisäksi suomalaistoimijat Saksassa saivat tietoja suoraan ensi käden lähteistä. Suomalaiset saivat monenlaisista eri lähteistä kuulla konkreettisia kuvauksia sodan tarkoituksesta ja sen luonteesta, eikä siitä jäänyt suomalaisille mitään epäselvyyttä.

¹⁶⁰ Junila 2000, 168,173–175.

Suomen armeijan edustajana Führerin päämajassa tammikuusta 1942 saakka toiminut Mannerheimin luottokenraali Paavo Talvela sai kuulla ensi tapaamisellaan Hitlerin kanssa 15.3.1942 tämän näkemyksestä sodan tarkoituksesta. Talvela lumoutui täysin Hitlerin olemuksesta, joka teki häneen ”erittäin pirteän ja terveen vaikutuksen ja olisi saattanut kuvitella istuvansa hienostuneen vanhemman herran seurassa”. Talvelan muistelun mukaan Hitler kuvasi laajasti bolševismin vaaraa ja sodan välttämättömyyttä sen kukistamiseksi. Führer päätti audienssin Talvelan mukaan sanoihin: ”Se on ehdoton päätökseni [tai johtopäätökseni, käännöksestä riippuen]. Bolševismi on tuhattava helyttämättömyyksi”.¹⁶¹

Merkille pantavaa on, ettei Hitler Talvelan mukaan sanallakaan maininnut juutalaisuutta ja sen hävittämisen välttämättömyyttä. Talvelan muistelmien tiedot ajalta, jolloin hän oli Saksan päämajassa Suomen edustajana vuosina 1942–1944, perustuvat hänen päiväkirjaansa ja Mannerheimille lähetettyihin raportteihinsa. Maininnat juutalaisuudesta on jo joko tapahtuma-aikana tai myöhemmin siistitty raporteista ja päiväkirjasta. On nimittäin täysin epäuskottavaa, että Hitler olisi kertoessaan päämajassaan sodan tavoitteista, puhunut vain bolševismin tuhoamisesta, ja jättänyt täysin mainitsematta hänelle jopa tärkeämmän tavoitteen, eli juutalaisten täydellisen tuhoamisen.

Toisaalta Talvela on voinut uskoa raporttiansa sisällön kulkeutuvan saksalaisten tietoon, joten hän on tarkoituksella saattanut jättää arkaluontoisena pitämänsä asiat niistä pois. Talvelan käsitys Hitleristä muuttui kielteisemmäksi sodan myötä, mutta hänen täytyi silti yrittää ylläpitää luottamukselliset suhteet saksalaisiin, jotta hän pystyi selviytymään tehtävästään.¹⁶²

Natsien visioima sota kansainvälistä juutalais-bolševismia vastaan oli lisäksi suomalaisten tiedossa ilman, että Hitlerin tarvitsi sitä erikseen Talvelalle korostaa. Tästä on osoituksena myös Talvelan vain ohimennen tekemä maininta, kuinka valtakunnanmarsalkka Göring siirsi keskustelun ”ainakin pari kolme kertaa” Johtajan päämajan päivällisillä 25.8.1942 ”juutalaiskysymykseen”, mutta ei kerro tarkemmin mistä tuolloin puhuttiin.¹⁶³ Hitler kertoi myös suoraan Suomen ulkoministeri Wittingille sodan syistä Berliinissä. Kivimäen raportin mukaan Saksa ei ollut tahtonut sotaa, vaan

¹⁶¹ Talvela 1977, 128–136.

¹⁶² Talvela 1977, 163.

¹⁶³ Talvela 1977, 174–176.

se oli joutunut siihen Englannin pakotuksesta. Hitler oli pannut alulle ”uudistustyön Saksassa”, mutta Englannin ja Amerikan juutalaiset ”eivät voi tyytyä siihen, että heidän Saksan valtakunnalle vahingollinen toimintansa on estetty”.¹⁶⁴ Nämä tiedot olivat toki jo entuudestaan suomalaisviranomaisten tiedossa.

Lapista Kaarlo Hillilä raportoi saksalaisten kertoneen, kuinka sodan tavoitteena ”ei ole maa-alueitten valtaaminen, vaan bolšheviikkien[sic] elävän- ja materiaalivoiman tuhoaminen”.¹⁶⁵ Willamo liitti päämajaan lähettämäänsä tilannekatsaukseen liitteeksi lääkintäeversti Walleniuksen hänelle laatiman raportin, jossa Wallenius selvitti saksalaisilta kuulemiinsa tietoihin perustuen:

”Juutalaiskysymys on pulmallinen. Heidän joukossaan on paljon hyviä ja erittäin miellyttäviä ihmisiä, professoreita, lääkäreitä ym., joilla ei ole niitä huonoja ominaisuuksia, joiden takia rotu on vihattu. Heitä käy sääli, sillä heidän suhteensa on vaikea tehdä poikkeusta eikä kai tulla tekemäänkään. Yleinen juutalaisten karkoitus[sic] Euroopasta ei kaiken todennäköisyyden mukaan tule kysymykseen, vaan sen sijaan rajoitetaan heidän toimintaansa. Ei päästetä heitä huomattaviin virkoihin eikä määrääviin aseisiin, eikä yleensä mihinkään sellaiseen, jossa heidän huonot ominaisuutensa pääsevät vaikuttamaan. Kysymys olisi yksinkertaisempi, jos he olisivat maanviljelijöitä, mutta nyt hankaluuttaa[sic] se, että varsinkin itäisillä vallatuilla alueilla enemmistö on käsityöläisiä, joita on siroitettava[sic] toisten ihmisten joukkoon.”¹⁶⁶

Kuitenkin kesällä 1942 kaikkien juutalaisten siirtäminen itään tuhottavaksi oli täydessä toiminnassa, joten Willamon muutama päivä myöhemmin päämajaan lähettämän tilannekatsauksen liitteenä olleen Walleniuksen raportin tiedot vastasivat enemmän todellisuutta. Wallenius oli raportin mukaan tavannut 25.7.1942 saksalaisen ilmavoimien päällikkölääkäri everstiluutnantti Hay’in, jota Wallenius kuvasi ”erittäin vilkkaaksi, avomieliseksi, luonteeltaan epämääräiseksi, optimistisen maailmankatsomuksen omaavaksi ja kolmannen valtakunnan innokkaaksi kannattajaksi”. Tämän tietoihin perustuen raportissa pohdittiin otsikolla ”Pietarin kohtalo”, kuinka:

¹⁶⁴ Kivimäki UM:lle 4.12.1941. 5C5, UM.

¹⁶⁵ Hillilä Pakaslahdelle 2.12.1941. KHA, Dc 2, TPA.

¹⁶⁶ Willamo Heinrichsille 22.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

”He eivät missään tapauksessa halua Pietaria ja kun he otaksuvat ettei se kiinnosta Suomeakaan, lienee luultavinta, että se tyystin hävitetään ja puretaan. Tämä on sopusoinnussa sen käsityksen kanssa, että ryssiä ei voi jäädä niille aluille, mitkä he miehittävät, vaan tullaan ryssät kaikki näiltä alueilta evakuoimaan ja karkoittamaan[*sic*] heidät kauemmaksi itään. Sama voi olla puolalaisten kohtalo, joita kohtaan he tuntevat syvää antipatiaa, puhumattakaan juutalaisista, joille tulee hitaasti, mutta varmasti käymään samoin kuin miten saksalaisten olisi käynyt, jos juutalainen bolshevismi olisi voittanut.”¹⁶⁷

Samanlaisista toteamuksista raportoi elokuussa 1941 Kivikoski hänen ja maaherra Hillilän, eversti Willamon ja everstiluutnantti Söderströmin päivällisistä AOK Norwegenin komentajan kenraalieversti von Falkenhorstin ja tämän esikuntapäällikkö kenraalimajuri Buschenhagenin kanssa. Von Falkenhorst oli Kivikosken mukaan kertonut:

”Saksan sodan päämääristä, mitkä eivät suinkaan tarkoita siirtomaiden saamista tai Euroopan kansojen orjuuttamista, vaan päinvastoin rauhan ja kehitysmahdollisuuksien luomista ja hankkimista niille. Sodan tärkein päämäärä on juutalaisvallan kukistaminen. Juutalaisten vaikutusvallan suuruus Englannissa ja Amerikassa ilmenee nykyisistäkin tapahtumista, koska se on niin voimakas, että voi saattaa nämä maat yhteistyöhön Moskovan juutalaisten kanssa, mikä puolestaan osoittaa, että Englannin ja Moskovan juutalaisilla jo kauan on ollut yhteistoimintaa – – Saksalaisten tarkoitus ei ole mahdollisimman suurien alueiden valtaaminen, vaan neuvostoarmeijan tuhoaminen.”¹⁶⁸

Juutalaiset nähtiin syyllisiksi sotaan myös saksalaisen professorin Wolfgang Meyer-Erlachin Nautsissa pitämässä laajassa esitelmässä. Siinä hän käsitteli Venäjää ja mongoleja koko Euroopan uhkana ja historiallista taistelua juutalaisuutta vastaan:

”13. vuosisadalla taistelivat Ganteburyn [Canterburyn] arkkipiispat juutalaisia vastaan, saadenkin aikaan sen, että Englanti tuli jokseenkin puhtaaksi juutalaisten vaikutuksesta. 17. vuosisadalla tuli kuitenkin muutos oloihin. Juutalaiset saivat vähitellen vallan käsiinsä Englannissa, ja ovat pitäneet sen meidän päiviimme saakka. Samoin kuin Englannissa levisivät juutalaiset muihinkin maihin ja ennen kaikkea Saksaan, missä ne

¹⁶⁷ Willamo Heinrichsille 26.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

¹⁶⁸ Kivikoski Pakaslahdelle Rovaniemeltä 4.8.1941. 110A6, UM.

suurilla spekulatioilla saivat huostaansa koko Saksan maaomaisuuden. Tämä johti siihen, että kun saksalainen sotilas tuli kotiin sodasta, jossa hän oli vuodattanut vertaan Isänmaan puolesta, kohtasi hän juutalaiset, jotka sota-ajan spekulatioilla olivat haalineet hänen omaisuutensa tyyten haltuunsa. Ja tämä, sanoin professori, oli pääsyy siihen, että juutalaiset ajettiin Saksasta pois ja myöskin yksi suuri syy siihen, että nykyistä sotaa käydään.”¹⁶⁹

Willamo liitti raporttiinsa myös everstiluutnantti Freyn kertomuksen professori Scakyn luennosta, jonka hän piti saksalaisille ilmavoimien edustajille Rovaniemellä, sen mukaan:

”Lähi-idän ja erikoisesti itäalueen eteläosien (ent. Puola yleensä, Unkari, Romania, Balkani[sic], Ukraina) juutalaisprobleemin ratkaisu on suunnattoman vaikea. Budapestissä on esim. joka 3 asukas juutalainen, Rumaniassa[sic] on 50–60 % kansallisomaisuudesta juutalaisten käsissä jne. Mitään vihjettä ratkaisuksi puhuja ei esittänyt.”¹⁷⁰

Brittiläinen rotu oli myös erään saksalaisen upseerin mukaan ”näytellyt osansa loppuun Euroopan suurvaltojen keskuudessa”, sillä se ei koskaan pystyisi ”kansalliseen vallankumoukseen puolustaakseen oikeuttaan juutalaisuutta ja demokratiaa vastaan”.¹⁷¹ Suomalaiset kuulivat myös saksalaisen upseerin ajatuksia, jotka kumpusivat selkeästi Hitlerin ja natsien kehittämästä nk. tikarinpistoteoriasta, eli siitä että kotirintama oli kavaltanut Saksan ensimmäisessä maailmansodassa, ikään kuin tikarilla sitä selkään pistäen. ”Kuka kavalsi meidät viime sodassa? Kotirintama. Ja niin tapahtuisi nytkin, jollei kansan takana olisi puoluetta, joka armotta tuhoaa vastaanhangoitteijat”.¹⁷² Tällaisen yleisen natsipropagandan mukaisen kommentin luutnantti Schaterin kuuli saksalaiselta komppanian päälliköltä luutnantti Kleinilta.

Saksalaiset puhuivat myös Suomen omasta juutalaispolitiikasta ja suomalaisten roolista natsien rakentamassa ”Uudessa Euroopassa”. Suomalaiset olivat jo alkuvuodesta 1943 Stalingradin taistelun jälkeen pyrkineet etsimään keinoja irrottautua Saksan rinnalta kohti erillisrauhaa Neuvostoliiton kanssa. Tähän ei tosin ollut realistisia

¹⁶⁹ Viljakainen Willamolle 8.9.1942. YhtERoi, T5471/3, KA.

¹⁷⁰ Willamo Heinrichsille 4.12.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

¹⁷¹ Von Haartman Willamolle 31.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

¹⁷² Schaterin Willamolle 24.11.1942. YhtERoi, T5471/1, KA; Willamo Heinrichsille 4.12.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

mahdollisuuksia, sillä Suomi oli täydellisen riippuvainen Saksan vilja- ja asetoimituksista. Heinäkuussa saksalaiset upseerit arvostelivat suomalaisten ulkopoliittikkaa luutnantti Viljakaiselle:

” – – koska emme ole julistaneet Saksan vihollista U.S.A:ta vihollisemme. Tätä on pidetty todistuksena siitä[,] ettemme ole tietoisia mistä tässä sodassa oikeastaan on kysymys, nimittäin juutalaisvallan hävittämisestä maailmassa.”¹⁷³

Juutalaisvallan kukistamisen lisäksi suomalaiset saivat kuulla, että Suomella itselläänkin olisi merkittävä rooli sodan jälkeisessä Euroopassa. Maaherra Hillilä raportoi sekä sisäministeri Horellille että ulkoministeriön kansliapäällikkö Pakaslahdelle kenraali Schulzin päivällisillä joulukuussa 1942 kuulemistaan asioista. Lentokenraali Julius Schulz toimi Rovaniemelle alkuvuodesta 1942 perustetun saksalaisen ilmavoimien esikunnan päällikkönä syyskuusta 1942 kesäkuuhun 1944 saakka.

Hillilä arvioi Schulzin älykkääksi ja tavallista paremmin informoiduksi saksalaiskenraaliksi, joka antoi varovaisia ja harkittuja lausuntoja. Myös Willamo arvioi kenraalin sivistyneeksi, terävä-älyiseksi ja hienostuneeksi mieheksi.¹⁷⁴ Uolan mukaan ”Lapin saksalaiskenraalit eivät juuri puhuneet suomalaisten kanssa poliittisista kysymyksistä, vaikka moni heistä oli kansallissosialistisen puolueen NSDAP:n jäsen.”¹⁷⁵ Myös Hillilän raportin mukaan ”Schulz on ainoa täällä oleva kenraali, joka avoimesti on puhunut kansallissosialistisia oppeja”.¹⁷⁶ Joulukuussa 1942 Hillilä kuitenkin raportoi:

” – – ensikerran täällä jouduin osallistumaan kansallissosialismia koskevaan keskusteluun, jossa myöskin kosketeltiin Suomea. Kenraali Schulz, joka näyttää teeskentelevän innokasta kansallissosialistia, mainitsi, että Euroopan kansat tullaan uudessa Euroopassa jakamaan kolmeen ryhmään. Ensimmäisen ryhmän, ”Herrenvolk”, muodostavat tietenkin saksalaiset. Toiseen ryhmään kuuluvat ”Germanische Völker” ja kolmanteen ”Verwandte Völker”. Lisäksi tietysti orjakansat. Suomalaiset laskee kenraali kuuluvaksi kolmanteen ryhmään – – Kenraalin ilmoituksen mukaan, saavat myöskin suomalaiset pitää orjia. – – Schulzin suomalaisia loukkaavaan lausuntoon en

¹⁷³ Lindeman Willamolle 5.7.1943. YhtERoi, T5471/6, KA.

¹⁷⁴ Uola 2010, 374–381.

¹⁷⁵ Uola 2010, 379.

¹⁷⁶ Hillilä Pakaslahdelle joulukuussa 1942. KHA, De 3, TPA.

keskustelussa voinut kiinnittää huomiota, koska hän itse näytti pitävän lausuntoaan päinvastaisena – – meillä on vain kaksi mahdollisuutta, joko saada orjia tai tulla itse orjiksi.”¹⁷⁷

Juutalaisvallan hävittämisestä maailmasta, Suomen saamista orjakansoista ja juutalaisuuden historiallisesta pahuudesta puhuvien kertomusten lisäksi suomalaiset saivat kuulla aivan suoraa arvostelua Suomen omaa juutalaispolitiikkaa kohtaan. Willamo raportoi hajatietoina otsikolla ”Lausunto Suomen juutalaisista”, kuinka eräs saksalainen upseeri oli illallispöydässä kertonut vitsinä, miten ”juutalaisseurakunnan päämies Helsingissä [Abraham Stiller] oli lahjoittanut pommitusvaurioiden korjaamiseksi huomattavan summan rahaa” ja saksalaisen mielestä ”oli luonnollista, että teko oli tehty jossakin kierossa ansaitsemistarkoituksessa”.¹⁷⁸ Yhteysupseeri luutnantti Reinikaisen kertomuksessa saksalaisten arvostelu kohdistuu nimenomaan Suomen omiin juutalaisiin, joihin ei ryhmänä yhdessäkään muussa tämän tutkimuksen dokumentissa saksalaisten taholta viitata.

Luutnantti Reinikainen lähetti tietonsa everstiluutnantti K-E Lindemanille, joka välitti tiedot Willamolle. Asiaa käsitellään raportissa vain ohimennen, mutta silti sen tiedot ovat päätyneet aina päämajaan saakka. Reinikaisen toimintakertomuksen ajalta 21.7.–31.7.1943 mukaan:

” – – 30.7. arvosteli lääk. ev.luutn. Gratzl (2.Geb.Div. päällikkölääkäri, nykyään lääk. ev. Lauer’in sijaisena AKE:ssa) aika terävästi Suomen juutalaispolitiikkaa sanoen m.m. että on ihmeellistä, että juutalaiset meillä voivat päästä m.m. upseereiksi. Suomi ei ole vielä saanut juutalaisvitsausta tuntea, koska teillä on toistaiseksi ollut niin vähän juutalaisia, mutta liian suopea suhtautuminen heihin on kapinahengen kasvattamista.”¹⁷⁹

Suomen juutalaisyhteisö osallistui sotaponnisteluihin jo talvisodassa, rintamalla taistelleiden noin 200 miehen voimin. Juutalaisia oli kaikkiaan vuoden 1939 lopulla noin 1700 henkeä, joista vähän alle 700 miestä. Kaatuneiden suhteellinen määrä luterilaisiin ja ortodokseihin verrattuna oli suuri, joten uhraukset koskettivat useita juutalaisperheitä. ”Itsenäisyysotana” pitämänsä talvisodan uhrauksille he löysivät kuitenkin lohtua siitä, että nyt he viimeinkin olivat lunastaneet paikkansa suomalaisina.

¹⁷⁷ Hillilä Pakaslahdelle 21.12.1942. KHA, De 3, TPA; Hillilä Horellille 21.12.1942, 110A6, UM.

¹⁷⁸ Willamo Heinrichsille 5.1.1943. YhtERoi, T17216/1, KA.

¹⁷⁹ Reinikainen Lindemanille 1.8.1943 & Lindeman Willamolle 3.8.1943. YhtERoi, T5471/6, KA.

Jatkosodassa juutalaisnaiset toimivat lottina ja miehet taistelivat rintamalla Suomen armeijassa. Juutalaiset taistelivat aseveljinä yhdessä ”juutalaisvallan hävittämiseen maailmasta” tavoitteekseen ottaneen natsi-Saksan kanssa. Tämä on yksi toisen maailmansodan paradokseista, ja aiheutti myös monille juutalais sotilaille ristiriitaisia tunteita. Heidän suhtautumisensa saksalaisiin sotilaisiin oli hyvin monipuolista, vaihdellen läheisistä suhteista aina jatkuvaan pelkoon.¹⁸⁰

Juutalaisten lääkintäupseereiden, joihin Reinikaisen raportissa viitataan, lukumäärä oli juutalaisten sotilaiden kokonaismäärään verrattuna suuri ja he joutuivat myös kaikkein läheisimpiin kosketuksiin saksalaisten kanssa. Saksalaiset Waffen-SS sotilaat makasivat haavoittuneina juutalaislääkäreiden käsissä. Monet juutalaislääkärit kamppailivat ilmeisen dilemman kanssa, lääkärintiikan ja oman kansansa murhaamisen edistämisen välillä, mutta Rautkallion mukaan ”molemminpuolinen riippuvuus tasoitti kuitenkin ennakkoluuloja, eivätkä juutalaiset lääkintäupseerit tehneet eroa Wehrmachtin ja SS-miesten kesken” ja ”luultavasti useimmat heistä päätyivät tekemään lääkärintiikkansa mukaiset velvollisuudet.”¹⁸¹ Juutalaiset lääkintäupseerit olivat taitavia työssään ja hoitivat tehtävänsä tunnollisesti, jopa itseään säästämättä.¹⁸²

Tämän vuoksi saksalaisen lääkintäeverstiluutnantti Gratzlin paheksunta juutalaisten pääsystä upseereiksi on tuskin johtunut juutalaisten huonosta asenteesta tai työn jäljestä. Vaikka osa juutalaisista varmasti koki aseveljeyden vaikeaksi, ei Rautkallion mukaan tiedossa ole tapauksia, joissa juutalaisten ja saksalais sotilaiden välikohtaukset olisivat johtaneet vakaviin seurauksiin.¹⁸³ Gratzlin arvostelu kumpusi luultavasti enemmän puhtaasta antisemitismistä.

Puheet ”juutalaisvitsauksesta” ja ”kapinahengen kasvattamisesta” kertovat korkearvoisen saksalaisupseerin omaksumasta natsipuolueen ideologiasta ja tämän peittelemättömästä esittämisestä suomalaisille. Hänen mielestään Suomen pitäisi kiristää juutalaispolitiikkaansa, jotta Suomeen ei muodostuisi Saksan kaltaista ”juutalaisongelmaa”. Saksalaisen upseerin suora ja avoin Suomen omaan juutalaisväestöön kohdistunut kritiikki on merkittävä havainto.

¹⁸⁰ Rautkallio 1989, 53–55,129.

¹⁸¹ Rautkallio 1989, 129,133–134.

¹⁸² Ks. juutalaisista lääkintäupseereista Rautkallio 1989, 134–143.

¹⁸³ Rautkallio 1989, 129.

4.2 Suomen matkaaaja Heinrich Himmler

SS-valtakunnanjohtaja Heinrich Himmler teki yhteensä kolme matkaa Suomeen, joista ensimmäisen Kirkkoniemeen helmikuussa 1941 ja toisen niin ikään pelkästään Lappiin maaliskuussa 1942. Kolmannen matkan Himmler teki heinäkuussa 1942, tavaten samalla sekä presidentti Rytin Helsingissä että ylipäällikkö Mannerheimin Mikkelissä, lisäksi vierailen saksalaisjoukkojen luona Lapissa. Suomalaiset sensuuriviranomaiset pitivät huolen, ettei lehdistössä puhuttu mitään kahdesta ensimmäisestä vierailusta, eikä kesän 1942 vierailustakaan kirjoitettu kuin lyhyesti¹⁸⁴.

Suomalainen passintarkastaja Tauno Heliara sai jo 6. helmikuuta Wilhelm Laqualta tiedon, että Himmler saapuisi 8. päivänä epäviralliselle vierailulle tutustumaan Kirkkoniemien Kolttakönkään kylään ja kirkkoon. Saksalaiset ilmoittivat kuitenkin matkan viivästyvän, ja lopulta Himmlerin 15 minuutin vierailu 10. helmikuuta Kolttakönkäällä meni suomalaisilta täysin ohi, sillä saksalaiset eivät lupauksestaan huolimatta ilmoittaneet uutta saapumisaikaa. Kolttakönkään kylä oli merkittävä rajanylityspaikka Suomen ja Norjan välillä, ja siellä Sanan tulkinnan mukaan on todennäköistä, että Himmler osallistui Suomen, Norjan ja Saksan valtiollisten poliisien yhteistoiminnasta sovittuun kokoukseen.¹⁸⁵ Sanan perustelut eivät kuitenkaan ole kovin vakuuttavia, vaan hän esittää varsin pitkälle meneviä johtopäätöksiä Valpon ja Saksan turvallisuuspoliisin syventyneeseen yhteistyöhön ja lähinnä Heliaran matkakertomuksiin nojautuen.

Paljon enemmän tietoja on jäänyt Himmlerin viikon kestäneestä Lapin vierailusta 22.–28.3.1942. Himmlerin matkapäiväkirjan ja suomalaisten raporttien pohjalta tiedämme ohjelman olleen seuraavanlainen: Himmler saapui Rovaniemelle 22. päivä ja tapasi siellä Suomen rintaman saksalaisjoukkojen komentajan Eduard Dietlin ja yöpyi Pohjanhovissa. 23. päivä Himmler lensi Rovaniemeltä Petsamoon tapaamaan siellä olevien saksalaisjoukkojen komentajaa kenraali Ferdinand Schörneriä. 24. päivä Himmler lensi takaisin Rovaniemelle, jossa Dietl tarjosi päivälliset, joihin myös eversti Willamo ja maaherra Hillilä osallistuivat. Himmlerin oli tarkoitus lentää 25. päivä

¹⁸⁴ Jokisipilä & Könönen 2013, 412.

¹⁸⁵ Sana 2003, 189–193. Ks. Jokisipilä & Könönen 2013, 411; Uola 2010, 399. Jokisipilän mukaan Sana ei onnistu käsitystään ”uskottavasti ja riittävän selkeästi perustelemaan”. Uolan mukaan koko vierailu on ”perin vähäinen yksityiskohta”, eikä Himmler hänen mukaansa tavannut vierailulla suomalaisviranomaisia.

Kiestinkiin tapaamaan SS-divisioona ”Nordin” joukkoja, mutta lumipyryn vuoksi hän jäi vielä päiväksi Rovaniemelle. Hillilä tarttui tilaisuuteen ja järjesti päivälliset, joihin Himmler ja Dietl sekä heidän seurueensa osallistuivat. 26. päivä lumipyry ei hellittänyt ja Himmler kyydittiin autolla Kiestinkiin, jossa hän myös tapasi muutaman tunnin ajan suomalaisen III Armeijakunnan komentajan kenraali Hjalmar Siilasvuon. Kiestingistä Himmler pääsi huonon lentosään vuoksi lentämään Tallinnan kautta Hitlerin päämajaan vasta 28. päivä.¹⁸⁶

Himmlerin maaliskuun matkan on tulkittu olleen matkaohjelman osalta erittäin tiivis ja sisältäneen vain sotilaallisia kohteita, joihin eivät kuuluneet esimerkiksi valtiollisen poliisin edustajien tapaamiset – juutalaisista keskustelemisesta puhumattakaan. Suomen valtionjohtoa Himmler ei niin ikään ehtinyt matkallaan tavata ja näin ollen hänen matkallaan ei katsota olleen mitään erityistä merkitystä. Tästä kertoo sekin, että Himmler oli halunnut suorittaa matkansa Suomessa huomaamattomana lomamatkanaan. Valpolla ei ollut mitään roolia vierailun aikana, koska päämajan valvontaosasto vastasi Himmlerin turvallisuusjärjestelyistä. Himmlerin mukana Suomessa ei myöskään ollut yhtään Gestapon edustajaa.¹⁸⁷

Tällainen tulkinta perustuu ilmeisesti pelkästään Himmlerin matkapäiväkirjaan ja eversti Willamon raportteihin. Matkapäiväkirjastaan Himmler on tietysti voinut jättää helposti merkitsemättä mitä tahansa salaisina pidettyjä asioitaan, eikä niiden puuttuminen päiväkirjasta vielä takaa ettei sellaisia ole käyty. Toisaalta johtopäätös siitä, ettei matkan aikana keskusteltu mitään Suomen tai muun Euroopan juutalaisista, perustuu ainoastaan eversti Willamon raportteihin. Keskustelujen sisältöä tulkittaessa ei ole lainkaan käytetty apuna muista lähteistä saatuja tietoja, esimerkiksi maaherra Hillilän raportteja.

Ylipäätään päättely on liian suoraviivaista, eikä siinä ole tarpeeksi keskitytty esimerkiksi tapaamisen ajankohdan merkitykseen, vaikka ajankohdan taustat onkin tuotu esille. Aivan liian vähäiselle huomiolle on jätetty esimerkiksi se, että Valpon päällikkö Arno Anthoni teki RSHA:n johtajan Reinhard Heydrichin kutsumana kymmenen päivän vierailun Berliiniin Saksan turvallisuuspoliisin johtajien luo vain muutama viikko Himmlerin tapaamisen jälkeen.

¹⁸⁶ Tuikka 2011, 278–285; Sana 2003, 186–187; Uola 2010, 394–397; Rautkallio 1989 173–183; Rautkallio 2004, 247–254.

¹⁸⁷ Rautkallio 1989, 173–174, 178–183; Rautkallio 2004, 249–253; Uola 2010, 394–397.

Heydrich ei itse päässyt isännöimään suomalaisia vieraitaan, joten Gestapon päällikkö Heinrich Müller sai asian hoidettavakseen. Müller oli yksi Wannseen konferenssin viidestätoista osallistujasta ja hänellä oli erittäin läheiset suhteet holokaustin pääarkkitehteihin Himmleriin ja ”SS-Obersturmbannführer” eli everstiluutnantti¹⁸⁸ Adolf Eichmanniin, joka vastasi juutalaisten kuljetuksien järjestämisestä keskitys- ja tuhoamisleireille. Müllerin lisäksi arvovaltaisten natsien seurueeseen kuului RSHA:n hallinnollisen osaston päällikkö Bruno Streckenbach, joka oli vastannut Einsatzgruppenien toiminnan organisoimisesta ja tehtävien määrittelystä, valtakunnallisen rikospoliisin Arthur Nebe, joka oli komentanut noin 45 000 hengen surmaamisesta vastuussa ollutta Einsatzgruppe B:tä kesäkuusta marraskuuhun 1941, sekä Gestapon kommunisminvastaisesta taistelusta vastanneen osaston Friedrich Panzinger. Anthoni liikkui siis erittäin vaikutusvaltaisten natsien seurueessa, jotka olivat suurelta osin vastuussa holokaustin toteutuksesta.

Keskusteluissa Anthonin mukaan ”koskelteltiin kummankin valtakunnan valtiollista poliisia kiinnostavia kysymyksiä” ja ”vertailtiin toimintamuotoja”. Niiden lopputuloksena päätettiin ”että kiinteätä yhteistoimintaa kummankin maan valtiollisen poliisin välillä on mitä hartaimmin toivottava ja kehitettävä.” Saksalaiset myös ilmaisivat olevansa valmiita ottamaan vastaan ”kaikki sellaiset ulkomaalaiset, jotka Suomi poliittisesti pitää epäilyttävinä, muissakin suhteissa epäluotettavina ja rikollisuuteen taipuvaisina”. Suomalaiset vierailivat myös Sachsenhausenin mallikeskityslleirillä, jota saksalaiset esittelivät antaakseen leirijärjestelmästä myönteisen kuvan.¹⁸⁹

Anthoni ja muu valtiollisen poliisin johto oli saanut jo aikaisemmin tietoja natsien rotupoliitiikan käytännön toteutuksesta. Passintarkastaja Olavi Viherluoto teki ensimmäisenä Valpon virkailijana matkan Tallinnan virkaveljien luo 1.-12.10.1941. Viherluodon matkakertomuksen lukivat koko Valpon ylin johto. Sen mukaan Viherluodolta oli tiedusteltu Suomen juutalaisten määrää, ja hänen vastattua ”niitä olevan lähes 2300”, oli saksalainen ”[SS-]Hauptsturmführer” eli kapteeni¹⁹⁰ Eggers todennut: ”Niin vähän! Elävätkö ne vielä?” ja jatkanut ”eivät ain[a]kaan pitkää aikaa”.

¹⁸⁸ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

¹⁸⁹ Silvennoinen 2008, 249–253; Jokisipilä & Könönen 2013, 487–488; Rautkallio 2004, 303–310.

¹⁹⁰ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

Viherluoto oli tiedustellut saksalaisilta missä kaikki Tallinnan juutalaiset olivat, johon hän oli saanut vastaukseksi: ”Kaikki miespuoliset juutalaiset on ammuttu.” Viherluoto kuuli myös kuinka ”juutalaisvanhuksilla ole enää mitään tekemistä maailmassa” ja kuinka keskusvankilasta oli viety 80 juutalaista kuorma-autoilla metsään ja nämä sen jälkeen määrätty polvistumaan kuopan reunalle ja ammuttu sitten takaapäin.¹⁹¹

Anthonilla ja Valpon johdolla oli selkeä käsitys natsien toimintatavoista ja yhteistyö maiden valtiollisten poliisien välillä oli tiivistä. Himmlerin Suomen matkan ja Anthonin muutaman viikon jälkeisen Berliinin matkan välillä voisi kuvitella olevan jonkinlainen yhteys. Himmlerin matkan tarkoitusta pohdittaessa vielä suuremman huomion ansaitsee kuitenkin natsien rotupolitiikan yleinen kehitys maaliskuuhun 1942 mennessä.

Vain muutama kuukausi ennen Himmlerin matkaa oli tammikuun 20. päivänä 1942 pidetyssä Wannseen konferenssissa päädytty sinetöimään juutalaiskysymyksen lopulliseksi ratkaisuksi juutalaisten fyysinen tuhoaminen. Wannseen myötä juutalaisten hävittämisestä tuli osa valtakunnan virallista politiikkaa, mutta joukkotuhoamisen voidaan katsoa alkaneen jo aikaisemmin ”Operaatio Reinhardin” tuhoamisleireillä. Himmler hyväksyi jo 13.10.1941 suunnitelman Belžecin tuhoamisleirin rakentamisesta ja sen rakennustyöt käynnistyivät 1.11.1941. Majdanekin leiri Lublinin alueella aloitti toimintansa aluksi pakkotyöleirinä lokakuussa 1941, mutta toimi jo maaliskuusta 1942 alkaen tuhoamisleirinä. Marraskuun puolivälissä Himmler vieraili Valko-Venäjällä Mogilevissa keskustelemassa alueelle rakennettavasta kaasutuslaitoksesta, mutta sinne kaavailtu krematorio päätettiin siirtää Auschwitz-Birkenauin tuhoamisleirille, jonka rakennustyöt aloitettiin lokakuussa 1941. Auschwitz I oli toiminut pääleirinä jo vuodesta 1940 saakka.

Chełmnon kuolemanleirissä juutalaisten kaasuttaminen kaasuvaunuissa oli aloitettu jo 8.12.1941. Belžecissä oli tuhoamisleirien ensimmäiset kiinteät kaasutustilat ja ne aloittivat toimintansa 17.3.1942. Maaliskuussa alkoivat myös Sobiborin tuhoamisleirin rakennustyöt ja leiri oli valmis kaasutuksiin huhtikuussa 1942. Suurin ”Operaatio Reinhardin” tuhoamisleireistä oli Treblinka, jonka rakennustyöt alkoivat alkukesästä 1942, ja joka oli toimintavalmis 23.7.1942.¹⁹² Ensimmäiset kaasutukset olivat alkaneet vain viisi päivää ennen Himmlerin Suomen matkaa ja SS-valtakunnanjohtaja poistui

¹⁹¹ Silvennoinen 2008, 237–240; Jokisipilä & Könönen 2013, 486.

¹⁹² Holmila 2010, 102–103, 107–109; Rautkallio 1989, 173–174. Huom. Rautkallio esittää virheellisesti myös Treblinkan toimineen jo Himmlerin ensimmäisen Suomen vierailun aikana.

Puolasta vasta päivää ennen Rovaniemelle saapumistaan. Onko uskottavaa ajatella, että Himmler ei olisi sanallakaan maininnut juutalaiskysymyksen ratkaisemista suomalaisille?

Maaherra Hillilän ulkoministeriöön lähettämistä raporteista voimme tarkentaa maaliskuun vierailun kuvaa sekä Rautkallion ja Uolan tulkintaa. Hillilän raportin mukaan Himmlerin matkan ohjelmaan oli alun perin kuulunut käynti Mikkelissä lentäen, mutta lumisateiden vuoksi kentälle ei voinut kuitenkaan laskeutua, ja näin se jäi pois ohjelmasta. Toiseksi Hillilä kuvaa raportissaan, kuinka ”ulkoasiainministeriöstä saamani ohjeen mukaisesti mainitsin Himmlerille, että häntä odotetaan Helsinkiin ja että tämä ilmoitus on käsitykseni mukaan kutsu”. Himmler oli valitellut, että joutui kiireittensä vuoksi lentämään suoraan Saksaan. Lohdutukseksi hän oli kuitenkin kertonut suomalaisille vierailevansa molemmissa paikoissa ensi kesänä, kun hän saapuisi uudestaan Suomeen.¹⁹³ Myös Willamon päämajaan 22.3. lähettämän sanoman mukaan Himmlerin ”on tarkoitus käydä Kiestingissä ohjelma muuten vielä epäselvä” ja 24.3. Willamo sähkötti, että ”26 matkaa Helsinkiin ja vielä samana päivänä tai 27 Lokkiin [”Lokki” oli sekä päämajan että sen viestikeskuksen peitenimi] junalla tai lentäen riippuen koneen laskeutumismahdollisuudesta”.¹⁹⁴ Päämajaan ja Helsinkiin tehdyt vierailut olisivat selvästi nostaneet maaliskuun matkan merkitystä, eikä sen olisi tällöin enää voitu katsoa olleen pelkkä lomamatka. Rautkallio ja Uola eivät mainitse tästä alkuperäisestä tarkoituksesta mitään, vaikka se on kuitenkin keskeinen asia arvioitaessa Himmlerin matkan tarkoitusta.

Hillilä raportoi sekä Dietlin 24.3. että itsensä 25.3. tarjoamien päivällisten keskusteluista ulkoministeriöön. Tuolloin suomalaisilla oli mahdollisuus vaihtaa ajatuksia Kolmannen valtakunnan kakkosmiehen kanssa ja kuunnella mitä hänellä oli sanottavanaan. Dietlin päivällisillä saksalaisista olivat läsnä talvella 1942 Buschenhagenin tilalle esikuntapäälliköksi tullut Ferdinand Jodl, kenraali Heunert, everstiluutnantti Herrman ja Himmlerin kaksi seuralaista. Suomalaisista paikalla olivat Hillilän lisäksi eversti Willamo ja everstiluutnantti Ahonen.

Päivällisillä Dietl kiitti Himmleriä siitä, ”että erittäin tärkeät neuvottelut täällä oli saatu onnelliseen päätökseen”. Hillilä pohti näitä sanoja arvioidessaan Himmlerin käynnin

¹⁹³ Hillilä Pakaslahdelle 25.3.1942. KHA, Dca 2, TPA.

¹⁹⁴ Willamo Melanderille 22.3.1942 & 24.3.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

tarkoitusta ja oli sitä mieltä, että Dietlin painokkaat sanat ”eivät antaneet osviittaa käynnin todellisesta tarkoituksesta”. Niin ikään hän ei uskonut Ahoselle annettua selitystä neuvotteluista Suomessa olleiden SS-joukkojen täydennyksistä. Hillilä epäilee raportissaan kuitenkin, että tarkoituksena olisi ollut ”kerätä vaikutelmia tšekäläisten saksalaisten joukkojen nykyisestä mielialasta” ja kuinka neuvottelujen kohteena on voinut olla myös englantilaisten maihinnousu. Maaherra jopa rohkenee arvioimaan, olisiko Himmler ”käynyt informoimassa Dietliä tilanteesta ja myös lähiaikojen suunnitelmista”. Hillilä toteaa raportissaan kuitenkin olevansa käynnin tarkoituksen suhteen ”aivan arvailujen varassa”.¹⁹⁵

On vaikea arvioida mistä Dietl ja Himmler neuvottelivat. Vaikka Dietl olikin varhain puolueeseen liittynyt erittäin vakaumuksellinen kansallissosialisti ja Hitlerin henkilökohtainen ystävä, olivat hänen tehtävänsä täysin sotilaalliset Pohjois-Suomessa. Keskusteluissa tuskin on kosketeltu juutalaisten asemaa, sillä tästä Himmler olisi todennäköisemmin keskustellut Vom Felden tai Laquan kaltaisten toimijoiden kanssa.

Seuraavana päivänä Hillilä kutsui Himmlerille järjestetyille päivällisille Dietlin, Jodlin, Heunertin sekä Willamon. Hillilä mainitsee neljäsvivuisessa raportissaan muutamalla lauseella ohimennen otsikolla ”väestönsiirrot Saksassa” seuraavaa:

”Himmler puhui sivumennen ja kylmässä äänilajissa juutalaisista ja niiden kohtelusta Saksassa. Hän mainitsi paraikaa jonkun aktionin heitä kohtaan olevan käynnissä. Myös kaikki mustalaiset on Saksassa kerätty yhteen ja siirretty Lublinin tienoille.”¹⁹⁶

Käynnissä oleva ”aktioni” tarkoitti ilmeisesti Himmlerin käskyä ”SS-Obergruppenführer” eli kenraali¹⁹⁷ Odilo Globocnikille Lublinin juutalaisgheton tuhoamisesta. Globocnik oli fanaattinen natsi, joka toimi Lublinin alueen SS-poliisipäällikkönä.¹⁹⁸ Hillilä ei selvästi kiinnitä raportissaan juurikaan huomiota Himmlerin ”sivumennen” kertomiin tietoihin. Hän ei joko todella ole ymmärtänyt niiden vakavuutta ja osannut asettaa niitä isompaan kontekstiin kaiken muun tietämänsä

¹⁹⁵ Hillilä Pakaslahdelle 25.3.1942 & 30.3.1942. KHA, Dca 2, TPA.

¹⁹⁶ Hillilä Pakaslahdelle 26.3.1942. KHA, Dca 2, TPA.

¹⁹⁷ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

¹⁹⁸ Jokisipilä & Könönen 2013, 411–412; Holmila 2010, 102.

perusteella, tai hän on tarkoituksella jättänyt kirjaamatta raporttiinsa kaiken mitä SS-valtakunnanjohtajalta on kuullut.¹⁹⁹

Mitä muuta Himmler kertoi ”jonkun aktionin” lisäksi? Mitä ”sivumennen” juutalaisista ja heidän kohtelustaan puhuminen on sanatarkasti tarkoittanut? Tätä voimme vain arvailla, sillä sen enempää Hillilä kuin Willamokaan eivät päivällisillä käytyjä keskusteluja tarkenna. Kuitenkin Willamon mukaan keskustelu Himmlerin kanssa oli ”mitä avomielisintä ja rehtiä” ja ”aikaisempien tietojen mukainen käsitys oli pettymys mutta parempaan suuntaan”. Willamo ei tarkemmin selvennä ”aikaisempien tietojen mukaista käsitystään”, mutta ilmeisesti Himmler onnistui joka tapauksessa tekemään vaikutuksen myös häneen. Willamon mukaan kaikesta sai käsityksen, että ”Himmler ja kenr. Dietl olivat keskenään hyviä ystäviä”. Willamo ei mainitse Hillilän tapaan raportissaan ”jotain aktionia juutalaisia kohtaan”, vaikka on erittäin todennäköistä, että hän siitä jotain kuuli, saunottuaan Himmlerin ja Dietlin kanssa kolmestaan.²⁰⁰ Voidaan vain arvailla, mistä kaikesta suomalainen yhteysupseeri on löylyjen lomassa keskustellut yhden holokaustin pääarkkitehdin ja Führerin suosikkikenraalin kanssa. Joka tapauksessa on merkittävä huomio, että päivällisillä Kolmannen valtakunnan kakkosmies todellakin kertoi juutalaisten kohtelusta suomalaisille, erityisesti kun tiedämme mitä Puolassa tapahtui juuri samaan aikaan. Hillilän raporttien kautta tieto on kulkeutunut aina valtion ylimpään portaaseen saakka.

Kiestingissä kenraali Siilasvuon tavattuaan Himmler ei kuitenkaan varmuudella maininnut juutalaisia sanallakaan. Sankan lumipyryn vuoksi Himmler jouduttiin kuljettamaan tukkoisia teitä pitkin autolla Kiestinkiin, ja hän myöhästyi Siilasvuon tarjoamilta päivällisiltä. Siilasvuo ei kuitenkaan jäänyt odottelemaan saksalaisvierastaan, vaan söi itse ja käski lottien korjata loput ruuat pois. Pitkän ajomatkan jälkeen nälissään viimein perille saapuneelle SS-valtakunnanjohtajalle Siilasvuo tarjosi muutaman tunnin vierailun aikana ruokailun sijaan ”lämmintä kättä ja sikarin”. Saksalaisvieraat olivat Hjalmar Siilasvuon pojan, Ensio Siilasvuon, muistelujen mukaan lähtiessään loukkaantuneita olemattomien tarjoilujen vuoksi. Eero Helkaman mukaan Himmler oli kuitenkin ollut Siilasvuota kohtaan hyvin kohtelias ja nöyrä.²⁰¹

¹⁹⁹ Ks. Tuikka 2011, 281–283.

²⁰⁰ Willamo Heinrichsille maaliskuu 1942. YhtERoi, T17215/1, KA. Raportin tarkka päivämäärä ei ole saatavilla, mutta se on laadittu Himmlerin vierailun jälkeen luultavasti 26.3.1942 tai sen jälkeen.

²⁰¹ Seppälä 1984, 135–137.

Hillilällä oli selkeä kuva päivällisten ”ulkonaiselta esiintymiseltään sangen vaatimattomalta”²⁰² vaikuttavan kunniavieraan asemasta natsi-Saksan hierarkiassa. Heunertilta Hillilä sai ensikäden lähteestä tietoa Saksan sisäisestä tilanteesta ja armeijan ja SS:n kilpailusta. Heunertin mukaan kaksi vastakkaista voimaa ”Generäle” ja ”Himmler” kamppailivat, armeijan edustaessa traditiota, johon Hitler taas ei täysin luottanut, ja sen vuoksi antoi ”Himmlerin järjestää armeijaan vielä oman armeijansa”. Tämän Himmlerin armeijan ”henki on vallan toinen kuin armeijan henki”. Heunert kritisoi Hillilälle, että Hitler varmasti luuli Himmlerin olevan ”välttämätön Saksan sisäisen järjestyksen vuoksi”, mutta tässä hän Heunertin mukaan erehtyi.²⁰³

Himmlerin asemasta suomalaisviranomaiset saivat tietoja myös suoraan Berliinistä lähettiläs Toivo M. Kivimäen raportoimina. Hän arvioi Himmlerin vallan kasvaneen suhteessa valtakunnanmarsalkka Göringiin ja ulkoministeri Ribbentroppiin. Ulkopoliittisen vaikutusvallan kasvu suhteessa Ribbentroppiin näkyi Kivimäen mukaan esimerkiksi siinä, että SS-mies Heydrich nimitettiin ”Böhmin ja Mährin protektoraattiin”, kuten myös vanhojen diplomaattien hiljaksen tapahtuvassa syrjäyttämisessä puoluemiesten tieltä. Göringin suhteen Kivimäki arvioi, että tämä olisi joutunut ”ei sivuun, vaan syrjemmälle ja kuin Himmler olisi anastamassa hänen paikkansa”.

Kivimäki arvioi Hitlerin ja Himmlerin välisiä suhteita ja ”eräiltä henkilöiltä, jotka väittävät hyvin tuntevansa olosuhteet” saamiensa tietojen mukaan ”Hitler ei voisi Himmlerille mitään, mutta edellinen olisi täydellisesti jälkimmäisen käsissä”. Kivimäki spekuloi voisiko Himmler todella syrjäyttää jopa Hitlerin, mutta päätyy siihen, ettei rohkeinkaan kuvittelija voisi ajatella miesten välillä olevan mitään hankausta, vaan päinvastoin yhteistyö on mitä parhainta. Himmler olisi Kivimäen raportin mukaan halunnut tuomita kuolemaan natsipropagandaa levittävän ja erittäin antisemitistisen Der Stürmer -lehden julkaisijan ja Kivimäen kuvaileman ”kuuluisan juutalaisten vainoajan” Julius Streicherin, sillä häntä syytettiin lahjuksien otosta juutalaisilta ja sekaantumisesta juutalaisiin naisiin. Hitler halusi kuitenkin armahtaa vanhan puoluetoverinsa, eikä Himmler tällöin voinut asialle mitään.

²⁰² Hillilä Pakaslahdelle 26.3.1942. KHA, Dca 2, TPA.

²⁰³ Hillilä Pakaslahdelle 11.4.1942. KHA, Dca 2, TPA.

Lähettiläs Kivimäki kertoi myös, kuinka ”Himmlerin drakoonisia[sic] menettelytapoja sekä Saksassa että vallatuilla alueilla” yritettiin puolustella, ”luullakseni syyttä”, selittämällä, ettei Himmler voi kontrolloida jokaista tapausta, sillä hän saa ”päivittäin tuhansia esityksiä”. Kivimäki arvioi kuitenkin, että ”tarpeettomassa drakoonisuudessa[sic] on kuitenkin niin paljon järjestelmää, että on vaikea uskoa sen helpottamisen mahdottomuutta”. Kivimäki vaikuttaa tietävän tästä ”järjestelmällisestä drakonisuudesta” enemmän kuin tuo raporteissaan esille, mutta tämän tutkimuksen käytössä olevista lähteistä ei selviä mitä kaikkea hän on asiasta tiennyt. Joka tapauksessa Kivimäki piti Himmleriä ”periaatteiltaan tinkimättömänä lujatahtoisena ja sangen lahjakkaana miehenä”, jolla on hänen asemansa säilyessä ”paljon sanomista Euroopan asioita vastaisuudessa järjestettäessä.”²⁰⁴

Himmler saapui Malmin lentokentälle kolmannelle vierailulle 29.7.1942.²⁰⁵ Sitä ennen hänellä oli ollut kädet täynnä työtä ”holokaustin kesän” juutalaiskysymyksen ratkaisua järjestellessään. Yksitoista päivää ennen Malmille saapumistaan Himmler oli ollut Auschwitzissa tarkastamassa kaasukammioiden toimintaa ja tämän jälkeen antanut Lublinin SS-poliisipäällikkö Odilo Globocnikille ohjeita Itä-Puolan juutalaiskysymyksen lopullisesta ratkaisemisesta. Heinä- ja elokuussa 1942 Himmler ja RSHA olivat suunnanneet mielenkiintonsa liittolaismaiden juutalaisiin. Heinäkuussa 1942 saksalaiset olivat sopineet Romanian hallituksen kanssa 320 000 juutalaisen luovuttamisesta Saksaan, Bulgarian hallitus oli painostettu muuttamaan lainsäädäntöään, jotta juutalaisten karkotukset voitiin aloittaa ja nukkevaltio Kroatialle oli ilmoitettu, että saksalaiset olivat valmiit ottamaan vastaan juutalaiset ja siirtämään heidät itään. Italiassa ja Kreikassa järjesteltiin myös juutalaisten siirtoja.²⁰⁶ Lisäksi esimerkiksi Virossa Einsatzgruppe A:n Sonderkommando 1a:n johtaja Martin Sandberger ilmoitti 1.7.1942 maan olevan ”vapaa juutalaisista”.²⁰⁷

Saksan Unkarin painostuksesta suomalaiset saivat kuulla jo kesäkuussa 1941, kun Kivikoski raportoi ulkoministeriöön saksalaiselta everstiltä kuulemistaan tiedoista, kuinka ”Unkaria oli painostettava[,] koska sillä suhteita ryssään ja maan juutalaisilla

²⁰⁴ Kivimäki Pakaslahdelle 4.5.1942. 5C5, UM & TMKA, D3, KA; Kivimäki Pakaslahdelle 13.7.1942. 5C5, UM; Kivimäki Pakaslahdelle 16.7.1942. 5C5, UM & TMKA, D4, KA.

²⁰⁵ Ks. vierailusta myös Rautkallio 1989, 184–190; Rautkallio 2004, 247–251, 259–264; Smolar 2003, 146–150; Sana 2003, 189.

²⁰⁶ Jokisipilä & Könönen 2013, 426–427; Holmila 2010, 169–172, 175–178.

²⁰⁷ Jokisipilä & Könönen 2013, 426. Vrt. Holmila 2010, 161. Holmilan mukaan Einsatzgruppe A:n komentaja Walter Stahlecker kirjoitti tilannekatsaukseensa 15.10.1942, että Viro olisi pian vapaa juutalaisista.

vaikutusvalta”.²⁰⁸ Samoin suomalainen yhteysupseeri everstiluutnantti E. Voss kuuli SS-divisioona ”Nordin” rykmentinkomentajan ”SS-Obersturmbannführer” eli everstiluutnantti²⁰⁹ Herbert von Obwurzerin mielipiteitä unkarilaisista. Vossin mukaan Obwurzer puhui ”ylimielisesti unkarilaisista mainiten, että rahavaltaylimystö heitä tyystin hallitsee” ja juuri ”juutalaisilla on suuri vaikutusvalta Unkarin talouselämässä”. Saksalaisupseeri kertoi myös, kuinka ”valtionhoitaja Horthyn vaimo olisi juutalaista syntyperää” ja ”juutalaisuuden järjestely Unkarissa tulee vielä vaikuttamaan paljon, koska heillä tähän asti olisi ollut suurin osa maan talouselämästä käsissään”.²¹⁰ Willamo raportoi päämajaan saksalaisen poliittisen johtaja Weidelin tietoihin perustuen, kuinka ”unkarilaiset eivät ole Saksassa pidettyjä”, mikä johtui siitä, että ”Unkarissa ovat juutalaiset vallalla ja siitä johtuu unkarilaisten jollain tavoin vihamielinen suhtautuminen saksalaisiin”.²¹¹ Horthy sai kuitenkin vielä tuossa vaiheessa estettyä juutalaisten luovutukset, mutta saksalaisten miehittäessä Unkarin keväällä 1944, lähetettiin Unkarin noin 440 000 juutalaista Auschwitziin, joista vain noin 60 000 säästyivät tuholta.²¹² Himmlerin Suomen vierailu osui siten koko holokaustin toteutuksen kiivaimmalle ajanjaksolle.

Himmlerin Suomen vierailun tarkoituksesta on edelleen tutkijoiden välillä kiistaa ja siihen liittyen elää vilttejä agenttitarinoita, joiden mukaan suomalaiset olisivat salakuvanneet Himmlerin tarkoin varjellun salkun sisällön, ja löytäneet sieltä listan Suomen juutalaisista. Tämän listan Himmler olisi tuonut suomalaisille vaatien Suomea luovuttamaan kyseiset henkilöt Saksaan. tarinat perustuvat kuitenkin erittäin epäluotettaviin lähteisiin ja myöhempien aikojen muistelmiin, kuten esimerkiksi Himmlerin ”henkiläkärinä” toimineeseen Felix Kerstenin sisäisesti ristiriitaisiin kertomuksiin ja Kustaa Vilkonan sodan jälkeisiin muistelmiin, mutta mitään pitäviä todisteita tarinan todellisuudesta ei ole löytynyt. Ylipäätään koko asia vaikuttaa erittäin epäuskottavalta.²¹³

²⁰⁸ Kivikoski UM:lle Rovaniemeltä 29.6.1941. 5C5, UM.

²⁰⁹ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

²¹⁰ Willamo Heinrichsille 12.2.1943. YhtERoi, T17216/1, KA; Alftan 2005, 103.

²¹¹ Willamo Heinrichsille 19.1.1943. YhtERoi, T17216/1, KA.

²¹² Holmila 2010, 175–176.

²¹³ Ks. Jokisipilä & Könönen 2013, 419–426; Uola 2010, 398; Rautkallio 1989, 186; Rautkallio 2004, 310–323. Vrt. Smolar 2003, 148–149; Jokipii 1962, 430–431. Smolar ei epäile salkkutarinan todellisuutta, toisin kuin muut tutkijat. Jokipii näyttää myös uskovan salkkutarinaa, vaikka ei sitä suoraan vahvista.

Salkkutarinasta huolimatta Himmlerillä oli erittäin hyvä mahdollisuus puhua Suomen valtionjohdon kanssa myös Suomen juutalaisten asemasta. Himmler tapasi heti 29.7. presidentti Rytin Helsingissä ja seuraavana päivänä hän lensi Mikkeliin ja tapasi siellä ylipäällikkö Mannerheimin. Rytin kanssa käyty keskustelu tapahtui kahdenkeskisesti ja Mikkeliissä Mannerheimin lisäksi keskustelussa oli paikalla kenraali Erik Heinrichs.²¹⁴ Keskustelujen sisällöstä ei ole jäänyt toisistaan riippumattomia lähteitä, sillä Himmler teki itsemurhan 1945 eikä ollut jälkikäteen kertomassa tapaamisesta. Tutkimus on siten täysin Rytin, Mannerheimin ja Heinrichsin omien muistelmien ja Rytin osalta myös päiväkirjan varassa. Nämä ovat kuitenkin yksipuolisia lähteitä, eivätkä niiden tiedot välttämättä vastanneet asioiden todellista laitaa.

Lähteissä ei mainita, että Himmler olisi vaatinut Suomen juutalaisten luovuttamista Saksaan. Tästä ei kuitenkaan voida olla varmoja, sillä Ryt ja Mannerheim ovat hyvin voineet jättää merkitsemättä kiusallisena pidetystä aiheesta mitään ylös. Sodan jälkeen holokaustin koko laajuuden paljastuessa he ovat voineet katsoa poliittisesti viisaammaksi olla muistelematta Suomen juutalaisiin liittyviä keskusteluja yhden holokaustin pääarkkitehdin kanssa. Tällainen muisteleminen olisi vaikeuttanut suomalaisten erillissotateetin vakuuttelua ja voinut saada yleisen mielenkiinnon heräämään myös Suomen rooliin holokaustissa²¹⁵. Toisaalta koska Suomen juutalaisia ei koskaan luovutettu saksalaisille, olisi Rytillä ja Mannerheimillä ollut näin muistellessaan oiva tilaisuus esiintyä Suomen juutalaisten pelastajana, mitä he eivät kuitenkaan tehneet.

Ajankohdan huomioon ottaen on enemmän kuin todennäköistä, että suomalaisten kanssa puhuttiin juutalaisten asemasta jollain tasolla, vaikka Himmlerin kesän 1942 Suomen vierailu olikin luultavasti vain lomamatka, jonka tarkoituksena oli Himmlerin halu tavata ihailemansa marsalkka Mannerheim ja viettää lomaansa Suomessa.²¹⁶ Mannerheim kirjoitti muistelmissaan vähäsanaisesti:

”Himmlerin nimellä ei ollut hyvä kaiku sen paremmin Suomessa kuin muuallakaan Pohjoismaissa, mutta koska hän oli huolehtinut siitä, että huomattava määrä suomalaisia sotavammaisia oli saanut erikoishoitoa saksalaisissa sotasairaaloissa, olimme hänelle kiitollisuudenvelassa. Lisäksi hän oli Göringin pyynnöstä suostunut lieventämään

²¹⁴ W.E. Tuompon päiväkirjat 1941–1944. s. 154–156 (31.7.1942). Ks. Jokisipilä & Könönen 2013, 433.

²¹⁵ Jokisipilä & Könönen 2013, 427–428.

²¹⁶ Jokisipilä & Könönen 2013, 413–414.

eräiden keskityksleireissä olevien ystävieni kohtelua, ja tästä mahtavasta miehestä niin ikään riippui parin minulle läheisen henkilön kohtalo.”²¹⁷

Ryti taas merkitsi päiväkirjaansa 29.7. keskustelustaan Himmlerin kanssa, että tämä ”tuntui olevan äärimmäisen jyrkkä antisemitisti”.²¹⁸ Tämän tarkemmin Ryti ei erittele, mistä hän sai tuon mielikuvan ja mitä Himmler hänelle tarkalleen ottaen kertoi. Rytille ja muulle valtionjohdolle on ollut selvää jo paljon ennen Himmlerin Suomen vierailua, millainen mies SS-valtakunnanjohtaja oli. Himmlerin on täytynyt kuitenkin jollain tasolla käsitellä juutalaiskysymystä, jotta tämä Rytin mielestä ”tuntui olevan” äärimmäisen jyrkkä juutalaisvastaisuudessaan. On mahdotonta sanoa käytiinkö keskusteluja juutalaisista kuitenkin vain yleisellä tasolla vai esittikö Himmler jonkinlaisia vaatimuksia myös Suomen omien juutalaisten suhteen.

Mikkelistä Himmler lensi suoraan Rovaniemelle, jossa Hillilä ja Willamo tapasivat hänet Dietlin kahvikutsuilla ja myöhemmin Willamon saunassa. Hillilän mukaan Himmler oli kuvaillut käyntiään Helsingissä ja Mikkelissä ”hyvin voimakkain superlatiivein” ja olleensa erittäin tyytyväinen matkaansa. Himmler oli sanonut viihtyvänsä ”täällä paremmin kuin missään muussa maassa Saksan ulkopuolella”.²¹⁹ Rovaniemeltä Himmler jatkoi Kiestinkiin tarkastamaan SS-divisioona ”Nordin” joukkoja ja lensi sieltä matkaohjelman mukaisesti viettämään neljä päivää ”lomaa” Eino Suolahden Petäyksen kesäpaikalle Tyrvännön saareen. Lopulta Himmlerin matka päättyi Helsinkiin ja Suomesta hän lensi pois 6.8.1942.²²⁰

Himmler tapasi pääministeri Rangellin, jonka kesämökki oli Suolahden kesäpaikan lähellä. 4.8.1942 Rangell ja Himmler kävivät eräällä automatkalla tutkimuksessa myyttisiin sfääreihin nousseen kuuluisan keskustelun Suomen juutalaisista. Tämänkään keskustelun sisällöstä – kuten ei Mannerheimin tai Rytin kanssa käydyistä – ole jäänyt suomalaisista toimijoista riippumattomia lähteitä. Auton takapenkillä ei ollut Rangellin ja Himmlerin lisäksi ketään, eikä autonkuljettaja tai hänen vieressään istunut Eino Suolahti kuullut kovan melun vuoksi mitään. Tuolloin Rangellin Jokipiille vuonna 1961 antaman haastattelun mukaan Himmler olisi esittänyt Suomen juutalaisten luovuttamista

²¹⁷ Mannerheim 2008 [1952], 660–662.

²¹⁸ Risto Rytin päiväkirjat 1940–1944. s. 201 (29.7.1942); Ks. myös Jokisipilä & Könönen 2013, 424–425, 432–433; Rytin muistelmat toim. Rautkallio 2012, 243–248.

²¹⁹ Hillilä Pakaslahdelle 1.8.1942. KHA, De 3, TPA; Ks. Tuikka 2011, 304–305.

²²⁰ Jokisipilä & Könönen 2013, 434, 440; Uola 2010, 398–399.

Saksaan, johon Rangell olisi kategorisen jämäkästi vain todennut: ”Wir haben keine Judenfrage” eli ettei Suomella ole juutalaiskysymystä.²²¹ Toisten tutkijoiden mukaan tämä oli viimeistään lopettanut keskustelut Suomen juutalaisista sikseen, kun taas toiset eivät usko Rangellin yhtä jyrkkään asenteeseen.²²² Lisäksi voidaan epäillä, esittikö Himmler ylipäätään mitään vaatimuksia Suomen juutalaisten suhteen, vai väittikö Rangell näin vain siksi, että hän halusi korostaa omaa rooliansa Suomen juutalaisten pelastajana.

Mikäli Himmler todella esitti Suomen juutalaisten suhteen vaatimuksia Rangellille, on epätodennäköistä, että Suomen pääministeri olisi pystynyt näin jyrkän kategorisesti torjumaan ne yhden Euroopan vaikutusvaltaisimman miehen edessä. On mahdollista, että Himmler esitti näitä vaatimuksia Rangellin, Rytin tai Mannerheimin kanssa keskustellessaan, mutta paljon todennäköisempää, että keskusteluissa juutalaiskysymystä käsiteltiin vain yleisellä tasolla. Kun ottaa huomioon Himmlerin vierailun ajankohdan ja holokaustin etenemisen muualla Euroopassa, on erittäin vaikea uskoa, ettei juutalaisten kohtaloa olisi keskusteluissa lainkaan käsitelty.

²²¹ Jokisipilä & Könönen 2013, 436–438; Jokipii 1962, 430.

²²² Ks. Rautkallio 1985, 141; Rautkallio 1989, 186; Rautkallio 2004, 250,323; Jokipii 1962, 430–431. Vrt. Jokisipilä & Könönen 2013, 436–438.

5. Kaikki tiet vievät itään ja tuhoon

5.1 Jäljelle jääneiden Saksan juutalaisten kohtalo

Natsien juutalaisten vainoaminen alkoi heti NSDAP:n ja Hitlerin noustua valtaan vuonna 1933. Saksan noin 525 000 hengen juutalaisväestöstä suurin piirtein 300 000 ehti poistua maasta jo ennen toisen maailmansodan syttymistä vuonna 1939. Kolmannessa valtakunnassa tehdyn väestölaskennan mukaan Suur-Saksan emämaassa asui ennen sotaa 213 390 ja Itävallan sekä sudeettialueiden liittämisten jälkeen 333 892 juutalaista. Suurin osa heistä asui suurissa kaupungeissa ja esimerkiksi Berliinissä oli 82 788 juutalaista. Näiden jäljelle jääneiden juutalaisten asema heikkeni koko ajan ja lopulta myös heitä alettiin siirtää itään tuhottaviksi. Natsien suunnitelmassa juutalaisongelman ratkaiseminen tarkoitti tuolloin nimenomaan kaikkien juutalaisten siirtämistä pois Saksan valtakunnan alueelta. Alun perin myös juutalaisten siirtäminen ”itään” tarkoitti juutalaisten väkivaltaista siirtämistä Uralin takaisille alueille, pois saksalaisen elintilan tieltä. Vasta tammikuun 1942 Wannseen kokouksen jälkeen, kun juutalaiskysymyksen lopullinen ratkaiseminen sinetöitiin tarkoittamaan kaikkien käsiin saatujen juutalaisten fyysistä tuhoamista, tarkoitti juutalaisten ”itään” kuljettaminen heidän siirtämistään orjatyöhön tai Puolaan rakennetuille tuhoamisleireille. Arviolta noin 160 000-180 000 Saksan juutalaista murhattiin, eli ainoastaan noin 20 000 selvisi lopulta hengissä.²²³

Natsien rotuteorioiden visioima rotuhygienia näyttäytyi käytännössä myös vammaisten järjestelmällisenä murhaamisena. Tilanne oli kehittynyt pitkin 1930-lukua, mutta jo syksyllä 1939 Saksassa alkoi pienten kehitysvammaisten vauvojen järjestelmällinen murhaamisohjelma peiteltysti eutanasian nimissä – eugeniikan sijaan – jossa tapettiin noin 6000 lasta. Lasten murhaaminen levisi koskemaan myös täysi-ikäisiä vammaisia, ja ohjelman hallinnoiminen suoritettiin salassa Hitlerin kanslian alaisuudessa, osoitteessa Tiergartenstraße 4, josta juontuu myös ohjelman koodinimi ”Aktion T4”. Ohjelman mukaisesti mielisairaita, vammaisia, raajarikkoja ja ylipäätään kaikkia ei-toivottuja saksalaisia tapettiin ruiskeilla, yliannostuksilla ja kiertelevillä kaasutusautoilla, jonka vuoksi sen on katsottu liittyneen kiinteästi holokaustin

²²³ United States Holocaust Memorial Museum. ”German Jews During The Holocaust.” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005469>> [sivu luettu 10.11.2015]; Kuparinen 1999, 220,278.

myöhäisempään teollisen murhaamisen vaiheeseen. T4-ohjelmassa käytetyt toimintatavat tarjosivat mallin myöhemmälle juutalaisten fyysiselle tuhoamiselle. Virallisesti Hitler joutui lopettamaan ohjelman jo elokuussa 1941, mutta käytännössä se jatkui entistä salaisemmin aina vuoteen 1944 saakka.²²⁴

Suomen viranomaisille kantautui tietoja saksalaisesta eutanasiaohjelmasta. Maaherra Kaarlo Hillilä kertoi yksityiskirjeessä sisäministeri Toivo Horellille Luulajaan kollegansa Norrbottenin maaherra David Hansénin luo tehdystä matkastaan lokakuussa 1941. Kirjeestä meni jäljennös myös ulkoministeriön kansliapäällikkö Aaro Pakaslahdelle. Hillilä mainitsee ohimennen, kuinka:

”Piispa Johansson kertoi, että hänen tuomiokapituliinsa oli lähetetty jäljennös erään baijerilaisen kardinaalin kirjeestä valtakunnan hallitukselle. Kirjeessä pyydetään estämään se parantumattomien mielisairaitten lopettaminen, joka muka nyt on Saksassa käynnissä. Useita samantapaisia tarinoita kerrottiin ja päälle yhteisesti kuvattiin natsien julmuutta.”²²⁵

Hillilän kuulemat tiedot eivät voisi olla paljon yksiselitteisempiä, vaikka hän saattoikin pitää niitä vielä tuossa vaiheessa liittoutuneiden propagandana.²²⁶ Koska tiedoista kerrotaan vain lyhyesti muiden asioiden joukossa, voidaan katsoa, ettei Hillilä pitänyt niitä kovin merkittävinä. Myös Hillilän sanamuoto ”muka nyt on Saksassa käynnissä” viittaa siihen, ettei hän tuolloin uskonut suoraan kuulemiaan tietoja. Toisaalta Hillilän tiedot ”natsien julmuudesta” eivät välttämättä ole päätyneet edes yksityiskirjeisiin. Hillilän toteamus kirjeen alussa, että ”matkan vaikutelmista lie paras pakista yksityiskirjeessä” kertoo sen puolesta, että hän ymmärsi tietojensa arkaluontoisuuden. Kirjeessä toki käsiteltiin yleisesti Norjan, Ruotsin ja Suomen asemaa, mutta olisivatko piispan kertomukset ”parantumattomien mielisairaitten lopettamisesta” olleet kuitenkin yksi syy tähän?

Eutanasiaohjelman lisäksi suomalaiset viranomaiset saivat tietoja Saksan oman juutalaisväestön kurjistuneesta tilanteesta suoraan Berliinistä lähettiläs Kivimäeltä sekä Saksasta lomalta palaavilta sotilailta, jotka kertoivat kotimaansa oloista suomalaisille

²²⁴ Holmila 2010, 59–64; Tuikka 2011, 260–262.

²²⁵ Hillilä Horellille 24.10.1941. KHA, Dba 1, TPA.

²²⁶ Ks. Tuikka 2011, 260–261. Tuikan mukaan Hillilä piti tietoja saksalaisvastaisena propagandana.

yhteysupseereille. Vielä maaliskuussa 1942 Willamo raportoi pitemmältä lomalta palanneelta saksalaiselta upseerilta kuulemiensa tietojen pohjalta, kuinka:

”Juutalaisia näkee Berliinissä melko paljon, etenkin niinä aikoina, jolloin juutalaiset saavat tehdä kaupoissa ostoksiaan, ja ovat he kaikki työpalvelusta suorittavia. Tarkoitus oli alun perin sijoittaa heidät Galiziaan, mutta vallitsevan työvoiman puutteen takia ei tätä ole voitu toteuttaa.”²²⁷

Kivimäki raportoi kuitenkin syksyllä 1942 ”hajatieloina” kuinka ”juutalaisia vainotaan Saksassa jatkuvasti.” Hän selitti yksityiskohtaisesti, kuinka juutalaiset ovat edelleen pakotettuja kantamaan keltaista tähteä rinnassaan, heidän kaupankäyntiään on rajoitettu ja kuinka juutalaisilta kiellettyjä alueita on kyltein merkitty puistoihin ja eri liikkeisiin. Nämä tiedot olivat toki suomalaisviranomaisille jo entuudestaan tuttuja, mutta Kivimäki tuo esille myös Saksan oman juutalaisväestön siirtämisen itään:

” – – tapahtuu keskeytymättä juutalaisten perheiden siirtoa Berliinistä Puolaan ja Venäjältä vallatuille alueille, joissa juutalaiset sijoitetaan ghettoihin – – Lukuisista itsemurhista, yhteisissä joukoissakin tapahtuvista samoin kuin julmasta kohtelusta ghettoissa[sic] puhutaan yleisesti – – ”

Kivimäki näkee juutalaisten siirtojen yhdeksi syyksi ankaran asuntopulan, mutta kuvaa kuitenkin kuinka siirtojen yhteydessä tapahtuu ”järkyttäviä näytelmiä”, kun kuorma-autot poimivat öisin asunnosta toiseen juutalaisperheitä kyytiin päivän varoitusajalla. Toisaalta puheiden todenperäisyyttä Kivimäki itse ei ole ”voinut saada vahvistetuksi”. Hän arvioi saksalaisten suhtautumisen asiaan olevan toisaalta paheksuvaa, mutta toisaalta ymmärtävää:

”Laajoissa piireissä tunnetaan sääliä juutalaisten, etenkin vanhusten, osaksi siirron johdosta tulevaa kovaa kohtelua kohtaan, mutta toiselta puolen sanotaan menettelyn olevan vain johdonmukaisen seurauksen juutalaisten omasta aikaisemmasta menettelystä, jolloin he olivat tukahduttamassa kaiken mikä Saksassa oli elinvoimaista.”

²²⁷ Willamo Heinrichsille 3.3.1942. YhtERoi, T17215/1, KA.

Kivimäen raportin loppuosa kertoo karua kieltään, kuinka ”juutalaisten lukumäärä Berliinissä olisi arvioitu enää vain muutamiksi kymmeniksi tuhansiksi”.²²⁸

Ulkoministeriöön kantautui vielä tätäkin suorapuheisempia tietoja maaliskuu- ja kesäkuussa 1943. Berliinin lähetystön väliaikainen asianhoitaja E. Lundström lähetti raportti n:o 10 otsikolla ”Viimeiset toimenpiteet juutalaisia vastaan Saksassa” maaliskuussa 1943. Se on tämän tutkimuksen käytössä olevista Berliinistä lähetetyistä dokumenteista yksi suorapuheisimmista ja tarkimmista kuvauksista juutalaisten kohtalosta. Lundström mainitseekin raportin lopussa, että ”ulkomaalaisia kirjeenvaihtajia on pyydetty olemaan antamatta uutisia näistä asioista”. Hän näyttää myös itse ymmärtäneen havainnoimiensa asioiden arkaluontoisuuden ja merkittävyyden, mutta toisaalta ei näe mitään estettä laittaa tietojaan paperille ylös. Tästä kertoo se, että raportti on ohi menneiden kerrottujen hajatietojen sijaan monen sivun pituinen tarkka kuvaus asioista siten kuin ne Lundströmin mielestä tapahtuivat. Aluksi raportissa pohditaan juutalaisten siirtämisen syitä:

”Ulkomaalainen ei voi olla ihmettelemättä – – Saksa kärsiessään mitä suurinta työvoimien puutetta – – ryhtynyt toimenpiteisiin viimeistenkin juutalaisten poistamiseksi Saksasta sekä luultavasti myös Saksan miehittämistä osista Länsi-Eurooppaa. Jo aikaisemmin on luvattu puhdistaa esim. Berliini 1942-vuoden loppuun mennessä kaikista juutalaisista – – Nyt sanotaan, että kuluvan maaliskuun 15 päivään mennessä on tarkoitus puhdistaa koko maa juutalaisista. Sisäministeriön ja SS-johtaja Himmlerin määräyksestä alkoi lauantaina helmikuun 27 p:nä aikaisin aamulla Berliinissä samoin kuin yleensä koko Saksassa vielä olevien juutalaisten täydellinen evakuointi – – tosiasiallisesti se näkyy ulottuvan kaikkiin juutalaisiin. – – juutalaiset oli poistettava työpalveluksesta sen johdosta – – arjalaiset olisivat kieltäytyneet työskentelemästä yhdessä juutalaisten kanssa. – – pommitus – – antoi asuntopulan vuoksi lisäaihetta juutalaisten pidätyksiin – – ”

Syyskuun 1942 raportin tapaan Lundströmin raportissa kerrotaan siitä, kuinka siirrot käytännössä tehtiin. Juutalaisia noudettiin ”suuriin umpinaisiin SS-kuorma-autoihin”, kun he olivat tulossa tehtaisiin tai poistumassa töistä. Myös juutalaiskortteleihin tehtiin raportin mukaan ratsioita ja juutalaisia haettiin kyydittäviksi kotoaan. Kaiken lisäksi ratsiat kohdistettiin myös lapsiin. Juutalaiset kuljetettiin Saksasta ”varta vasten

²²⁸ Kivimäki UM:lle 25.9.1942. 5C5, UM & TMKA, D3 & D4, KA.

varattuihin kokoontumispaikkoihin” ja muutamassa päivässä pidätettyjen lukumäärä kasvoi ”toisten tietojen mukaan” jo 15 000 henkeen. Pidätetyt juutalaiset oli alun perin tarkoitus kyyditä itään junilla, mutta vaunujen ja veturien puutteen vuoksi kuljetuksia voitiin suorittaa vain rajoitetusti.²²⁹

Suomalainen yhteysupseeri luutnantti Seppo Alanne kuuli suoraan saksalaiselta Kiestingin komendantilta maaliskuussa 1943 Saksan juutalaisten siirtämisestä itään:

” – – ettei valtakunnan alueella 30.10.42 lähtien saa olla muita juutalaisia kuin sellaisia, jotka ovat arjalaisen kanssa naimisissa. Kaikki muut on siirretty etupäässä Puolaan, jossa työstä kieltäytyneet on likvidoitu.”²³⁰

Juutalaisia todella kuljetettiin itään pakkotyöhön ja siihen kykenemättömät ”likvidoitiin”. Suomalaisen yhteysupseerin raportin otsikko on ”Juutalaiskysymys Saksassa”, eikä se ole vain hajatietoina ilmoitettu asia, vaan muodostaa oman kappaleensa. Alanteen varsin suorapuheinen raportti on merkittävä osoitus siitä, että saksalaiset upseerit kertoivat Lapissa suomalaisille aseveljille ”juutalaiskysymyksestä” ja sen ratkaisemisesta hyvinkin suoraan.

Kesäkuussa 1943 Kivimäki täydensi kuvaa juutalaisten siirroista, kertomalla kuinka ”juutalaisten vainoaminen jatkuu”. Hänen mukaansa ”viimeksi on Berliinistä määrätty poistumaan m.m. kaikki puolijuutalaiset”, joihin Kivimäen mukaan kuuluivat kaikki ne, joiden isä tai äiti oli juutalainen. Näiden lisäksi siirrettävien juutalaisten joukkoon on lisätty lääkärit, ”koska heidän vahingollista toimintaansa esim. huhujen levittäjinä ei voida suurkaupungissa valvoa”.²³¹

Kivimäen raporttien välittämä kuva muuttui yhä pessimistisemmäksi, mitä enemmän tilanne heikkeni rintamalla. Syyskuussa 1943 hän raportoi mielialojen väläyksistä, kuinka ”jotkut puolueeseen kuuluvat ovat jo lakanneet kantamasta puolumerkkejä” ja kuinka eräs SS-mies olisi jopa kysynyt juutalaiselta ”mitä hänen nyt pitäisi tehdä” ja saanut juutalaiselta vastaukseksi ”ampua kuula kalloon”. Kivimäen mukaan myös ”juutalaisten suosimisesta yksityisten SS-miesten taholla puhutaan”. Lisäksi hän

²²⁹ Lundström UM:lle 5.3.1943. 5C5, UM.

²³⁰ Alanne Willamolle 13.3.1943. YhtERoi, T5471/8, KA; Willamo Heinrichsille 17.3.1942. YhtERoi, T17216/1, KA.

²³¹ Kivimäki UM:lle 7.6.1943. 5C5, UM.

raportoi, kuinka ”tuhottujen juutalaisten (200 000?) veri alkaa huutaa maasta; ei puutu lausuntoja, että vieläköhän joudutaan juutalaisten palvelijoiksi ja pyykinpesijöiksi.”²³² Helmikuussa 1944 Kivimäki taas kirjoitti ”opposition nykymielialoista”, kuinka pommitukset ja sotaan kyllästyminen oli yleistä, mutta mielialat eivät olleet lannistuneet tai vastustushalu noussut. ”Kun maata uhataan tuholla – kysyy itseltään, onko tämä tyhmä propaganda lähtöisin juutalaisten silmittömästä vihasta”.²³³ Willamo raportoi vastaavasti tammikuussa 1944, kuinka ”fanaattinen usko Hitleriin on varsinkin rintamalla leimaa antavana piirteenä”.²³⁴

Raporteissa ja kirjeissä kuvataan selkeästi juutalaisten jo syksyllä 1941 alkanutta siirtämistä itään. Juutalaisista oli kerta kaikkiaan päästävä Saksan valtakunnan alueella eroon, eivätkä natsit olisi pystyneet heitä Saksassa murhaamaan suurelta yleisöltä piilossa, joten syrjäinen Itä-Eurooppa valikoitui monien saksalaisten ja muiden Länsi-Euroopan juutalaisten viimeiseksi päätepaikaksi. Asuntopulan ja arjalaisen ja juutalaisen työvoiman yhteensopimattomuuden tapaiset selitykset tarjosivat natsille hyvän tekosyyin perustellessaan juutalaisten siirtojen välttämättömyyttä kansalle.

Ulkomaalaisena tarkkailijana Suomen lähetystö ihmetteli, miksi työvoiman puutteen aikana työkykyistä reserviä ei käytetty hyväksi, vaan lähetettiin pois. Asioista perillä olevina toimijoina suomalaisilla on varmasti ollut ainakin jonkinlainen kuva siitä, mikä juutalaisia idässä odotti. Tätä he eivät raporteissaan tai kirjeissään mainitse. Heillä ei varmasti ole ollut täydellistä kuvaa tuhoamisleirien toiminnasta ja sen laajuudesta, mutta vähintään he ovat tiedäneet, että siirrettyjen juutalaisten kohtalo oli synkkä.

5.2 Miehitetyn Skandinavian juutalaiset

Saksan miehittämien Länsi-Euroopan maiden: Ranskan, Alankomaiden, Belgian sekä Skandinavian maiden Norjan ja Tanskan oma väestö ei aktiivisesti osallistunut juutalaisten murhaamiseen, vaan sen hoitivat pääosin saksalaiset. Juutalaiset koottiin yhteen ja pyrittiin siirtämään itään tuhottaviksi. Tanskan juutalaiskysymyksestä natsit kiinnostuivat toden teolla vasta syksyllä 1943, jolloin monet juutalaiset onnistuivat kuitenkin pakenemaan Ruotsiin. Noin 450 tanskan juutalaista kuljetettiin Theresienstadtin keskitysleirille Böömin ja Määrin protektoraattiin, jossa heistä noin 50

²³² Kivimäki UM:lle 1.9.1943. 5C5, UM & TMKA, D4, KA.

²³³ Kivimäki UM:lle 22.2.1944. 5C5, UM.

²³⁴ Willamo Heinrichsille päämajaan & Söderströmille Helsinkiin 31.1.1944. YhtERoi, T17217/1, KA.

menehtyi. Tanskan juutalaisväestön ”pelasti” Saksan sotaonnen kääntyminen vuonna 1943, sillä uhriluku olisi varmasti ollut suurempi, mikäli natsit olisivat aloittaneet Tanskan juutalaiskysymyksen ratkaisemisen aikaisemmin.

Suomen valtionjohto sai kuulla Tanskan juutalaisten kiristyneestä tilanteesta Berliinin-lähettiläs Kivimäen kautta, joka kävi asiasta kirjeenvaihtoa ulkoministeri Ramsayn kanssa. Jo syyskuun lopulla Kivimäki sai vakuutella saksalaisille, että Suomen Tanskaa kohtaan osoittama myötätunto ei ollut saksalaisvastaista.²³⁵ Yksityisissä keskusteluissa saksalaisten kanssa Kivimäki sai kuulla, kuinka ”ei käsitä, että Suomikin, joka rintamillaan kärsii juutalaisten toiminnasta, asettui Tanskassa suoritettuja toimenpiteitä arvostelemaan”. Kivimäki tiedusteli saksalaisilta, olisivatko lievennykset jyrkkiin juutalaisvastaisiin toimenpiteisiin tarkoituksenmukaisia. Tämän kysymyksen hän saattoi tehdä, ”kun tiesin, että AA. [Saksan ulkoministeriö] mielellään tahtoisii saada asian pois päiväjärjestyksestä ja huomasinkin, ettei kysymys, joka sisälsi kannanoton, ollut epämieluisuinen”.²³⁶

Ramsayn Kivimäelle lähettämien kirjeiden mukaan Saksan toimenpiteet ”ovat aiheuttaneet epämieluisuutta huomiota Suomessakin”, mutta ”ilman täsmällisiä tietoja on vaikea arvostella toimenpiteitä ja tapahtumia”. Hän kuitenkin myöntää, että ”joka tapauksessa näyttää siltä, että juutalaisia vangitaan ja karkotetaan pois Tanskasta”. Ramsayn mukaan tätä pidetään Suomessa vakavana ja ikävänä asiana.²³⁷ Kuitenkin viikkoa myöhemmin hän kertoi Kivimäelle korostaneensa Saksan Suomen-suurlähettiläs von Blücherille täsmällisten tietojen saamisen tärkeyttä, ja sitä ”ettei tahdo arvostella asianlaitaa ja laajuutta ilman näitä tietoja”.²³⁸ Ulkoministerin Kivimäelle lokakuun alussa lähettämän kirjeen loppu kuvaa hyvin Suomen asennoitumista Saksan juutalaispolitiikkaa kohtaan, sillä siinä tulevat esille Suomen valtionjohdon kokema voimattomuus ja varovaisuus. Suomella ei katsottu olevan minkäänlaisia mahdollisuuksia vaikuttaa juutalaisten asemaan ja oltiin myös erittäin varovaisia heikentämästä suhteita Saksaan. Ramsayn mukaan:

”Juuri sen vuoksi, että se tapahtuu Tanskassa, se herättää, kuten sanoin, ikävää vastakaikua meidänkin maassamme. Toistaiseksi en ole selvillä siitä, olisiko syytä, että

²³⁵ Kivimäki Ramsaylle 29.9.1943. HRA, 15, KA.

²³⁶ Kivimäki Ramsaylle 14.10.1943. HRA, 15, KA.

²³⁷ Ramsay Kivimäelle 5.10.1943. HRA, 15 & TMKA, D4, KA.

²³⁸ Ramsay Kivimäelle 12.10.1943. HRA, 15, KA.

sinä [Kivimäki] myös Berliinissä toisit esiin tällaisia näkökohtia. Puhun tänään presidentin [Rytin] kanssa tästä asiasta. Positiivisia tuloksia me emme tietysti voi saavuttaa, ainoa on, että voimme näyttää, että olemme mekin reagoineet.”²³⁹

Kivimäki kirjoitti Ramsaylle otsikolla ”ainoastaan sinulle”:

”Kleist oli juuri Tukholmasta ja Kööpenhaminasta palanneena myöskin päivällisillä. [Werner] Best oli kertonut, että hän oli jyrkästi vastustanut juutalaisvainoja ja että hän nyt käyttää loppuun sen goodwillin, jonka hän on onnistunut Tanskassa hankkimaan ja toivoo pääsevänsä tuloksiin”.²⁴⁰

Werner Best liittyi SS:ään heti natsien noustua valtaan ja riitauduttuaan Reinhard Heydrichin kanssa RSHA:n linjauksista vuonna 1938, hänestä tehtiin elokuussa 1940 Ranskan sotilashallinnon hallintoesikunnan päällikkö, jossa hän käynnisti Ranskan juutalaisten sortotoimet. Marraskuussa 1942 hänet nimitettiin Tanskan valtakunnanvaltuutetuksi ja lokakuussa 1943 hän ryhtyi toteuttamaan Tanskan juutalaisten siirtoa keskitysleireille.²⁴¹ Kivimäki tuskin uskoi aivan suoraan Bestin vakuutteluja ”jyrkästä juutalaisvainojen vastustamisestaan”.

Myös eversti Willamo raportoi päämajaan maaliskuussa 1944 Tanskan juutalaisiin liittyvistä tiedoistaan saksalaisten upseerien keskustelujen pohjalta:

” – – saksalaisten ja tanskalaisten siviiliväestön suhteet koko ajan kiristyvät. Kaikkien sabotaasitekojen takia saksalaisten on ollut pakko ryhtyä hyvinkin ankariin toimenpiteisiin ja suuresti rajoittamaan siviiliväestön liikkumisvapautta – – Myöskin juutalaiset ovat omalta osaltaan koettaneet aikaansaada levottomuuksia Tanskassa. Niinpä he hiljattain järjestivät siellä jonkinlaisen kaappausyrityksen, jonka turvin suuri joukko juutalaisia jäljellä olevilla lahjotuilla merivoimilla ja merivalvonnan aluksilla siirtyi Ruotsiin.”²⁴²

Norjassa Skandien vuoristo tarjosi oivia piiloutumispaikkoja saksalaisilta ja monet onnistuivat Tanskan juutalaisten tapaan pakenemaan Ruotsiin. Kuitenkin maan

²³⁹ Ramsay Kivimäelle 5.10.1943. HRA, 15, KA.

²⁴⁰ Kivimäki Ramsaylle 8.10.1943. HRA, 15, KA.

²⁴¹ Silvennoinen 2008, 316.

²⁴² Willamo Heinrichsille 14.3.1944. YhtERoi, T17217/1, KA.

juutalaiset ja muu ”epäilyksenalainen” väestö joutui natsien miehityspolitiikan uhreiksi. Saksalaiset olivat vallanneet jo huhtikuussa 1940 Etelä-Norjan, ja vaikka Pohjois-Norjassa käytiin vielä seuraavat kaksi kuukautta taisteluita, nimitti Hitler aluksi maan johtoon norjalaisen kansallissosialistisen ”Nasjonal Samling” -puolueen ja sen johtajan äärioikeistolaisen Vidkun Quislingin. Norjan kuningas Haakon vastustaessa tätä, asetettiin johtoon Norjan valtakunnankomissaariksi suoraan Hitlerin alaiseksi saksalainen Josef Terboven, jota Quislingin johtama nukkehallitus avusti. Kuningas Haakon pakeni tämän jälkeen Englantiin.

”Reichskomissar” Terboven oli jo aikaisin liittynyt natsipuolueeseen ja toimi Norjan ylimpänä hallintoviranomaisena, joten hallintovalta oli maassa keskitetty täysin miehityshallinnolle. Näin pystyivät myös Walter Stahleckerin komennossa toimineet Norjan SS- ja poliisiosasto toimimaan vapaammin, mikä tarkoitti syyttömien ihmisten vangitsemisia, kidutuksia ja murhia. Norjan juutalaisväestöstä noin 40 % eli noin 770 henkeä joutui holokaustin uhreiksi. Jo lokakuussa 1942 norjalaispoliisit ja saksalaiset SS-miehet pidättivät kaikki yli 15-vuotiaat juutalaismiehet, ja kuukautta myöhemmin myös naiset ja lapset. Marraskuussa Oslosta saapui Stettinin satamaan Luoteis-Puolaan 540 juutalaista, josta heidät kuljetettiin junilla Auschwitziin. Siellä juutalaisista orjatyöhön soveltuvat eroteltiin ja loput 345 ihmistä ohjattiin suoraan kaasukammioihin.²⁴³

Terboven suoritti useita matkoja Pohjois-Suomeen heinäkuusta 1941 alkaen ja näistä matkoista ja niiden tarkoituksesta maaherra Hillilä raportoi ulkoministeriöön. Suomalaiset eivät aina saaneet tietää Terbovenin matkoista etukäteen.²⁴⁴ Hillilä tuskailikin marraskuun 1941 Terbovenin Suomen vierailun vähäisiä tietojaan. Kenraalieversti von Falkenhorst oli Norjan sotilashallinnon ja Terboven taas siviilihallinnon ylin virkamies. Hillilä sai kuulla von Falkenhorstilta Terbovenin marraskuun 1941 matkan tarkoituksena olleen neuvotella Rovaniemellä tämän kanssa

²⁴³ Holmila 2010, 178,181,152–154; Silvennoinen 2008, 149–150; Jokisipilä & Könönen 2013, 426–427; Rautkallio 2004, 66–67; Uola 2010, 399; Jokipii 1968, 918; Westerlund 2008a, 161–162. United States Holocaust Memorial Museum. ”1942: key dates.” Holocaust Encyclopedia.

<<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007765>> [sivu luettu 10.11.2015].

²⁴⁴ Hillilä Pakaslahdelle 7.4.1942 & 11.4.1942. KHA, Dc 2, TPA; Uola 2010, 399–400, 403–407; Tuikka 2011, 338–339.

”parista pikku asiasta”.²⁴⁵ Toisessa raportissa Hillilä taas arvelee matkan tarkoituksena olleen Terbovenin käydyt neuvottelut ”kenraali Dietlin kanssa kahden kesken”.²⁴⁶

Joulukuussa 1941 von Falkenhorstin tarjoamalla päivällisillä Hillilä kuuli kenraalimajuri Buschenhagenilta Terbovenin johtaman siviilihallinnon ja sotilashallinnon välisistä vastakohtaisuuksista. Norjassa kiisteltiin pitäisikö siellä mennä kokonaan sotilashallinnon komentoon, jolloin myös ”Gestapo” siirtyisi ”sotilasviranomaisille”. Hillilän saamien tietojen mukaan Norjan väestön viha kohdistui nimenomaan Terbovenin siviilihallintoon. Hillilä kysyi päivällisillä saksalaisilta suoraan miehitettyjen maiden hallintaan liittyen: ”eikö kaikkialla lopulta päädytä terroriin”, mutta tämän Buschenhagen kielsi jyrkästi, ja sanoi että ”jokaista maata on hallittava sen erikoislaadun mukaan”.²⁴⁷ Terboven ei henkilökohtaisella esiintymisellään tehnyt suomalaisiin merkittävää vaikutusta. Willamon mukaan hän ei ”ulkonaiselta olemukseltaan tee mitään erikoista, saati sitten edustavaa vaikutusta” ja ihmetteli, ettei Hitlerillä ollut lähettää edustavampaa edustajaansa Norjaan.²⁴⁸ Myös yhteysupseeri everstiluutnantti C.G. Wahrenin mielestä ”teki Terboven vähemmän miellyttävän vaikutuksen allekirjoittaneeseen”.²⁴⁹

Terbovenin ja Quislingin johtaman Norjan raakuuksista suomalaiset saivat kuitenkin eri lähteistä tarkkojakin kuvauksia. Hillilä lähetti Inarin piirin nimismies Ville Nivannon tekemään havaintoja Pohjois-Norjaan toukokuussa 1942. Nivannon antamien tietojen pohjalta Hillilä raportoi ulkoministeriöön, kuinka Norjassa NS-puolueen kannatus oli ollut mitättömän pientä, jonka vuoksi ”valtiovalta on turvautunut opetus- ja valistusmenetelmään antamalla sitä varten tarvittavia määräyksiä”. Tätä taas olivat vastustaneet ”opettajisto ja papisto koko maassa”, minkä johdosta ”hallitus on toistaiseksi lakkauttanut kaiken kirkollisen ja opetustoiminnan”. Asia oli raportin mukaan päätynyt siihen, että ”opettajat, naisopettajia toistaiseksi lukuun ottamatta, ovat koko maassa kootut keskitysleireihin” ja niinpä ”Elvenes’issä kerrottiin olevan keskitysleireillä 500 Pohjois-Norjan opettajaa”.²⁵⁰ Myös Willamo raportoi pakkotyössä

²⁴⁵ Hillilä Pakaslahdelle 12.11.1941. KHA, Dc 2, TPA.

²⁴⁶ Hillilä Pakaslahdelle 10.11.1941. KHA, Dc 2, TPA.

²⁴⁷ Hillilä Pakaslahdelle 9.12.1941. KHA, Dc 2, TPA.

²⁴⁸ Willamo Melanderille 15.11.1941. YhtERoi, T17215/1, KA.

²⁴⁹ Willamo Heinrichsille 29.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA; Alftan 2005, 264.

²⁵⁰ Hillilä UM:lle 18.5.1942. 110A6, UM.

olevien norjalaisten ”vanhemmanpuoleisten” opettajien, pappien ja professorien työskentelystä huonolla ravinnolla venäläisten sotavankien kanssa.²⁵¹

Hillilä sai tietoja Norjan oloista myös suoraan Wilhelm Laqualta lokakuussa 1942. Laqua piti ”harhaotteena pappien ja lääkäreiden internoimista siinä laajuudessa, mitä on tapahtunut” ja kuvasi vielä kuinka ”oli Quislingillä ollut tarkoituksena ottaa turvasäilöön kaikki norjalaiset insinöörit”, mutta tämä oli saksalaisten taholta kielletty.²⁵² Huhtikuussa 1943 Laqua tarkensi Hillilälle ”samanlaista aktiota, kuin pappeja vastaan oli Quislingin toimesta suunniteltu myöskin Norjan insinöörejä vastaan”. Näitä oli vaadittu liittymään puolueeseen sillä uhalla, että he joutuisivat muuten pakkotyöhön.²⁵³

Lähettiläs Kivimäki raportoi Berliinistä vielä suurempia kuvauksia Norjan oloista. Jakelulistan mukaan raportit menivät ulkoministeriön lisäksi myös presidentille ja pääministerille. Tohtori Sven Hedinin tietoihin perustuen Kivimäen mukaan on ”Quislingin Norjan” suorittama ”kidutus ja syyttömien ihmisten teloittaminen lopetettava”.²⁵⁴ Kivimäki myös kertoi ”korkeassa asemassa olevan ystävän” tietoihin perustuen saaneensa vahvistuksen Norjassa ”vallitsevien olojen tukaluudelle”. Niitä hän kuvaa raportissaan:

” – – kukaan ei tiedä, mitä huomispäivä voi tuoda mukanaan; teloitukset, varsinkin nuorison keskuudessa – – nousevat yli sadan ja niiden edellä käy vankiloissa kidutus; keskitysleireissä istuu tuhansia Norjan parhaita miehiä. Viimeksi vangittiin kolmesataa kansalaista syyttömästi – – 300 henkilöä, joukossa lääkärejä, asianajajia, upseereja, laivanvarustajia y.m. pidätettiin – – Paikkansa pitäisi myöskin Ruotsin lehdissä ollut tieto, että 700 opettajaa olisi viety keskitysleiriin Kirkkoniemessä, sitten kun heitä ensin oli pahoinpidelty.”²⁵⁵

Suomalaisviranomaiset saivat monenlaisista lähteistä kuulla miehitetyn naapurimaan kurjuudesta. Heillä oli selkeä kuva syyttömien ihmisten pidätyksistä ja siirtämisestä

²⁵¹ Willamo Heinrichsille 18.6.1942 & 11.7.1942 & 17.7.1942. YhtERoi, T17215/1, KA; Willamo Heinrichsille 1.9.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

²⁵² Hillilä Pakaslahdelle 6.10.1942. KHA, De 3, TPA.

²⁵³ Hillilä Pakaslahdelle 17.4.1943. 110A6, UM.

²⁵⁴ Kivimäki UM:lle touko-kesäkuussa 1942. 5C5, UM. Tarkempi raportin lähetysajankohta ei ole tiedossa. Tämä ja seuraava lähdeviite ovat eri raportteja.

²⁵⁵ Kivimäki UM:lle touko-kesäkuussa 1942. 5C5, UM.

keskitysleireille. Saksalaiset toimivat täysin eri lailla Norjassa kuin Suomessa, kuten eräs yhteysupseeri sai kuulla, että on ”vahinko ettei tämä ole Norja, silloin voitaisiin ampua kaikki epäillyt”.²⁵⁶ Auschwitziin lähettämisen lisäksi juutalaisia pidätettiin ja vainottiin Norjassa läpi miehitysajan.

5.3 Alankomaiden juutalaisten piilopaikat vähissä

Norjan tapaan myös Ranskassa ja jossain määrin Belgiassa maaseutu tarjosi piilopaikkoja juutalaisille, ja näiden maiden juutalaisuhrien määrä jäikin sekä suhteellisesti että absoluuttisesti Alankomaita pienemmäksi. Juutalaisia menehtyi niiden kokonaismäärästä Belgiassa noin 60 prosenttia ja Ranskassa noin 20 prosenttia. Ranskassa maan omat siviilivirkamiehet laativat pidätyslistoja juutalaisista maan poliisille, joka suoritti juutalaisten etsinnät ja pidätykset. Pidätetyt juutalaiset koottiin erikseen rakennetuille kokoamisleireille, joista heidät kuljetettiin itään tuhottaviksi. Yhteensä noin 76000–90000 juutalaista kuljetettiin keskitys- ja tuhoamisleireille, joista suurin osa murhattiin.

Yhteistoiminta saksalaisten kanssa oli Ranskassa kevääseen 1942 mennessä edennyt jo niin pitkälle, että kuljetusten järjestäminen itään muodosti vain uuden vaiheen juutalaisvastaisessa toiminnassa. Yhteistoimintaa oli sekä miehityksessä Pohjois-Ranskassa että etelässä muodollisesti itsenäisessä Philippe Pétainin johtamassa Vichyn Ranskassa.²⁵⁷ Hillilä kuvaili ulkoministeriöön lähettämässä raportissaan Ranskan oloja varsin ymmärtävästi. Hänen mukaansa vastarintaliikkeen miesten eli ”kommunistinuorukaisten” julkisiin oikeudenkäynteihin ja kuolemantuomioihin ”yleisö suhtautuu asiallisesti ja ymmärtäväisesti” ja ”myöntää, että ne jakavat puolueetonta oikeutta”.²⁵⁸

Alankomaiden juutalaisten kohtalo oli kuitenkin paljon synkempi. Alava ja tiheään asuttu maa ei tarjonnut laajojen maaseutujen ja vuoristojen tapaan juuri minkäänlaisia mahdollisuuksia piiloutua. Alankomaiden juutalaisväestöstä tuhottiin noin 75 prosenttia eli noin 105 000 ihmistä idän tuhoamisleireillä, suurin osa Auschwitzissa. Yksittäisenä sattumana Alankomaiden juutalaisten suureen kuolleisuuteen vaikutti se, että keväällä

²⁵⁶ Yhteyshenkilö Willamolle 19.9.1942. YhtERoi, T5471/1, KA. Raportin lähettäjän tai lähetyksen päivämäärän tarkka yksilöiminen ei ole aina mahdollista.

²⁵⁷ Holmila 2010, 179–180.

²⁵⁸ Hillilä UM:lle 29.4.1942. 110A6, UM.

1943 Auschwitz-Birkenau murhakapasiteetti oli täynnä, joten Ranskan ja Belgian juutalaisten kuljetukset keskeytyivät hetkeksi, mutta Alankomaiden juutalaisten kuljetukset Sobiborin tuhoamisleirille jatkuivat. Sobiborin tuhoamisleiri, muiden operaatio ”Reinhardin” leirien tapaan, ei mahdollistanut Auschwitzista poiketen juuri minkäänlaisia selviytymismahdollisuuksia. Sobiborista selvisi vain noin 30–40 henkeä ja siellä murhattiin noin 150 000–250 000 ihmistä. Treblinkassa murhattiin lähes yhtä paljon kuin Auschwitzissa, eli noin 800 000–900 000 henkeä, mutta vain noin 40 selvisi hengissä. Chełmnon uhriluku nousi noin 153 000 murhattuun, ja vain kahden tiedetään varmuudella selvinneen leiriltä.²⁵⁹

Alankomaiden juutalaisten kohtalosta suomalaiset tarkkailijat saivat tietoja ja nämä tiedot myös kulkeutuivat aina Suomen viranomaisten ylimpään portaaseen saakka. Lähettiläs Kivimäki kirjoitti yksityiskirjeessään presidentti Rytille jo ennen sotaa tammikuussa 1941 ”SS-joukkojen ja Gestapon miesten häikäilemättömästä menettelystä hollantilaisia vastaan”.²⁶⁰ Keväällä 1942 hän raportoi Berliinistä ulkoministeriöön, kuinka ”juutalaisia ja sabotaashitekoihin[sic] j.m.s. osallistuneita kohdellaan jatkuvasti ankarasti.”²⁶¹ Myös yhteysupseeri kapteeni Kihlman raportoi saksalaisilta kuulemiensa tietojen perusteella Alankomaiden oloista, saksalaisten toimintaa varsin ymmärtäväisesti. Kihlmanin mukaan ”hollantilaisten viha saksalaisia kohtaan on tavaton” ja nämä eivät ”ajattele muuta kun menetettyjä ansaitsemismahdollisuuksia, jotka luulevat saavansa takaisin Englannin voitettua sodan”. Alankomaalaiset myös uskoivat yhteysupseerin mielestä englantilaisten radiopropagandaa ja olivat tämän johdosta ryhtyneet yleislakkoon. Kihlmanin mielestä saksalaiset kuitenkin tarmokkaasti päättivät lakon ampumalla joka tehtaassa ”muutama lakon johtaja tovereittensa nähden”.²⁶²

Kivimäki kertoi heinäkuussa 1942 maan sisäisten olojen kiristymisestä ja siitä, kuinka ”teloituksia tapahtuu usein ja keskitysleireihin karkoittamista[sic] jatkuu”. Kivimäki esitti myös tärkeän huomion juutalaisten kuljetuksista itään: ”Viime viikkoina on 70.000 juutalaista viety Puolaan.”²⁶³ Holokaustin kesänä 1942 juutalaisten ”Puolaan vieminen” on tarkoittanut heidän systemaattista murhaamistaan tuhoamisleireillä.

²⁵⁹ Holmila 2010, 109,116,180–181.

²⁶⁰ Kivimäki Rytille 24.1.1941. TMKA, D1, KA.

²⁶¹ Kivimäki UM:lle 21.5.1942. 5C5, UM.

²⁶² Willamo Heinrichsille 8.8.1943. YhtERoi, T17216/1, KA; Alftan 2005, 131–132.

²⁶³ Kivimäki UM:lle 8.7.1942. 5C5, UM & TMKA, D4, KA.

Kivimäellä on varmasti ollut jonkunlainen käsitys idän päätepusäakistä. Toisaalta hän saattoi pitää näitä tietoja osittain ”kommunistisena propagandana”, kuten hän ”hajatieloina” raportoii marraskuussa 1942:

”Kuten viime vuonna talvisodan alettua, on jälleen kommunistisia lentolehtisiä alettu toimittaa lähetystöihin – – Tunnettuun kommunistiseen tyyliin – – Toivottaman sodan jatkaminen onkin vain Hitlerin, Himmlerin y.m. pelastamiseksi tarpeellista. Sitä varten on myöskin tarpeen joukkomurhat Hollannissa, Norjassa y.m. valloitetuissa maissa, juutalaisten karkoittaminen[sic] ja heidän tappamisensa suljetuissa rautatievaunuissa ja huoneissa, joihin johdetaan kaasua.”²⁶⁴

Kivimäen esittämät tiedot vastasivat kuitenkin aika tarkasti todellisuutta, sillä juutalaisia todella karkotettiin itään ja murhattiin kaasulla. Hän on varmasti ymmärtänyt, ettei kaikki se massiivinen juutalaisten kohtalosta satanut tietojen tulva voinut olla vain pelkkää neuvostopropagandaa. Kuitenkaan tämän tutkimuksen käytössä olevissa raporteissa tai yksityiskirjeissä Kivimäki ei esittänyt omia näkemyksiään tai arveluitaan siitä, miten asiat todellisuudessa olivat. Tätä hän on luultavasti pohtinut syvällisemmin ja vapaammin juuri lähettämissään yksityiskirjeissä. Mikäli tuleva jatkotutkimus onnistuu löytämään lisää näitä kirjeitä, voivat ne syventää käsitystämme Kivimäen ja sitä kautta suomalaisviranomaisten ylimmän portaan tietämyksen tasosta.

Kivimäen virallisissa ulkoministeriöön lähettämissä raporteissa kuitenkin kuvattiin erittäin tarkasti juutalaisten kuljettamista itään. Keväällä 1943 Kivimäki kertoi Saksan omien juutalaisten aseman yhteydessä myös vallattujen Länsi-Euroopan juutalaisten asemasta. Kivimäen mukaan:

”Siitä päättäen, että ulkolaisten[sic] juutalaisten nauttima erikoiskohtelu lakkaa huhtikuun 1 p:nä[,] ei yksinään Saksassa, vaan myös Saksan miehittämissä Länsi-Euroopan osissa, lienee tarkoitus saada nämäkin maat juutalaisista vapaiksi maaliskuun kuluessa. Että näin on laita ainakin Hollannissa, on allekirjoittaneelle AA:ssa [Saksan ulkoministeriössä] nimenomaan sanottu.”²⁶⁵

²⁶⁴ Kivimäki UM:lle 16.11.1942. 5C5, UM.

²⁶⁵ Kivimäki UM:lle 5.3.1943. 5C5, UM.

Maaliskuun puolivälissä Kivimäki kirjoitti kirjeessään, että ”Hollannista on miltei kaikki juutalaiset jo siirretty itään” ja ”juutalaistenvainot pitävät yllä vihamielisyyttä Saksaa vastaan”.²⁶⁶ Kesällä 1943 hän kertoi virallisessa raportissaan juutalaisten aseman heikkenemisestä:

”Juutalaisia vastaan käy sama painostus kuin Saksassa. Juutalaisia on ollut Hollannissa 130 000, puolet heistä on jo toimitettu maasta, ja Saksasta olisi tullut määräys, että joka kuukausi on 8000 juutalaista jatkuvasti lähetettävä pois. Toimenpide on herättänyt katkeruutta. Hollannissa ei aikaisemmin ole tunnettu juutalaiskysymystä, siksi isänmaallisia sen juutalaiset ovat olleet. Wehrmacht on Hollannissa vetäytynyt asioiden hoidosta kokonaan syrjään SS:n tieltä. SS kohtaa toiminnassaan monenlaista vastustusta. Kaikki kirkolliset yhdyskunnat – – ovat yhteistoimin asettuneet poikkitehoiselle kannalle – – Kirkoissa julistetaan vastalauseita työväen siirtoa vastaan Saksaan, ja viimeksi on Seyss-Inquart [saksalainen Arthur Seyß-Inquart toimi Alankomaiden valtakunnankomissaarina toukokuusta 1940 aina toukokuuhun 1945 saakka] saanut kirjelmän, jossa hänet pannaan Jumalan edessä vastaamaan suunnitellusta seka-avioliittoihin menneiden sterilisoimisesta.”²⁶⁷

Varsin tarkat kuvaukset toimenpiteen luonteesta ja sen mittakaavasta, esimerkiksi itään kuljetettavien juutalaisten arvioitujen lukumäärien osalta, todistavat Kivimäen laajan tietoisuuden puolesta. Kivimäki ei muistelmissaan tuo selkeästi esille, mitä kaikkea hän lopulta tiesi juutalaisten kohtalosta ja miten hän hahmotti sen kokonaisuutena.²⁶⁸ Holokaustin kokonaiskuvan hahmottaminen oli erittäin haastavaa, sillä holokaustin toteuttaminen oli massiivinen ja epäsuorasti organisoitu projekti, johon osallistui suuria määriä ihmisiä eri puolilla Eurooppaa. Suomen Berliinin-lähettilään realistiset mahdollisuudet saada ylipäättään riittävä määrä informaatiota kokonaiskuvan hahmottamiseksi olivat rajalliset ja hänen olisi käytännössä täytynyt saada tietoja suoraan RSHA:n ylimmältä johdolta. Diplomaateilla tai muilla vieraiden valtioiden edustajilla ei kuitenkaan ollut minkäänlaista mahdollisuutta saada tällaisia tietoja. RSHA:n toiminta oli tarkoin varjeltua, eikä siitä tiennyt Saksassakaan kuin aivan pieni piiri. Lisäksi juutalaisten asemaan liittyvien tietojen hankkiminen ei kuulunut lähettilään

²⁶⁶ Kivimäen muistiinpanoja 12.3.1943. TMKA, D4, KA. ”Muistiinpanoissa on kyse kronologisesta yhteenvedosta Suomen ja Saksan välisten suhteiden kehittymistä koskevista allekirjoittaneen [Kivimäen] lähettämistä tärkeimmistä raporteista, sähkeistä, säilyneistä kirjejäljennöksistä ja -konsepteista sekä muistikuvista ja Ulkoministeriöstä tulleista sähkeistä 1/6 1940 – 11/9 1944.”

²⁶⁷ Kivimäki UM:lle 21.6.1943. 5C5, UM & TMKA, D3, KA.

²⁶⁸ Passim. Kivimäki 1965.

tehtäviin, ja myös Suomen valtionjohtoa kiinnostivat lopulta juutalaiskysymystä enemmän sotaan liittyvät käytännön asiat. Monipuolisten tietojensa kautta Kivimäelle on kuitenkin täytynyt muodostua käsitys siitä, että juutalaisten jatkuva vainoaminen Euroopassa ja heidän kuljettamisensa itään ei voinut johtaa muuhun kuin juutalaisten joukkosurmaamiseen. Holokaustin koko laajuudesta Kivimäki tuskin oli kuitenkaan selvillä vielä sota-aikana.

6. Itä-Eurooppa holokaustin päänäyttämönä

6.1 Puola joukkomurhaamisen polttopisteessä

Puola oli ensimmäinen maa, jonne natsit hyökkäsivät syksyllä 1939 ja yksi viimeisistä maista, josta se poistui keväällä 1945. Esimerkiksi Auschwitz-Birkenaun tuhoamisleiri jatkoi toimintaansa aina tammikuuhun 1945 saakka, kunnes neuvostoliittolaiset vapauttivat leirin. Prosentuaalisesti Puola menetti eniten ihmishenkiä toisen maailmansodan aikana, yli 16 prosenttia vuoden 1939 väkiluvusta, eli noin 5,5 miljoonaa ihmistä. Näistä juutalaisia oli noin kolme miljoonaa, eli noin 90 prosenttia maan juutalaisväestöstä ja lähes puolet kaikista holokaustin uhreista. Puolan kohtaloon vaikutti sen maantieteellisen aseman keskeisyyden lisäksi Hitlerin päätös hyökätä ja aloittaa rotusota Puolaa vastaan vuonna 1939. Juutalaiset tuli natsien visioiman arjalaisen elintilan tieltä siirtää väkivaltaisesti itään, aina Uralin taakse. Kun natsit valitsivat juutalaiskysymyksen lopulliseksi ratkaisuksi juutalaisten kertakaikkisen tuhoamisen, joutui puolalainen väestö epätavallisten ja kovien ”väestöpoliittisten” toimenpiteiden kohteeksi.²⁶⁹

Kaarlo Hillilä merkitsi muistiinpanoihinsa pääministeri Rangellin ja saksalaisten upseereiden kanssa käydyistä keskusteluista, pääministerin Rovaniemen vierailulla maaliskuun alkupäivinä 1942. Hillilän mukaan kenraali Heunert oli arvioinut: ”Nykyistä puolalaista asuinalueita täytyy saada saksalaiselle asutukselle, josta syystä puolalaisten asuinalue on päätetty siirtää idemmäksi. Tulevan puolalaisen alueen itäpuolelle siirretään juutalaiset, minkä periferian jälkeen alkaisi venäläinen asutus.”²⁷⁰

Maaliskuussa 1942 Puolassa ei kuitenkaan ollut kyse juutalaisten osalta pelkästä ”asuinalueen siirtämisestä”, vaan heille ei laskettu natsien suunnitelmissa enää minkäänlaista elintilaa missään. Toisaalta saksalaiset uskottelivat juutalaisille, että leirit todella olivat vain välietappeja matkalla idän asutusalueille, ja tuhoamisleirien todellisuus pyrittiin pitämään muulta maailmalta salassa. Heunert on kuitenkin ollut tietoinen idän juutalaispolitiikasta, ja kertonut varsin avoimesti siitä maaherralle ja Suomen pääministerille. Vain muutama viikko tämän jälkeen suomalaiset saivat

²⁶⁹ Holmila 2010, 155–158.

²⁷⁰ Hillilän muistiinpanoja 1.3. & 7.3.1942. KHA, Md 11, TPA.

vahvistuksia Heunertin arvioille suoraan Lapissa vierailleelta SS-valtakunnanjohtaja Himmleriltä.

Hillilän lisäksi Yhteysesikunta Rovaniemen yhteysupseerit kuuluivat saksalaisilta itärintaman veteraaneilta Lapissa varsin tarkkoja kuvauksia Puolan tilanteesta. Lokakuussa 1942 luutnantti Herlin kuuli kahdenkeskisellä automatkalla Puolassa asuneelta saksalaiselta, ”joka uskalsi kertoa mitä hänen sydäntänsä painoi”, kuinka ”juutalaisia oli kyllä paljon, mutta ne olivat jo puolalaisten taholta boikotissa”.²⁷¹

Kapteeni Saarmaa taas raportoi Willamolles, luutnantti Lutherin viikkokertomuksesta elokuussa 1943. Luther oli kuullut maastoharjoituksessa saksalaiselta heinäkuun lopussa Saksasta lomalta palanneelta upseerilta, kuinka ”puolalaiset rosvojoukot” ovat ”häirinneet järjestystä Pohjois- ja Itä-Saksassa”. Saksalaisen upseerin mukaan ”Itä-Preussissa yhä suuremmassa määrin on ruvennut esiintymään rosvojoukkoja” ja kuinka ”paikalle on pitänyt kutsua SS:ään kuuluvaa sotaväkeä näitten rosvojen kukistamiseksi”. Pääasiassa näihin ”rosvojoukkoihin kuuluu puolalaisia työttömiä ja juutalaisia”. Hän lisää vielä, että ne ”piileskelevät metsissä, joten niiden kiinnisaaminen on vaikeata”.²⁷²

”Rosvojoukkojen” vastainen toiminta rinnastui partisaaneja, desantteja ja vastarintaliikettä vastaan käytyyn taisteluun. ”Rosvojen kukistaminen” tarkoitti käytännössä tappamista, ja tämä on ollut vuonna 1943 selvää myös suomalaisille yhteysupseereille, sillä myös Suomessa kiinnisaatujen neuvostopartisaanien ja desanttien kohtalona oli kuolema.

Saarmaa raportoi Willamolles myös luutnantti Molanderin syyskuussa 1943 Saksan 169. divisioonasta Varsovan sairaalalääkäriksi siirtyneeltä Rademacherilta kuulemista tiedoistaan. Saksalaisen mukaan:

”Noin pari kuukautta sitten sattui Warsovassa vakavia levottomuuksia, jotka kukistettiin vasta hyökkäysvaunujen avulla ja sen jälkeen kun kokonaisia kortteleita oli räjäytetty ilmaan – – Levottomuuksia johtivat Warsowan juutalaiset, jotka olivat saaneet haltuunsa paljon konetuliaseita – – myös saksalaiset sotilaat olivat syyllistyneet

²⁷¹ Herlin Willamolles 19.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

²⁷² Saarmaa Willamolles 24.8.1943. YhtERoi, T5471/4, KA; Willamo Heinrichsille 11.11.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

myynteihin, myyden sotasaalisaseita ja jopa kuorma-autojakin juutalaisille. Tavallisesti saksalaiset kuitenkin, tehtyään kaupat siviiliasussa, palasivat seuraavana päivänä sotilaspukuisina ja takavarikoivat juutalaisilta edellisenä päivänä myymänsä tavarat valtion omaisuutena.^{»273}

Ilmeisesti samasta Varsovan gheton kansannoususta kertoi myös lomalta palannut 7. Vuoristodivisioonan komppanian päällikkö Willmann luutnantti P. von Baghille. Saksalainen oli kertonut von Baghille, kuinka:

” – – toukokuussa saksalaisten joukkojen oli käytävä sotaa Warsovassa vielä olevia juutalaisia vastaan. Varsovan juutalaisille, yhteensä noin 15 000, oli saksalaisten taholta tullut ilmoitus, että kaikki juutalaiset tullaan siirtämään maaseudulle Warsovasta, jossa heillä tähän saakka oli ollut määrätty kaupunginosa. Juutalaiset kieltäytyivät lähtemästä Warsovasta, jolloin komennettiin komppanian verran saksalaista sotaväkeä pakottamaan heidät liikkeelle. Osaston tultua k.o. kaupunginosaan avasivat juutalaiset sitä vastaan tulta jv-aseilla. Osaston avuksi lähetettiin keveitä h-vaunuja, mutta juutalaisilla oli silloin käytettävissään puolalaisia pst.-tykkeitä, joilla muutamia h-vaunuja ammuttiin tuleen. Oli asetettava kaksi saksalaista rykmenttiä, yksi panssariosasto, sekä loppujen lopuksi vielä stuka-koneita päästäkseen juutalaisten kaupunginosaan ja saadakseen juutalaisia alistumaan. Koko kaupunginosa oli tuleessa ja hävitetty ja myös saksalaisilla oli verrattain suuret tappiot, koska juutalaisilla oli ollut hyvin runsaasti jv-aseita ja myös pst.-tykkeitä. – – juutalaisilla oli kaupungin alla suuret varastot aseita, a- ja e-tarvikkeita sekä myös arvoesineitä ja käytäviä, jotka johtivat kaupungin ulkopuolelle ja päättyivät Weichselin-joen rannalle. Tästä selvisivät myös viime aikoina hyvin usein sattuneet ryöstöt ja murhat Weichselin-joella ja sen lähetyvillä.^{»274}

Kyseessä oli 19.4.1943 alkanut Varsovan gheton kansannousu, jossa 750 juutalaista piti yllä vastarintaa lähes kuukauden ajan määrällisesti ja aseistukseltaan ylivoimaisia SS-joukkoja vastaan. Varsovan keskustassa sijainnut ghetto oli Euroopan suurin ja siellä asui Varsovan väkiluvusta jopa noin kolmannes, mutta gheton pinta-ala vastasi vain paria prosenttia koko kaupungin pinta-alasta. Juutalaiset oli pakotettu asumaan erittäin ahtaasti ja niinpä ghetossa levisivät taudit ja vallitsi ainainen nälänhätä. Natsit olivat jo kesällä 1942 aloittaneet Varsovan gheton noin 300 000 juutalaisen kuljetuksen

²⁷³ Saarmaa Willamolle 25.9.1943. YhtERoi, T5471/4, KA; Willamo Heinrichsille 27.9.1943. YhtERoi, T17216/2, KA.

²⁷⁴ Alftan 2005, 103.

tuhoamisleireille ja huhtikuun 1943 vastarinnan pääasiallisena syynä oli natsien toinen suurempi siirtosuunnitelma jäljelle jääneiden juutalaisten osalta. Raportissa esitetty väite, että juutalaisilla olisi ollut hallussaan paljon konetuliaseita, on virheellinen. Saksalaiset pommittivat ghettoa kortteli korttelilta ja lopulta sen 56 000 juutalaisesta 7000 ammuttiin ja loput lähetettiin keskitysleireihin, joista suurin osa tapettiin.²⁷⁵

Yhteysupseereiden raporteissa ei mainita vastarintaan nousseiden juutalaisten kohtaloa ja asiat on kirjoitettu pelkästään saksalaisilta kuulemien tietojen pohjalta. Yhteysupseerit eivät kyseenalaista näitä tietoja, ja vaikuttaa siltä, että he pitävät Varsovan gheton kansannousua vain juutalaisten ei-oikeutettuna kapinana. Suomalaiset eivät pohdi ollenkaan sitä, oliko juutalaisten siirtäminen ghettoihin ylipäätään oikeutettua, tai millaiset olot siellä vallitsivat. Heillä oli joka tapauksessa selkeä kuva juutalaisten kohtalosta Puolassa.

Ghettojen tilanteesta kirjoitti myös Berliinin-lähettiläs Kivimäki, jolla ei vaikuta olleen mitään epäselvyyttä juutalaisten oloista ghetoissa tai heidän kuljetuksistaan rautatievaunuilla sieltä pois. Kivimäki kertoi Puolassa vuosia työskennelleeltä suomalaiselta insinööri Bergströmiltä kuulemiensa tietojen pohjalta, kuinka:

”Puolalaisia hirtetään pienistäkin rikkomuksista ja väestö kutsutaan katsomaan toimitusta; ghettoon ei saa viedä ruokaa eikä polttopuita, asukkaat niissä syövät multaa, ghettoja poltetaan, miehiä, lapsia ja naisia suljetaan rautatievaunuihin ja lähetetään maaseutuasemille, jonne vaunut ’unohtuvat’ ja sisälläolijat[sic] paleltuvat.”²⁷⁶

6.2 Ukrainalaisten suorittamat joukkoteloitusten ”riemujuhlat”

Puolan jälkeen Euroopan suurin noin 2,45 miljoonan juutalaisvähemmistö asui ennen sotaa Ukrainan alueella osana Neuvostoliittoa. Saksalaiset valtasivat maan kesällä 1941 ja Kiovan lähellä sijainneella ”Babyn Jar” -rotkolla toimeenpantiin yksi toisen maailmansodan suurin yksittäinen joukkomurha 29.9.–30.9.1941, jolloin Einsatzgruppe C:n asiakirjojen mukaan 33 771 juutalaista murhattiin näiden kahden päivän aikana.

²⁷⁵ Jokisipilä 2005, 167; Holmila 2010, 89; United States Holocaust Memorial Museum. ”Warsaw ghetto uprising.” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005188>> [sivu luettu 10.11.2015]; United States Holocaust Memorial Museum. ”Ghettos.” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005059>> [sivu luettu 10.11.2015].

²⁷⁶ Kivimäen muistiinpanoja 20.1.1943. TMKA, D4, KA.

Juutalaisia tapettiin myöhemmin vielä tuhansia lisää ja yhteensä soramontulla on arvioitu surmattaneen noin 100 000 ihmistä, mukaan lukien romaneja, kommunisteja ja venäläisiä sotavankeja. Yhteensä Kiovan noin 160 000 juutalaisesta noin 100 000 ehti paeta ennen saksalaisten invaasiota, mutta jäljelle jääneiden kohtalona oli lähes täydellisesti joutua natsien murhattaviksi. Nämä olivat yleensä lapsia, naisia ja vanhuksia, jotka eivät pystyneet lähtemään pakoon. Yhteensä Ukrainan juutalaisten uhriluku nousi yli 1,2 miljoonaan henkeen, minkä lisäksi Valko-Venäjän juutalaisista noin 80 prosenttia murhattiin. Yhteensä Ukrainan, Valko-Venäjän ja Baltian maiden murhattujen juutalaisten määrä nousi yli kahteen miljoonaan.²⁷⁷

Suomalainen SS-vapaaehtoispataljoona taisteli SS-divisioona Wikingin joukoissa itärintamalla sodan alkupäivistä kesäkuusta 1941 aina pataljoonan kotiuttamiseen kesäkuuhun 1943 saakka. SS-vapaaehtoisten sotapäiväkirjojen ja muistelmien kautta voidaan laajentaa kuvaa juutalaisten kohtalosta itärintamalla suoraan silminnäkiähavaintojen kautta. Sakari Lappi-Seppälä kokosi sotapäiväkirjamerkintänsä yhteen heti sotien jälkeen vuonna 1945. Hänen päiväkirjansa ja suomalaisia SS-vapaaehtoisia tutkineen Mauno Jokipiin tutkimusten kautta voimme syventää kuvaa suomalaisten tietämyksestä itärintaman juutalaisten kohtalosta.²⁷⁸

Suomalaisten SS-joukkojen rykmentin komentaja eversti Weckerle joutui venäläisen tarkka-ampujan surmaamaksi kesällä 1941 ja vaikka ampuja saatiin kiinni ja hirtettiin, ei saksalaisten kostonhimo ollut tyydytetty. Läheisen kylän venäläisiä ja juutalaisia tapettiin ilman tutkimuksia ja koko kylä poltettiin.²⁷⁹ Weckerlen murhan jälkiseuraamuksien kautta suomalaiset SS-miehet saivat Lappi-Seppälän mukaan ensimmäisen kerran todellisen kuvan saksalaisten raakuudesta. Hänen mukaansa SS-joukkojen marssiessa oli heitä vastaan tullut yhteensä 36 juutalaismiehen joukko, jonka saksalaiset pidättivät, ja suomalaiset seurasivat sivusta miesten kohtelua. Saksalaiset nöyryyttivät ja pilailivat juutalaisten kustannuksella, kunnes vihdoinkin laittoivat nämä kaivamaan pellolle joukkohautaa. Juutalaiset asetettiin viisi kerrallaan kuopan reunalle, ja Lappi-Seppälän mukaan suomalaiset määrättiin suorittamaan ampumiset, josta nämä kuitenkin jyrkästi kieltäytyivät. Juutalaiset määrättiin kasvokkain ampujiin päin ja

²⁷⁷ Holmila 2010, 166–169; Lower 2005, 1,69; United States Holocaust Memorial Museum. ”Kiev and Babi Yar.” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005421>> [sivu luettu 10.11.2015].

²⁷⁸ Ks. suomalaisista SS-vapaaehtoisista passim. Jokipii 1968; Jokipii 2002; Stein 2004. Vrt. Holmila 2012, 538–540. Holmilan kritiikki Jokipiin 1960-luvun tutkimusta kohtaan.

²⁷⁹ Jokipii 1968, 192; Jokipii 2002, 196.

saksalaiset määrättiin ampumaan uhreja kasvoihin, jolloin ”aivonkappaleet ja päaluut lensivät kaareissa” ja kaikki juutalaiset tapettiin tällä tavalla. Ampumisten jälkeen teloittajat vielä varmistivat naureskellen ruumiskasaan ampumalla, että uhrin olivat varmasti kuolleet.²⁸⁰

Toinen vastaava tapaus tapahtui heinäkuun alkupäivinä 1941 Wiking-divisioonan kulkiessa Lembergin kaupungin läpi, joka on surullisen kuuluisa siitä, että sen etnisesti kirjava väestö suoritti itse järkyttäviä murhanäytelmiä toisiaan vastaan, jota Einsatzgruppenin joukot vielä täydensivät myöhemmin keräämällä ja ampumalla kaikki juutalaiset ja kommunistit. Lappi-Seppälän mukaan ”yleiset juutalaisvainot olivat alkaneet heti saksalaisten päästyä kaupunkiin” ja hänen kuvauksensa ovat lohduttomia:

”Siellä kulkivat vanha isä ja äiti tyttärensä kanssa, äiti usein niin vanhana ja järkyttyneenä, että muut omaiset saivat tukea häntä matkalla kesäiseen puistoon, josta kajahtivat vastaan yhtämittaiset laukaukset. Siellä tuli nuori äiti silmissään anova katse rinnoillaan ainoa lapsensa, tuli hysteerisiä naisia, jotka itkivät lohdutonta itkuaan, naisia, joita väkisin raahattiin tukasta, vapisevia vanhuksia ja nuoria koulupoikia.”²⁸¹

Myös Kirovon kaupungissa Lappi-Seppälän mukaan suomalaiset saivat nähdä juutalaisille siviileille tehtyjä raakuuksia. Vanhuksia raahattiin taloista kadulle nöyryytettäväksi ja pahoinpideltäväksi ja ”moottoripyörälähetit antoivat taitonäytteitä koettaessaan ajaa vanhojen pakenevien juutalaisten yli”. Eräs SS-upseeri majoittui taloon ja heitti siellä olleet pienet lapset lattialle ”jonne jokainen kuoli päästämättä äännähdystäkään” ja ampui tämän jälkeen hysteerisesti huutavat naiset. ”Ruumiit heitettiin kaivoon”, sillä saksalaisen mukaan ”vettä saa muustakin kaivosta” ”eikä meillä ole aikaa nyt ruveta kaivamaan niille hautoja”.²⁸² Veikko Hallavo taas kertoi päiväkirjassaan, kuinka yli 60-vuotiaat juutalaiset oli laitettu kaivamaan hautaa hevoselle, ja ”kun hevonen oli puoleksi peitetty, täytyi yhden juutalaisen pistää maata hevosen viereen ja siihen ampui eräs mies hänet. Toiset peittivät ja niin jatkui harjoitus”.²⁸³

²⁸⁰ Lappi-Seppälä 1945, 86–91.

²⁸¹ Lappi-Seppälä 1945, 92.

²⁸² Lappi-Seppälä 1945, 109–111.

²⁸³ Jokipii 1968, 215.

Puolan kaakkoisosissa sijainneen Rzeszówin kaupungin sotasairaalassa ollessaan Lappi-Seppälä sai kuulla saksalaiselta sairaanhoitajalta Puolan juutalaisiin kohdistuneesta verilöylystä lokakuussa 1942. Unkarilaiset SS-miehet oli määrätty siirtämään juutalaisia ghettoista ja kaupungin laidalla sijaitsevasta keskitysleiristä juna-asemalle, josta juutalaiset oli tarkoitus ”viedä jonnekin Venäjälle – todennäköisesti leirille töihin tai ammuttavaksi”. Muutamat vartiomiehet olivat jostain syystä alkaneet ampua juutalaisia, jonka jälkeen nämä olivat pakokauhun vallassa yrittäneet paeta, ja näin ”juutalaisia oli suorastaan niitetty maahan konepistooleilla”. Tämän jälkeen eloonjääneet juutalaiset sullottiin vaunuihin ja lähetettiin ”kohti tuntematonta päämääräänsä”.²⁸⁴

Sallasta kotoisin olevat alikersantti Sauli Sulasalmi ja Uno Lassila kertoivat Willamolle kokemuksistaan palvellessaan suomalaisessa SS-pataljoonassa itärintamalla. Willamo raportoi miehiltä kuulemiensa kertomusten pohjalta ikään kuin ohimennen, kuinka ”vangit oli yleensä ammuttu”.²⁸⁵ Suomen Berliinin-lähetystön sotilasasiamies Hornin mukaan suomalaisilta SS-miehiltä virtasi jatkuvasti negatiivista palautetta saksalaisista esimiehistä ja suomalaisten vapaaehtoisten kohtelusta.²⁸⁶ Myös lähettiläs Kivimäki kirjoitti muistiinpanoihinsa itärintamalta sairaslomalle tulleiden suomalaisvapaaehtoisten kertomista tiedoista. He olivat Kivimäen mukaan järkyttyneinä kertoneet, kuinka ”juutalaisia ja venäläistä siviiliväestöä oli saksalaisten SS-miesten toimesta murhattu, jopa vanhuksia, naisia ja lapsia”. Suomalaiset olivat kieltäytyneet itse ampumisista, jolloin heidät oli leimattu bolševikeiksi, mutta ei ollut tästä huolimatta saatu tottelemaan.²⁸⁷ Suomalaiset SS-miehet näkivät omin silmin sen, mitä natsien juutalais-bolševismien tuhoamiseen tähtäävä sota käytännössä tarkoitti. Heidän kauttaan tieto kulki myös Suomeen.

Kivimäki raportoi syyskuussa ”hajatieloina”, kuinka Suomessakin tunnettu baltiansaksalainen eversti Bassen-Spiller, joka oli Saksan palveluksessa, oli kierrellyt kuuden kuukauden ajan Ukrainassa ja kertonut Kivimäelle kokemuksistaan ”yksinomaan positiiviseen sävyyn”. Tämän mukaan ”sissisota olisi Ukrainassa hiljentynyt, mutta jatkuu Valko-Venäjällä” ja kuinka ”Ukrainassa ei ole yhtään juutalaista; Valkovenäjällä sen sijaan enemmältikin käsityöläisinä”.²⁸⁸ Kuukautta

²⁸⁴ Lappi-Seppälä 1945, 192–193.

²⁸⁵ Willamo Heinrichsille 17.9.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

²⁸⁶ Airio 2013, 124–128.

²⁸⁷ Kivimäen muistiinpanoja marraskuu 1942. TMKA, D4, KA.

²⁸⁸ Kivimäki UM:lle 22.9.1942. 5C5, UM.

myöhemmin Kivimäki sai kuitenkin kuulla Ukrainassa pitemmän aikaa oleskelleelta ja Berliiniin vasta saapuneelta ukrainalaiselta asianajajalta, kuinka ”kaikki juutalaiset ja bolshevikit olisi ajettava pois Ukrainasta ja kolhoosit kiireellisesti likvidoitava”.²⁸⁹

Ukrainalaisen asianajajan mielestä siis juutalaisia oli vielä syksyllä 1942 Ukrainassa, mutta saksalaisen upseerin mukaan kaikki oli jo ajettu pois. Upseerin toteamus on lähellä totuutta, mutta aivan kaikkia juutalaisia ei vielä tuolloin ollut siirretty tai murhattu. Silti molemmat kertoivat suomalaiselle kuuntelijalle siitä, että juutalaiset muodostavat ”ongelman” Ukrainassa ja heidät tulee välttämättä tämän vuoksi ajaa sieltä pois. Saksalaisella everstillä on puhuessaan ”yksinomaan positiivinen sävy”, kun hän kertoo Kivimäelle Ukrainan olevan vapaa juutalaisista. Kivimäkikin suhtautuu asiallisesti ja ymmärtäväisesti ja ottaa ikään kuin itsestäänselvyytenä sen, että juutalaiset todella on poistettava Ukrainasta. Hän raportoi tiedoistaan ulkoministeriöön vain ohi mennessä, eikä selvästi katsonut asiaa kovin merkittäväksi.

Suomalaiset yhteysupseerit taas saivat sensuroimattomia tietoja Kiovan juutalaisten kohtalosta ensi käden lähteistä. Värikki P.G. Schütt toimi yhteysupseerina Lapin rintamalla operoivassa saksalaisessa SS-vuoristodivisioona ”Nordissa”. Schütt raportoi lokakuussa 1942 suorasanaisesti otsikolla ”Juutalaiskysymys vallatulla alueella” majuri von Haartmanille, joka taas välitti Schüttin viikkokertomuksen eversti Willamolle, seuraavasti:

”Kertoi minulle Ic kirjuri, joka Venäjän kielentaitoisena oli kesäkuuhun 1942 asti ollut kansallissosialistisena puolueupseerina Ukrainassa, että valloitetulla alueella kaikki juutalaiset ammutaan tai teloitetaan. Sturmman [SS-Sturmman eli korpraali²⁹⁰] Laumann mainitsi, että marraskuuhun 1941 mennessä oli esim. Kiew’issä ammuttu noin 80.000 juutalaista. Ampumiset suorittavat kaupunkien ja kylien asukkaat, saksalaisten vain valvoessa toimintaa. Kysyessäni pitikö L. tätä menetelmää oikeana, kertoi hän, että heille oli selvitetty, että ellei näin tehdä tulisivat nämä juutalaislaumat parinkymmenen vuoden perästä olemaan uuden sodan aiheuttajia ja silloin voisi arjalaisten rotujen

²⁸⁹ Kivimäki UM:lle 23.10.1942. 5C5, UM & TMKA, D3, KA.

²⁹⁰ Stein 2004, 347. Waffen-SS:n, Wehrmachtin ja Suomen armeijan sodanaikaisten sotilasarvojen vertailutaulukko.

kohtalo olla tämä. Ukrainalaiset olivat pitäneet näitä ampumisia suurina riemujuhlina.²⁹¹

Schüttin avoimesti kertomat tiedot ovat täydellisen yksiselitteisiä, eikä niitä ole voinut ymmärtää millään muulla tavalla kuin kirjaimellisesti. Tietoja suomalaiset eivät myöskään ole voineet pitää liittoutuneiden propagandana, koska ne ovat tulleet suoraan paikan päällä Ukrainassa olleelta saksalaiselta. Suomalaiset yhteysupseerit kertoivat omissa raporteissaan suoraan kuitenkin perin arkaluontoisista asioista. Vänrikki Schütt joutuikin pian raportin kirjoittamisensa jälkeen saksalaisten taholta epäilyksi vakoilusta ja valtuuksiensa ylittämisestä, ja hänet siirrettiin pois SS-divisioonasta. Von Haartman raportoi Willamolle, kuinka:

”SS-Geb.Div. ’Nord’in komentaja ja suuri osa sen upseeristosta on osoittanut ellei suoraan vihamieliseksi niin ainakin suomalaisten yhteysupseerien toimintaa ymmärtämättömäksi – – käsitykseni – – on – – luutn. Schütt on toiminut täysin korrektisti ja ettei hän millään lailla ole ylittänyt valtuuksiaan esim. urkkimalla SS-Geb.Div. ’Nord’issa mahdollisesti ilmeneviä, toimintakertomusten kannalta kiinnostavia seikkoja. [Tutkimuksen käytössä olevista lähteistä ei selviä, mitä nämä kiinnostavat seikat ovat.] – – neuvoteltuani Yhteysesikunta Roin kanssa kutsuin luutn. Schüttin pois SS-Geb.Div. ’Nord’ista.²⁹²

Von Haartman raportoi saksalaisten kielteisestä asenteesta vain pari viikkoa Schüttin raportin jälkeen, joten saattoivatko raportin suorapuheiset tiedot ärsyttää saksalaisia ja olla Schüttin siirron syynä?

Joka tapauksessa raportin välittämä informaatio oli erittäin merkittävää. Valloitetujen alueiden kaikkien juutalaisten teloittaminen vastasi RSHA:n antamia käskyjä juutalaisten ja kommunistien tappamisesta. Kiovan juutalaisten osalta arvio 80 000 juutalaisen ampumisesta marraskuuhun 1941 mennessä vastaa sekin hyvin todellisuutta. Suomalaiset eivät voineet olla uskomatta ja sisäistämättä näin suoria ja luotettavista lähteistä tulleita tietoja. Vaikka suomalaiset yhteysupseerit ainoastaan raportoivat saksalaisilta kuulemistaan tiedoista, eivät he silti esitä raporteissaan minkäänlaista kritiikkiä saksalaisten valloitetujen alueiden juutalaisten surmaamista kohtaan.

²⁹¹ Schütt von Haartmanille 28.10.1942 & Von Haartman Willamolle 31.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA; Willamo Heinrichsille 11.11.1942. YhtERoi, T17215/2, KA.

²⁹² Von Haartman Willamolle 14.11.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

Toinen merkittävä raportista välittyvä seikka on se, että ukrainalaiset ”kaupunkien ja kylien asukkaat” suorittivat itse ampumiset ja saksalaiset vain valvoivat toimintaa. Tämä piti myös paikkansa Ukrainan, kuten myös Valko-Venäjän ja Baltian maiden kohdalla, sillä saksalaisten oli todella helppo löytää apulaisia suorittamaan tappamisia. Tähän vaikuttivat väestön juutalaisvastaisuus ja suurten ryöstösaaliiden toivon opportunisti, sekä halukkuus osoittaa yhteistoimintakykyä saksalaisten kanssa ja hankkia hyvien suhteiden kautta vahvaa asemaa Saksan sodan jälkeen luomaan ”Uuteen Eurooppaan”.²⁹³ Vaikka yhteistoimintaan aktiivisesti osallistuneiden määrä oli toki vähemmistö, pitivät ukrainalaiset todella näitä teloituksia laajoissa piireissä ”riemujuhlina”, kuten raportissa todetaan.

Kiovan juutalaisten joukkomurhista suomalaiset saivat kuulla suoraan Ukrainan rintaman veteraaneilta myös marraskuussa 1943, jolloin Puna-armeija lähestyi kaupunkia kovaa vauhtia. Saksalaiset pelkäsivät Ukrainan joukkohautojen paljastuvan, mistä raportoi suomalainen yhteysupseeri luutnantti Seppo Alanne otsikolla ”Huolestuneisuutta Kiewin juutalaisjoukkohautojen paljastumisesta” seuraavasti:

”Kuten tunnettua on 7. Geb.Div. sodan alussa toiminut Kiewin suunnalla. Paikan päällä olleiden kesken virisi 21.11. ruokailun yhteydessä keskustelu Kiewin valloituksen jälkeen siellä suoritetuista juutalaisten joukkoampumisista, ja arvelivat Kiewin jouduttua jälleen ryssien haltuun[sic] siellä ja muualla[sic] ammuttujen juutalaisten joukkohautojen tulevan ilmi. Div:n Ia, Oberstlt. v. Paumgarten lausui pelkäävänsä näiden hautojen aiheuttavan vielä poliittisia ikävyyksiä.”²⁹⁴

7. vuoristodivisioona todella taisteli Ukrainassa ja suomalaisille asioista kertoneet saksalaiset itärintaman veteraanit ovat itse todistaneet juutalaisten joukkomurhaamisia. Alanteen raportti on Schüttin tapaan erittäin yksiselitteinen, eikä sen sisältämiä tietoja ole voitu pitää propagandana tai olla ymmärtämättä. Suomalaisille viranomaisilla oli toki vuoteen 1943 mennessä tullut jo niin paljon eri lähteistä tietoja juutalaisten kohtalosta, etteivät Alanteen raportin tiedot sisältäneet sinällään mitään ennenkuulumatonta.

²⁹³ Holmila 2010, 164–167.

²⁹⁴ Alanne Willamolle 27.11.1943. T5471/9, KA; Willamo Heinrichsille 9.12.1943. YhtERoi, T17216/2, KA.

6.3 Kylien ”pyyhkimistä” kartalta pilkotussa Tšekkoslovakiassa

Saksaan liitettiin jo vuonna 1938 Tšekkoslovakian saksankieliset sudeettialueet ja seuraavana vuonna Saksa miehitti Tšekin puoleiset alueet, joista muodostettiin Böömin ja Määrin protektoraatti. Slovakia säilytti muodollisen itsenäisyytensä, mutta käytännössä maa oli täysin Saksan hallinnassa toiminut nukkevaltio. Protektoraatin juutalaisen ja slaavilaisena alempana rotuna pidetyn tšekkiläisen väestön asema kurjistui ja ne joutuivat kokemaan natsien miehityspolitiikan karun todellisuuden. Böömin ja Määrin protektoraatin sekä Slovakian juutalaisväestöstä saksalaiset tappoivat yli 80 % eli edellisen noin 78 000 ja jälkimmäisen noin 60 000 henkeä. Yhteensä entisen Tšekkoslovakian alueella ennen maan osiin jakamista olleista juutalaisista yli 250 000 joutui natsien uhreiksi.²⁹⁵

Suomen Berliinin-lähettiläs Kivimäki raportoi Suomen Prahankonsuli Aate Koivistoisen tietoihin perustuen heinäkuussa 1942 ohimennen, kuinka Böömin ja Määrin protektoraatin alueella ”juutalaiset saavat työskennellä varustelutehtaissa”²⁹⁶ Kuitenkin jo lokakuussa 1942 Kivimäki raportoi ulkoministeriöön Prahankonsulista saamiensa tietojen pohjalta protektoraatin alueen ”hajatieoista”, kuinka:

”Juutalaiskysymys on Böömi-Määri protektoraatissa sikäli ratkaistu, että varsinaiset poiskuljetukset ovat päättyneet. Juutalaisia on nykyisin määrätyillä paikkakunnilla, Prahassa noin 8-9 tuhatta, mukaan luettuna juutalaisseurakunnan toimihenkilöt sekä seka-avioliittolaiset. Protektoraatin varsinainen juutalaiskeskus on Theresienstadt – joka on tyhjenetty arjalaisista ja eristetty mm. läpikulkevasta valtamaantiestä korkealla lankkuaidalla. Se on ollut juutalaisten keräyspaikka, jonne heidät on kuljetettu tavallisesti tuhannen hengen erissä. Theresienstadtissa on työkykyinen juutalaisaines koottu uudelleen ja lähetetty ensikädessä Litzmannstadtin Puolan alueelle. Kaupunkiin on jätetty pääasiassa vanhuksia[, joten siellä on kuolevaisuusprosentti ollut juutalaisten

²⁹⁵ Holmila 2010, 173; United States Holocaust Memorial Museum. ”The Holocaust in Slovakia” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007324>> [sivu luettu 12.11.2015]; United States Holocaust Memorial Museum. ”The Holocaust in Bohemia and Moravia” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007323>> [sivu luettu 12.11.2015].

²⁹⁶ Kivimäki UM:lle 8.7.1942. 5C5, UM.

keskuudessa huomattavan suuri]. [Prahasta Kivimäelle lähetetyn tiedotteen lisäys, jota Kivimäki ei sisällyttänyt omaan raporttiinsa.]²⁹⁷

Kivimäen kuvaama Theresienstadtin ”juutalaiskeskus” ei toiminut ainoastaan ”työkykyisen juutalaisaineksen” keräyspaikkana, josta juutalaiset olisi lähetetty Puolaan pakkotyöhön ja vain vanhukset jätetty kaupunkiin. Tosi asiassa Theresienstadtin linnoitus oli Kolmannessa valtakunnassa ainutlaatuinen, sillä se oli gheton ja keskitysleirin yhdistelmä, joka toimi kokoamisleirinä Tšekin juutalaisille, jotka lähetettiin sieltä keskitys-, tuhoamis- ja orjatyöleireille Itä-Eurooppaan. Lisäksi se toimi ghetto-työleirinä, jonne tuotiin juutalaisvanhuksia Saksasta, Itävallasta ja Tšekistä. Tämän tarkoituksena oli huonojen olojen kautta saada tapettua leirillä olleet juutalaiset nälkään ja tauteihin. Toisaalta, koska natsien oli vaikea perustella juutalaisvanhusten lähettämistä työleireille, tarjosi Theresienstadtin leiri selityksen vanhusten itään kuljetukselle, ja tämän kautta natsit naamioivat taitavasti kuljetuksen todellisen tarkoituksen – juutalaisten fyysisen tuhoamisen.²⁹⁸

Kivimäki kertoi samassa raportissaan vielä, kuinka tšekkiläisten siirrot olivat alkaneet juutalaisten siirtojen loputtua ja ”tarkistamattomien tietojen mukaan siirrettäisiin nämä tšekit jonnekin eristettyyn elintilaan Puolan alueelle” ja siirron myötä tšekkiläinen mieliala oli kuohunut ja samanaikaisesti oli tapahtunut pidätyksiä ja teloituksia.²⁹⁹ Kivimäki poisti kuitenkin raportistaan maininnan juutalaisista, sillä Suomen Prahankonsulaatista saamansa tiedotteen sanamuoto oli: ”Tarkistamattomien tietojen mukaan tullaan nämä tšekit siirtämään, kuten juutalaisetkin, jonnekin eristettyyn elintilaan Puolan alueelle.”³⁰⁰ On merkittävää huomata, ettei Kivimäki sisällyttänyt raportteihinsa ”juutalaisten huomattavan suurta kuolevaisuusprosenttia” tai ”juutalaisten siirtämistä eristettyyn elintilaan Puolaan”. Kivimäen omaan arkistokokoelmaan on kuitenkin säilynyt Prahankonsulaatista saapunut tiedote, johon Kivimäki on tehnyt merkintöjä ja ylliviivannut muun muassa nämä juutalaisiin liittyvät kohdat. Tämä todistaa sen puolesta, että Kivimäki tarkoituksella siisti ulkoministeriöön lähettämiä virallisia raporttejaan, ja oli itse asioista enemmän perillä kuin toi raporteissaan esille.

²⁹⁷ Kivimäki UM:lle 6.10.1942. 5C5, UM & TMKA, D3, KA; Suomen Prahankonsulaatista Kivimäelle 21.9.1942. TMKA, D3, KA. Lähettäjä ei selviä asiakirjasta.

²⁹⁸ United States Holocaust Memorial Museum. ”Theresienstadt” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005424>> [sivu luettu 12.11.2015]. Ks. ghettoista myös Holmila 2010, 85–90.

²⁹⁹ Kivimäki UM:lle 6.10.1942. 5C5, UM.

³⁰⁰ Prahankonsulista Kivimäelle 21.9.1942. TMKA, D3, KA. Lähettäjä ei selviä asiakirjasta.

Lokakuussa 1942 myös yhteysupseeri luutnantti Schaterin kuuli pataljoonan saksalaiselta lääkäriltä, kuinka tšekkiläiset ylioppilaat olivat osoittaneet mieltään saksalaisia vastaan ja kuinka SS-miehet olivat palauttaneet järjestyksen. Saksalainen lääkäri oli ollut varma, että ”nytkin vielä joka päivä keskimäärin noin 10 henkilöä ammutaan” ja tšekkiläisiltä ”otetaan kaikki heidän oikeutensa pois”.³⁰¹

Tšekin väestöstä kaikkein kovimman kohtalon koki kuitenkin pieni Lidicen kylä, joka sijaitsi noin 25 kilometrin päässä Kladnosta. Saksalaiset tuhosivat sen täydellisesti 10.6.1942 kostotoimenpiteenä RSHA:n johtajan ja Böömin ja Määrin protektoraatin käskynhaltijan Reinhard Heydrichin jouduttua kahden tšekkipartisaanin iskun kohteeksi Prahan lähellä 27.3.1942 ja kuoltua sairaalassa vammoihinsa 4.6.1942.³⁰²

Heydrichin murhasta johtuneista kostotoimenpiteistä Kivimäki raportoi ulkoministeriöön Prahan-konsuli Koivistaisen tietoihin pohjautuen. Kivimäki kertoi, kuinka murhan johdosta oli julistettu poikkeustila, jonka aikana oli ”kesäkuun 18 päivään mennessä teloitettu 379 miestä ja 63 naista, yhteensä 442 henkilöä”. Syynä pidätyksiin oli Kivimäen mukaan ”joko murhan hyväksyminen, tuntemattomien henkilöiden majoittaminen, luvaton aseiden hallussapito tai vastarintaan yllytys”. Muutaman desantin jäljet olivat Kivimäen mukaan johtaneet Lidicen kylään ”joka aina on ollut kaikenlaisten levottomuuksien tyysija” ja sen johdosta kylän kaikki ”yli 15-vuotiaat mieshenkilöt lukumäärältään yli sata, ammuttiin” ja ”naiset vietiin keskitysleiriin ja lapset (noin 92) saksalaisiin kasvatustaloksiin”. Tämä ei kuitenkaan riittänyt natsseille, vaan he polttivat koko kylän ja seuraavana päivänä räjäyttivät ilmaan pystyyn jääneet rauniot. Kylä hävitettiin näin olemattomiin ja jopa ”sen nimi on määrätty poistettavaksi kaikkialta”.³⁰³

Slovakia oli Saksalle erittäin uskollinen liittolaismaa, jonka antisemitistisyys ja äärinationalismi ajoivat sitä oma-aloitteisesti ja vailla Saksan painostusta vainoamaan juutalaisia. Sen kyseenalaisena kunniana oli olla ensimmäinen valtio, Saksan ja Böömin ja Määrin protektoraatin jälkeen, joka lähetti omaa juutalaisväestöään keskitys- ja tuhoamisleireille tapettavaksi. Vuodesta 1940 lähtien Slovakiassa oli säädetty

³⁰¹ Schaterin Willamolle 30.10.1942. YhtERoi, T5471/1, KA.

³⁰² Esim. United States Holocaust Memorial Museum. ”Reinhard Heydrich” Holocaust Encyclopedia. <<http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007406>> [sivu luettu 12.11.2015]; Jokisipilä 2005, 23.

³⁰³ Kivimäki UM:lle 25.6.1942. 5C5, UM & TMKA, D4, KA.

juutalaisvastaisia lakeja ja siellä oli arviolta 90 000 juutalaista vielä joulukuussa 1941. Antisemitistinen lainsäädäntö oli itsessään luonut Josef Tison ja Andrej Hlinkan johtaman Slovakian ”juutalaisongelman”, sillä juutalaiset oli häädetty omista kodeistaan asumaan kadulle ja heidän omaisuutensa oli anastettu. Natsien murhakoneisto tarjosi helpon ratkaisun syntyneeseen ongelmaan.³⁰⁴

Kivimäki raportoi huhtikuussa 1941 ulkoministeriöön ”pintapuolisesti” Slovakiaan tehdyn matkansa vaikutelmista:

”Juutalaiskysymys on Slovakiassakin vaikea. Juutalaisten lukumäärä ei kylläkään ole suuri, vain 80.000 2,6 milj. käsittävästä väestön koko lukumäärästä, mutta Saksan lähettiläs mainitsi minulle 57 % koko kansallisomaisuudesta kuuluvan juutalaisille. Juutalaisia vastaan käydään kovin kourin samoin kuin myöskin tshekkiläisten vaikutusta maan asioihin koetetaan heikentää. – – Minusta tuntuu kuin Slovakian hallitus tässä suhteessa menettelisi liian kovakouraisesti siihen nähden, että Slovakialla itsellään on suuri puute kykenevistä talousmiehistä ja virkamiehistä.”³⁰⁵

Kivimäen raportista tulee esille hänen ajatusmaailmansa, johon kuului itsestään selvyytensä ”juutalaiskysymys” ja sen jollain tavalla ”ratkaiseminen”. Juutalaisten lukumäärä ei sinällään ollut Kivimäen mielestä ongelma, varsinkaan kun tiedetään sen olleen vain noin promillen verran koko väkiluvusta, mutta hän uskoo Saksan-lähettilään tietoihin, että juutalaiset omistaisivat yli puolet koko maan kansallisomaisuudesta. Ajatus juutalaisten suurten omistusmäärien aiheuttamasta ”ongelmasta” kuului olennaisena osana eurooppalaiseen antisemitismiin, ja Kivimäki vaikuttaa uskoneen väitteeseen – miljoonien muiden tavoin – ainakin jossain määrin.

Maaliskuussa 1943 Kivimäki raportoi ulkoministeriöön Pressburgin eli Bratislavan virkamatkaltaan, jossa hän tapasi koko Slovakian maan johdon. Kivimäen saama kuva maan oloista teki häneen ”lohdullisen vaikutuksen”, sillä ”tämän nuoren valtion asema” oli hänen mukaansa ”vakiintumistaan vakiintunut”. Kivimäki uskoi raportin mukaan myös maan presidentti Tison väitteeseen, ettei vähemmistöpolitiikan suhteen ryhdyttäisi minkäänlaiseen sortopolitiikkaan. Ohimennen Kivimäki kuitenkin kuvaa juutalaisten

³⁰⁴ Holmila 2010, 172–174.

³⁰⁵ Kivimäki UM:lle 2.4.1941. 5C5, UM.

kohtalon karun todellisuuden: ”Juutalaisia on jäljellä 90.000:sta 20.000. Niitä on karkoitettu[sic] tai ne ovat menneet Unkariin.”³⁰⁶

³⁰⁶ Kivimäki UM:lle 25.3.1943. 5C5, UM & TMKA, D3, KA.21.

7. Oliko Suomi ”ainut maa, joka selvisi sodasta tahrattomin kilvin”?

Presidentti Martti Ahtisaari totesi 50 vuotta Suomen sotien päättymisen jälkeen, että Suomi oli ”ainut maa, joka selvisi sodasta tahrattomin kilvin, jolla ei ole mitään peiteltävää, ei mitään hävettävää, mutta paljon ylpeydellä muistettavaa”.³⁰⁷ Tässä tutkimuksessa on esitetty tietoja, joiden perusteella presidentin käsitys vaikuttaa liian hyväuskoiselta. Voidaanko Suomen katsoa omalla toiminnallaan edesauttaneen holokaustin etenemistä tai aktiivisesti osallistuneen siihen? Mikä oli Suomen syyllisyysaste muihin Hitlerin Saksan liittolais- ja kanssasotijamaihin verrattuna?

Holokaustitutkimuksen edelläkävijä Raul Hilberg loi kolmijaon, tekijät – uhrin – sivustaseuraajat, kuvaamaan niin yksittäisten henkilöiden kuin valtioiden suhtautumista juutalaisten kohtaloon.³⁰⁸ Hilbergin mukaan Saksan liittolaiset ja kanssasotijamaat reagoivat monin eri tavoin Saksan maiden juutalaisille kohdistamiin vaatimuksiin, vaihdellen aina yhteistyöstä kieltäytymiseen, jonkinasteiseen yhteistyöhön ja erittäin vahvaan osallistumiseen. Suomi ja Tanska olivat ainoat maat, jotka olivat Saksan ”tavoittamattomissa” koko sodan ajan ja niiden pienet juutalaisväestöt selvisivät holokaustilta.³⁰⁹

Suomi ei kuulu uhrin kategoriaan, sillä sen oma juutalaisvähemmistö oli lukumäärältään pieni ja selvisi kokonaisuudessaan holokaustilta, eikä Suomea tästä samasta syystä voida katsoa varsinaisesti holokaustiin tekijäksikään. Tässä tutkimuksessa esitettyjen tietojen perusteella Suomea ei kuitenkaan voida laskea pelkäksi sivustaseuraajaksikaan. Tällöin Suomi asettuu johonkin osallistujan ja sivustaseuraajan välimaastoon. Tutkijoiden näkemykset eroavat suuresti, sillä vallalla on käsityksiä Suomen asemasta niin sivustaseuraajana, jonkinasteisena tekijänä kuin täydellisen syyttömänä.

Eniten holokaustista kirjoittanut ja suomalaisviranomaisten puolustajana profiloitunut tutkija Hannu Rautkallio katsoo, että Suomi oli poikkeus Saksan koalitiossa, sillä se ei osallistunut holokaustiin millään tavalla. Suomi ei kuulu edes sivustaseuraajiin, koska maan viranomaiset suojelivat ja pelastivat oman juutalaisväestönsä täysin holokaustilta. Rautkallion mukaan suomalaiset ovat keinotekoisesti luoneet yhteyden holokaustin ja Suomen välille, koska joillain tutkijoilla – viitaten ilmeisesti Elina Sanaan – on ollut

³⁰⁷ Ylipäällikön päiväkäsky N:o 1, 27.4.1995.

³⁰⁸ Passim. Hilberg 1993.

³⁰⁹ Hilberg 1993, 78.

tarve osallistua holokaustin universaalien syyllisyyden jakamiseen, johon hänen mielestään Suomella ei ole tarvetta.³¹⁰ Toinen merkittävä viranomaisten toimintaa puolusteleva ja patrioottinen historiantutkija on Mikko Uola, joka vuonna 2015 ilmestyneessä Saksan rinnalla sotivia maita käsittelevässä 500-sivuisessa teoksessaan uhraa ”juutalaiskysymyksen ratkaisulle” ainoastaan yhdeksän sivua ”sivuroolissa” -kappaleessaan.³¹¹ Uolan mukaan: ”Juutalaiskysymys ei kuitenkaan kunnolla edes sivunnut Suomea, eikä asiaa ole syytä nostaa esille Suomen ja muiden Saksan rinnalla sotineiden maiden vertailussa muuten kuin toteamalla, että Suomi erosi ratkaisevalla tavalla kaikista muista asevelimaista.”³¹² Uolan mielestä vaikuttaa olevan turhaa edes pohtia mihin kategoriaan Suomi kuului, sillä Suomella ei hänen mukaansa kerta kaikkiaan ollut minkäänlaista osuutta holokaustiin.

Suomalaisviranomaisten toimintaa puolustelevien tutkijoiden mukaan juutalaispakolaisten ja -sotavankien luovutukset eivät tahraa Suomen kilpeä, sillä rikoksiin syyllistyneet juutalaispakolaiset luovutettiin laillisissa poliisioperaatioissa, eikä sotavankeja luovutettu etnisinä juutalaisina, vaan neuvostoliittolaisina vihollisina. Heidän tulkintaansa ei horjuta tieto siitä, että suomalaisviranomaiset tiesivät marraskuussa 1942 karkotuspäätöksen tarkoittavan juutalaisille käytännössä kuolemantuomiota, niin kuin yhtä lukuun ottamatta tapahtuikin. Luovutettujen viiden rikollisen syytösten oikeellisuudesta ja rikkeiden vakavuudesta on esitetty epäilyjä ja luovutuksiin on katsottu vaikuttaneen luovutuksista vastanneiden tahojen, varsinkin valtiollisen poliisin ja sen päällikön Arno Anthonin, antisemitistinen suhtautuminen juutalaispakolaisiin. Lisäksi luovutettujen rikollisten joukossa oli myös yhden karkotetun puoliso sekä reilu 10-vuotias lapsi ja alle kahden vuoden ikäinen vauva, joten luovutusten syynä ei voinut ollut pelkästään rikollisten maasta poistaminen.³¹³ Lisäksi Suomesta oli jo ennen marraskuuta 1942 luovutettu saksalaisille neljä juutalaista, yksi kesäkuussa ja yksi marraskuussa 1941 sekä kaksi kesäkuussa 1942.³¹⁴

Juutalaispakolaisten luovuttamisesta oli tietoa myös Suomen Berliinin-lähettiläs Kivimäellä. Hän sähkötti joulukuussa 1942 Helsinkiin, kuinka ”sanomalehti-piireissä levitetään tietoa, että Suomessakin ryhdytty juutalaisvainoihin ja leiri heitä varten

³¹⁰ Holmila 2010, 195; passim. Rautkallio 1985, 1987, 1989, 2004.

³¹¹ Uola 2015, 420–428.

³¹² Uola 2015, 428.

³¹³ Silvennoinen 2013, 208–211; Muir 2013, 58–59; Jokisipilä & Könönen 2013, 492; Holmila 2010, 204.

³¹⁴ Silvennoinen 2013, 194–195, 201–208; Sana 2003, 233–245; Rautkallio 2004, 240, 242–243, 399; Silvennoinen 2013, 194.

perustettu Suursaareen sekä että Saksa olisi vaatinut poliittisten siirtolaisjuutalaisten luovuttamista. Onko tieto kenties peräisin ulkomaisesta sanomalehdistöstä tai radiosta mutta toivottavasti perätön.” Kivimäki myös lisäsi huomautuksena, että hän oli joulukuun lopulla 1942 Helsingissä käydessään ”toistanut monesti esitettyjä kuvauksia juutalaisten, samoin kuin vieraiden maiden ja omienkin poliittisesti epäluotettavien kansalaisten kohtalosta Saksassa” ja esittänyt voimakkaasti Suomen Tukholman-lähettilään Jarl Wasastjernan kanssa, että ”jos oli aikomus luovuttaa Saksalle joitakuita juutalaispakolaisia, hankkeessa, joka tietäisi heidän kuolemaansa, luovuttaisiin”.

Kivimäelle ja valtionjohdolle oli kuitenkin loppuvuodesta 1942 selvää, että juutalaisten kohtalona oli kuolema saksalaisten käsissä. Tämän vuoksi Kivimäen ajatus, että juutalaispakolaisten kohtalo voitaisiin selvittää ennen luovutus päätösten tekemistä, vaikuttaa liian hyväuskoiselta. Kivimäen mukaan ”luovutuksia, jos niitä oli ajateltukaan, ei tapahtunut kuin yksi, joka oli rikollinen; noudatettiinko tähän luovutussopimuksen muodollisuuksia, ei ole tiedossani”.³¹⁵ Vasta toisen maailmansodan jälkeen vuonna 1949 solmitussa Geneven sopimuksessa säädettiin, että siviilihenkilöitä ei saa luovuttaa maahan, jossa he saattavat joutua vainotuiksi.³¹⁶ Suomen juutalaispakolaisten luovuttaminen perustui valtiollisen poliisin suullisiin sopimuksiin saksalaisten kanssa, joten on epäselvää, mihin Kivimäki viittasi ”luovutussopimusten muodollisuuksilla” ja kenen juutalaisen luovuttamisesta oli kyse.

Juutalaisia sotavankeja kohtasi muita kansallisuuksia suurempi erityinen uhka saksalaisten käsissä Pohjois-Suomessa, sillä siellä operoi RSHA:lta saamiensa ohjeiden mukaisesti juutalaisia ja kommunisteja etsivä ja surmaava Saksan turvallisuuspoliisin alainen erikoisyksikkö Einsatzkommando Finland. Rautkallio väittää vuonna 1987 ilmestyneessä teoksessaan, että ”koko Saksan itäisen sotaretken näyttämöllä, mikä ulottui etelässä Mustaanmereen ja pohjoisessa Jäämerelle, vain Suomi oli poikkeus, koska siellä ei operoinut ainutkaan SS-erikoisjoukko”.³¹⁷ Hän myös esittää vielä vuonna 2004, että ”Suomen maaperällä Saksan turvallisuuspoliisi ei toiminut.”³¹⁸ Rautkallion tulkintaan ei vaikuttanut edes Oula Silvennoisen vuonna 2008 väitöstutkimuksessaan esittämät tiedot Einsatzkommando Finnlandin toiminnasta Pohjois-Suomessa yhteistyössä suomalaisten Valpon miesten kanssa. Päinvastoin Rautkallio kritisoi, että

³¹⁵ Kivimäen muistiinpanoja 11.12.1942. TMKA, D4, KA.

³¹⁶ Suolahti 2016, 377.

³¹⁷ Rautkallio 1989, 74.

³¹⁸ Rautkallio 2004, 216.

Silvennoisen teoksessa on Suomen sotavankikysymykseen ”keinotekoisesti liitetty juutalainen dimensio”, eikä ”se mitä saksalaiset tekivät vankileireillään Norjassa tai Pohjois-Suomessa tietenkään ollut suomalaisten vastuulla”. Hänen mukaansa Einsatzkommando Finland toimi ainoastaan ”vallatun Norjan rajavartioyksikkönä, joka osallistui myös sotavankien vaihdon järjestelyihin”, mutta sillä ei ”todellakaan ollut mitään yhteyttä itärintaman liikkuviin tappamisryhmiin (Einsatz- ja Sonderkommandot)”.³¹⁹ Uola taas ei katso yksikköä edes maininnan arvoiseksi.

Rautkallion ja Uolan tapaisten patrioottisten tutkijoiden lähtökohtana vaikuttaa olevan sota-ajan suomalaisviranomaisten kaiken toiminnan puolustaminen, jolle kaikki tutkimuksen lähteet näyttävät olevan alisteisia. Tutkimuksen tarkoituksena on etsiä puolustusta tukevia lähteitä ja selittää parhain päin kaikki sitä kritisoivat väitteet. Tällainen asenteellinen tutkimus ei ole hedelmällistä, sillä johtopäätökset eivät saisi olla alisteisia ennakko-oletuksille ja puolustamisen ”missiolle”. Täysin päinvastaisen tulkinnan suomalaisviranomaisten osallisuudesta esittää tutkija Elina Sana, jolla taas näyttää olevan viranomaisten toimintaa syyttävä ja aina pahimman mahdollisen vaihtoehdon valitsema tutkimusote. Hänen väitteensä siitä, että juutalaiset sotavangit kerättiin omaan leiriinsä, jotta heidät olisi myöhemmin helpompi luovuttaa saksalaisille, ei nykytutkimuksen valossa enää vaikuta todennäköiseltä.³²⁰ Sana itsekin tuo esille päätelmänsä rajoitteet: ”Vain yksityiskohtainen ja laaja arkistotutkimus voi tähän kysymykseen vastata.”³²¹

Antero Holmilan ja Markku Jokisipilän tulkinnat sijoittuvat näiden ääripäiden välille. He ovat yhtä mieltä siitä, että suomalaisten osavastuu holokaustista rajautuu juutalaispakolaisten ja -sotavankien luovutuksiin sekä Valpon ja Saksan turvallisuuspoliisin väliseen yhteistyöhön. Eriävä näkemys koskee sitä, olisiko Saksa kiristänyt vaatimuksiaan Suomen oman juutalaisväestön suhteen, mikäli Saksan sotaonni olisi ollut parempi, ja olisiko näin Suomen osuus holokaustiin ollut suurempi. Holmilan mukaan ”on varsin todennäköistä, että saksalaiset olisivat muuten yrittäneet Suomen juutalaisen yhteisön tuhoamista” ja tähän olisi Suomesta löytynyt innokkaita yhteistoimintamiehiä. Toisaalta hän pitää myös mahdollisena, että suomalaiset olisivat päinvastoin auttaneet juutalaisia piiloutumaan tai pakenemaan Ruotsiin.³²² Jokisipilä ei

³¹⁹ Rautkallio 2008, 761–765.

³²⁰ Sana 2003, 342–346; Holmila 2010, 201.

³²¹ Sana 2003, 346.

³²² Holmila 2010, 200.

pidä todennäköisenä, että Saksa olisi halunnut rasittaa liittolaissuhdetta pienessä roolissa olevalla juutalaiskysymyksellä. Suomi suoriutui sotilaallisesti hyvin muihin Saksan liittolaismaihin verrattuna, ja sodankäynnin vaatimusten vuoksi Saksa oli valmis joustamaan juutalaiskysymyksen suhteen, varsinkin koska Suomen juutalaisväestö oli niin pieni. Juutalaiskysymyksen ratkaisemisen tärkeimmät alueet sijaitsivat Keski- ja Itä-Euroopassa, ja tärkeintä Suomen suhteen oli, että se sitoi Neuvostoliiton joukkoja omalla rintamallaan.³²³

Jokisipilän ja Holmilan tulkinta Suomen osavastuun rajoittumisesta juutalaisten luovutuksiin sekä Valpon ja Saksan turvallisuuspoliisin yhteistyön syvyyteen on perusteltu. Suomea voidaan hyvällä syyllä pitää sivustaseuraajana, lähes kaikkien muiden Saksan ulkopuolisten maiden tapaan. Sivustaseuraajat mahdollistivat holokaustin omalla passiivisuudellaan ja puuttumattomuudellaan, mutta eivät Jokisipilän mukaan olleet holokaustin toteuttajia.³²⁴ Valpon ja Einsatzkommando Finlandin yhteistyön vuoksi Suomi voidaan kuitenkin laskea osatoteuttajien joukkoon, vaikka sen panos koko holokaustin mittakaavassa olikin pieni ja juutalaisten määrät marginaalisia muihin Euroopan maihin verrattuina.

Suomalaiset valtiollisen poliisin miehet auttoivat saksalaista RSHA:n alaista erikoisyksikköä etsimään surmattavia juutalaisia Lapissa. Yksinkertaisuudessaan tämä tosiasia tarkoittaa sitä, että suomalaiset osallistuivat suoraan holokaustin toteuttamiseen. Valpon miehille kaavailtiin vielä kaiken lisäksi isompaa roolia ”tutkijoina ja tuomitsijoina” vallatuilla alueilla. Tämän asian merkittävyyttä ei vähennä yhtään se, että Saksan huonon sotamenestyksen vuoksi suomalaiset eivät koskaan päässeet näihin isomman roolin tehtäviin, ja vuoden 1941 jälkeen ainoastaan yksi Valpon virkailija toimi saksalaisessa juutalaisia surmaavassa yksikössä. Merkittävyyttä ei niin ikään vähennä juutalaisten vähäinen määrä pohjoisella rintamalla, tai se, että käytännössä kommunistien seulominen oli etnisten juutalaisten etsimistä suuremmassa roolissa. Jokaista etnisyytensä vuoksi surmattua juutalaista voidaan pitää holokaustin uhrina ja tällöin surmaan vaikuttanutta tahoja holokaustiin osallistujana. Suomalaiset valtiollisen poliisin miehet eivät saatavilla olevien lähteiden perusteella itse surmanneet yhtään juutalaista, mutta kidutuksilla suoritetuilla kuulusteluillaan he auttoivat saksalaisia seulomaan juutalaiset ja rikkoivat todennäköisesti sekä Haagin vuoden 1907 että

³²³ Jokisipilä & Könönen 2013, 493–494.

³²⁴ Jokisipilä & Könönen 2013, 496.

Geneven vuoden 1929 kansainvälisiä sopimuksia. Tosin, vaikka toisen maailmansodan aikana oli olemassa vakiintuneita käytäntöjä ja kirjallisia sopimuksia sotavankien kohtelusta, niiden sitovuus oli heikkoa ja niitä rikottiin yleisesti³²⁵. Vaikka suomalaiset eivät itse painaneetkaan liipaisinta, niin he auttoivat aktiivisella toiminnallaan tuomaan juutalaiset saksalaisen erikoisyksikön kivääririvistön eteen. Sivustaseuraajien sijaan heitä voidaankin pitää ampujien tapaan holokaustin osatoteuttajina.

Lisäksi on syytä korostaa, että myös suomalaiset viranomaiset olivat yhteistyöstä tietoisia. Turvallisuuspoliisiyhteistyöstä ymmärrettiin olla jättämättä jälkiä, mutta tässä tutkimuksessa esitetyn lähdelöydön perusteella tieto Einsatzkommando Finnlandista ei jäänyt ainoastaan Valpon sisälle, vaan yhteysupseeri ja Sallan paikalliskomendantti Tauno V. Mäki todistettavasti raportoi siitä päämajan alaiselle Yhteysesikunta Rovaniemelle. Mäki raportoi elokuussa 1942 päämajan valvontaosaston kiinnostuksesta kuulustella vankeja ja järjestyksen syntyvän helposti valtiollisen poliisin, päämajan valvontaosaston ja Einsatzkommando Finnlandin kesken. Olisiko järjestys tarkoittanut sitä, että juutalaiset ja kommunistit kuuluivat Einsatzkommando Finnlandille ja muut vangit suomalaisille? Valpo oli pääasiassa vastuussa juutalaispakolaisten ja päämajan valvontaosasto taas juutalaisotavankien luovuttamisesta saksalaisille. Mikäli ne lisäksi tekivät yhteistyötä laajemminkin Einsatzkommando Finnlandin kanssa, voidaan niiden katsoa edesauttaneen omalla panoksellaan holokaustin toteuttamista.

Oli Suomi lopulta sitten tekijä, sivustaseuraaja tai täysin syytön, niin millainen velvollisuus toimijoilla oli ylipäätään ottaa selvää juutalaisten kohtelusta? Suomalaisviranomaiset tiesivät holokaustin etenemisestä monipuolisten tietolähteidensä kautta, mutta mitä tällä tiedolla olisi pitänyt tehdä? Mitkä olivat Suomen todelliset vaikutusmahdollisuudet estää tai edes hidastaa Hitlerin Saksan toteuttamaa juutalaisten kansanmurhaa?

Suomi oli valtiona ja kansakuntana vastuussa ainoastaan omasta juutalaisväestöstään, jossa se onnistui täysin. Suomella oli velvollisuus suojella omia juutalaisiaan, eikä sitä voida syyttää muiden maiden teoista. Moraalisesti jokaisella Saksan ulkopuolisella maalla olisi ollut velvollisuus selvittää, oliko Saksassa todella käynnissä kansanmurha, ja mitä sen estämiseksi voitaisiin tehdä. Kaikilla oli siis moraalinen velvollisuus toimia kansanmurhan estämiseksi, omaa valtiollista ja kansakunnallista olemassaoloaan

³²⁵ Suolahti 2016, 375–377.

vaarantamatta. Kuitenkin keinot toimia olivat lähes olemattomat. Sota Neuvostoliittoa vastaan oli Suomen ainoa todellinen mahdollisuus vaikuttaa holokaustiin, sillä se palveli Saksan sodankäyntiä ja siten holokaustin toteuttamista. Suomen olisi ollut kuitenkin vaikea välttyä sodalta kokonaan kansainvälispoliittisen tilanteen vuoksi. Suomen valtionjohto katsoi myös erillisrauhan solmimisen mahdottomaksi ennen syksyä 1944, liian kovien rauhanehtojen ja rauhan pysyvyyden epävarmuuden vuoksi. Lisäksi Suomi oli lähes täydellisen riippuvainen Saksan elintarvike- ja asetuonnista.

Vaikutusmahdollisuudet rajautuvatkin koskemaan vähäisiä oman maan toimia, valtiollisen poliisin osalta juutalaispakolaisten luovutusta ja yhteistoimintaa juutalaisia surmaavan Einsatzkommando Finnlandin kanssa, sekä päämajan valvontaosaston osalta juutalaisten sotavankien luovuttamista saksalaisten käsiin. Suuressa mittakaavassa Suomella ei lopulta ollut oman valtiollisen olemassaolonsa vaarantamatonta keinoa vaikuttaa holokaustiin.

Suomen valtionjohto olisi hyvin voinut myöntää heti sodan jälkeen, että myös Suomessa tiedettiin tarkasti juutalaisten kohtelusta, ja osoittaa samalla, ettei sillä ollut realistisia mahdollisuuksia vaikuttaa holokaustiin. Lähes kaikki muut maat kantavat moraalista osavastuuta holokaustista. Esimerkiksi Ruotsin ja Sveitsin tapaisen puolueettomien maiden taakkana on niiden rikastuminen sodanaikaisella kaupankäynnillään ja yhteistyöllään Hitlerin Saksan kanssa. Ruotsin tuottoisat kauppasopimukset, varsinkin malmi- ja asekauppa, auttoivat maata jatkamaan ”kansankodin” rakentamista sodan jälkeen. Sveitsissä taas sen pankkeihin talletettiin suuria määriä juutalaisilta anastettuja varoja. Molempien maiden kansalliseen vaurauteen on vaikuttanut taloudellinen hyötyminen yhteistyöstä saksalaisten kanssa.

Saksan ulkopuolisista maista kaikkein eniten holokaustin estämiseksi olisivat voineet toimia länsiliittoutuneet ja Neuvostoliitto. Ne olivat tietoisia juutalaisten kohtalosta jo sodan aikana, mutta näidenkin maiden kannalta sodanpäämäärät ja strategia olivat humanitäärisiä operaatioita tärkeämpiä, ja ne valitsivat toimimattomuuden. Yhdysvallat, Iso-Britannia ja Neuvostoliitto olisivat kaikki voineet Auschwitziin johtaneiden junaraiteiden pommituksilla tehokkaasti hidastaa juutalaisten kuljetuksia. Liittoutuneilla olisi ollut halutessaan realistisia mahdollisuuksia vaikuttaa holokaustiin, mutta ne eivät sitä kuitenkaan tehneet, joten miksi pienen Suomen, jolla tällaisia mahdollisuuksia ei

ollut, sitten pitäisi jälkikäteen vakuutella täydellistä tietämättömyyttään ja syyttömyyttään?

Suomen Berliinin-lähettiläs T.M. Kivimäki pohti maaliskuussa 1944 Suomen sodanjälkeistä asemaa ja Suomen vastuuta Saksan ”vallattujen maiden ja omien kansalaisten kohtelusta”:

”On asemamme tulevaisuutta ja yleisen rauhan solmimista sekä sen jälkeisiä aikoja silmälläpitäen sikäli heikompi, että me tavalla tai toisella joudumme tosin syyttömästi kantamaan siveellistä vastuuta siitä, miten Saksa on sotavuosina kohdellut vallattujen maiden ja omia kansalaisiansa. Sekään, joka kohta 4 vuotta on miltei joka päivä kuullut tästä jotakin uutta ja jonka siitä syystä pitäisi jo olla turtunut, ei kuitenkaan saata siitä yhäti olla tyrmistymättä – kuulin eilispäivänä jälleen paikallakäyneen[sic] järkyttävän kuvauksen oloista eräässä keskitysleirissä -; miten onkaan maailma, kun kaikki tulee julki, oleva järkyttynyt sodan päätyttyä. Kostonajatus on oleva yhtenä tärkeänä tekijänä rauhaa solmittaessa ja pelättävä on, että Suomikin on saava siitä tuntemusta.”³²⁶

Muiden Saksan rinnalla sotineiden maiden tapaan Suomikin ansaitsi oman osuutensa holokaustin osasyllisyydestä, mutta vaikka ”vastuun kantaminen syyttömänä” ja ”kostonajatuksen pelkääminen” olivat sodan loppuvaiheissa läsnä, ei tietämättömyyden todistelulle ollut tarvetta. Kun holokaustin kokonaiskuva tuli sodan päätyttyä julki, joutuivat siitä joka tapauksessa jollain tasolla kantamaan osavastuuta ja syyllisyyttä lähes kaikki sodan osapuoliin jotenkin sidoksissa olleet Saksan ulkopuoliset maat.

Nykypäivän eurooppalaisen ja suomalaisen korkean moraalin ja ihmisoikeuksien mukaisen moraalikäsitteen ulottaminen sota-ajan suomalaisviranomaisiin ei ole aina kategorisen anakronistista, sillä myös aikalaiset arvioivat juutalaisten asemaa moraalista näkökohdista. Suomessa marraskuussa 1942 kahdeksan juutalaispakolaisen luovuttamisesta noussut kohu kertoo siitä, että asiaa arvioitiin myös tapahtuma-aikana moraalin ja ihmisoikeuksien näkökulmasta. Aikalaisilta ei kuitenkaan voida vaatia sellaista moraalista suoraselkäisyyttä, johon heillä ei saatavilla olevien tietojen ja sodan realiteettien vuoksi ollut mahdollisuutta.

³²⁶ Kivimäki Ramsaylle 7.3.1944. HRA, 15, KA.

Suomalaiskansallisesti asennoituneet historian tutkijat ihmettelevät, miksi Suomen pitäisi turhaan ottaa osaa holokaustin universaaliin syyllisyydenjakamiseen. Tästä ”turhasta” syyllisyydenjakamisesta selvittäisiin kuitenkin helposti, myöntämällä mitä täällä holokaustista sodan aikana tiedettiin ja kuinka vähän sen estämiseksi olisi lopulta voitu tehdä. Edesmennyttä New Yorkin yliopiston professori Tony Judtia myötäillen voidaan todeta, että holokaustin kollektiivisen syyllisyyden tunnustamisesta on tullut nykyajan pääsylippu postnationalistiseen eurooppalaisuuteen. Suomen ja holokaustin suhteen kriittinen tutkiminen ei kuitenkaan saa johtaa liian innokkaaseen pyrkimiseen kohti Euroopan ”ydintä”, ottamalla kannettavakseen syntitaakkaa, jota Suomi ei yksinkertaisesti ansaitse. Kansallisten historiallisten myyttien purkaminen on tärkeää, mutta liian voimakkaalla myyttien purkamisella luodaan vain uusia myyttejä. Suomen osuutta holokaustiin ei pidä kaunistella tai kieltää, mutta moraalista osavastuuta ei pidä kuitenkaan venyttää todellisia vaikutusmahdollisuuksia pitemmälle. Ainoastaan tällaisella rehellisellä ja avoimella historiansa läpikäymisellä Suomi voi kansakuntana vihdoin vapautua sota-ajan kipupisteiden syntitaakasta ja lunastaa paikkansa Euroopassa.

Lähteet

I Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Yhteysesikunta Rovaniemen arkisto

- *T-17215/1-2 eversti Willamon raportit päämajaan 1941–1942*
- *T-17216/1-2 eversti Willamon raportit päämajaan 1943*
- *T-17217/1-2 eversti Willamon raportit päämajaan 1944*
- *T-5471 Yhteysupseereiden toimintakertomukset ja selostukset 1942–1944*

T.M. Kivimäen arkisto (TMKA)

- *D1 Kirjeitä pääministerille ja tasavallan presidentille 1940–1943*
- *D2 Kirjeitä ulkoministerille 1941–1944*
- *D3 Raportteja ja kirjelmiä 1941–1944*
- *D4 Muistiinpanoja 1940–1944*

Carl Gustaf Emil Mannerheimin arkisto

- *5 Saapuneet kirjeet*

Henrik Ramsayn arkisto (HRA)

- *15 Kirjeenvaihto T.M. Kivimäen kanssa 1943–1944*

Väinö Tannerin arkisto II

- *3 Saapuneet kirjeet*

Oulun maakunta-arkisto (OMA), Oulu

Poliisitarkastaja Armas Alhavan arkisto

- *C5 Poliisiviranomaisten ja saksalaisen sotaväen suhteisiin liittyvät asiakirjat 1941–1943*

Tasavallan Presidentin Arkistosäätiö (TPA), Orimattila

Kaarlo Hillilän arkisto

- *D: Lähetettyjen asiakirjojen toisteet*
- *E: Saapuneet asiakirjat*
- *M: Suunnitelmat, tutkimukset ja muistiot*

Ulkoasianministeriön arkisto (UM), Helsinki

5. *Ulkoasiainministeriö ja Suomen diplomaattinen edustus ulkomailla*

- *C5 Berliinin-lähetystön raportteja*

110. *Jatkosota*

- *A6 Kaarlo Hillilän ja Bruno Kivikosken raportit*

II Kirjallisuus

Airio Pentti, *Walter Horn - Ensimmäinen jääkäri ja kylmän sodan Pohjola-aktivisti*. Docendo, Jyväskylä 2013.

Airio Pentti, *Aseveljeys: saksalaiset ja suomalaiset Itä-Lapissa 1941–1944*. Docendo, Jyväskylä 2014.

Alftan Robert, *Aseveljet: saksalais-suomalainen aseveljeys 1942–1944*. WSOY, Helsinki 2005.

Bergen Doris L., *A Concise History of the Holocaust*. Rowman & Littlefield Publishers, Plymouth 2009.

von Blücher Wipert, *Suomen kohtalonaikoja: muistelmia vuosilta 1935–44*. Suom. Lauri Hirvensalo. WSOY, Porvoo 1950.

Carr Edward Hallett, *What is History? With a new introduction by Richard J. Evans*. Palgrave Macmillan, Lontoo 2001 [1961].

Carruthers Bob (toim.), *Hitlerin pohjoinen rintama: Saksan armeijan operaatiot Norjassa ja Suomessa 1939–1945 [Hitler's Forgotten Armies: Combat in Norway and Finland]*. Suom. Maikki Soro. Minerva, Helsinki 2013 [Pen & Sword Books, Barnsley 2013].

Erfurth Waldemar, *Suomi sodan myrskyissä 1941–1944 [Der Finnische Krieg 1941–1944]*. Suom. W.E. Tuompo. WSOY, Porvoo 1951 [Limes-Verlag, Wiesbaden 1950].

Evans Richard, *The Coming of the Third Reich: How the Nazis Destroyed Democracy and Seized Power in Germany*. Penguin, Lontoo ja New York 2004.

Evans Richard, *The Third Reich in Power 1933–1939*. Penguin, Lontoo ja New York 2005.

Evans Richard, *The Third Reich at War: How the Nazis Led Germany from Conquest to Disaster*. Penguin, Lontoo ja New York 2009.

Hanski Jari, *Juutalaisvastaisuus Suomessa 1918–1944*. Ajatus kirjat, Helsinki 2006.

Heinrichs Erik, *Mannerheim Suomen kohtaloissa 1 – Valkoinen kenraali 1918–1919*. Otava, Helsinki 1957.

Heinrichs Erik, *Mannerheim Suomen kohtaloissa 2 – Suomen marsalkka*. Otava, Helsinki 1959.

Hilberg Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945*. HarperPerennial, New York 1993.

Holmila Antero, *Holokausti. Tapahtumat ja tulkinnat*. Atena, Jyväskylä 2010.

Hyytiä Osmo, *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939*. Minerva, Helsinki 2012.

Jokisipilä Markku, *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin sopimus*. SKS, Helsinki 2004.

Jokisipilä Markku, *Napapiirin aseveljet. – Aseveljet – saksalais-suomalainen aseveljeys 1942–1944*. Toim. Robert Alftan. WSOY, Helsinki 2005.

Jokisipilä Markku, *Suomi toisessa maailmansodassa. – Suomi muuttuvassa maailmassa*. Toim. Erkkä Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.

Jokisipilä Markku & Könönen Janne, *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Otava, Helsinki 2013.

Jokipii Mauno, *Jatkosodan synty*. Otava, Keuruu 1987.

Jokipii Mauno, *Himmlerin Suomen-matka v. 1942. Julkaisussa: Historiallinen arkisto 58 Juhlajulkaisu Einar W. Juvan kunniaksi hänen täyttäessään 70 vuotta 7.1.1962*. SHS, Helsinki 1962.

Jokipii Mauno, *Hitlerin Saksa ja sen vapaaehtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalaispataljoona vertailtavana*. SKS, Helsinki 2002.

Jokipii Mauno, *Panttipataljoona. Suomalaisen SS-pataljoonan historia*. Veljesapu Ry, Helsinki 2000 [1968].

Junila Marianne, *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. SKS, Helsinki 2000.

Kalela Jorma, *Historiantutkimus ja Historia*. Gaudeamus, Helsinki 2000.

Kallatsa Miika, *Suomen Saksalle luovuttamat sotavangit jatkosodan aikana*. Lisensiaatintutkimus, Tampereen yliopisto 2009.

Kershaw Ian, *Hitler*. Suom. Ilkka Rekiaro. Otava, Helsinki 2010 [Penguin, the United Kingdom 2008].

Kinnunen Tiina ja Kivimäki Ville (toim.), *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Brill, Leiden 2012.

Kivimäki Toivo Mikael, *Suomalaisen poliitikon muistelmat*. WSOY, Porvoo 1965.

Korhonen Arvi, *Suomen historian käsikirja 1-2*. WSOY, Porvoo 1949.

Korhonen Arvi, *Barbarossa-suunnitelma ja Suomi. Jatkosodan synty*. WSOY, Porvoo 1961.

Krosby Hans Peter, *Suomen valinta 1941*. Kirjayhtymä, Helsinki 1967.

Kuparinen Eero, *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia*. Atena, Jyväskylä 1999.

Kuparinen Eero, *Antisemitismin musta kirja. Juutalaisvainojen pitkä historia*. Atena, Jyväskylä 2008.

Laine Antti, *Suur-Suomen kahdet kasvot. Itä-Karjalan siviiliväestön asema suomalaisessa miehityshallinnossa 1941–1944*. Otava, Helsinki 1982.

Lappi-Seppälä Sakari, *Haudat Dnjeprin varrella. SS-miehen päiväkirjan lehtiä*. Kirjapaino Aa, Helsinki 1945.

Lindstedt Jukka, *Juutalaisten sotavankien luovutukset*. Historiallinen aikakauskirja 2/2004. s. 144–165.

Lower Wendy, *Nazi-Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 2005.

Lähteenmäki Marja, *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945*. SHS, Helsinki 1999.

Maasalo Erkki, *Sir Henrik saa tehtävän: Henrik Ramsayn ulkoasiainministerikausi 1943–1944*. Fenix-kustannus Oy, Espoo 2004.

Maasalo Erkki, *Päämäärä ennen mainetta: Rolf Witting jatkosodan ulkoministerinä 1940–1943*. Pilot-kustannus Oy, Tampere 2007.

Mannerheim C.G.E., *C.G. Mannerheimin muistelmat*. Otava, Helsinki 2008 [1952].

Manninen Ohto, *Suur-Suomen ääriviivat*. Kirjayhtymä, Helsinki 1980.

Muir Simo ja Worthen Hanna (toim.), *Finland's Holocaust. Silences of History*. Palgrave Macmillan, Lontoo 2013.

Oesch K.L., *Suomen kohtalon ratkaisu Kannaksella v. 1944*. Otava, Helsinki 1956.

Paavolainen Jaakko, *Väinö Tanner, osa 4: Patriootti – elämäkerta vuosilta 1937–1966*. Tammi, Helsinki 1989.

Perko Touko, *Aseveljen kuva: Suhtautuminen Saksaan jatkosodan Suomessa 1941–1944*. WSOY, Porvoo 1971.

Rautkallio Hannu, *Ne kahdeksan ja Suomen omatunto. Suomesta 1942 luovutetut juutalaispakolaiset*. Weilin+Göös, Espoo 1985.

Rautkallio Hannu, *Finland and the holocaust. The rescue of Finland's Jews*. Holocaust Library, New York 1987.

Rautkallio Hannu, *Suomen juutalaisten aseveljeys*. Tammi, Helsinki 1989.

Rautkallio Hannu, *Holokaustilta pelastetut*. WSOY, Helsinki 2004.

Rautkallio Hannu, *Erillissotamme harmaata aluetta*. Kanava 9/2008. s. 761–765.

Ryti Risto, *"Käymme omaa erillistä sotaamme"*. Risto Rytin päiväkirjat 1940–1944. Toim. Ohto Manninen & Kauko Rumpunen. Edita, Helsinki 2006.

Ryti Risto, *Sota-ajan muistelmat 1939–1944*. Paasilinna, Helsinki 2012.

Sana [Suominen] Elina, *Kuolemanlaiva S/S Hohenhörn. Juutalaispakolaisten kohtalo Suomessa*. WSOY, Helsinki 2004 [1979].

Sana Elina, *Luovutetut. Suomen ihmisluovutukset Gestapolle*. WSOY, Helsinki 2003.

Seppälä Raimo, *Kenraali ja pahat linnut – Hj. Siilasvuo 1892–1947*. Otava, Helsinki 1984.

Shirer William, *Kolmannen valtakunnan nousu ja tuho I & II [The Rise and Fall of the Third Reich]*. Suom. Tapio Hiisivaara. Gummerus, Jyväskylä 2004 [Simon and Schuster, New York 1960].

Silvennoinen Oula, *Salaiset aseveljet – Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944*. Otava, Helsinki 2008.

Stein, George H., *Waffen-SS. Hitlerin eliittikaarti sodassa 1939–1945*. Gummerus, Jyväskylä 2004.

Stone Dan, *Histories of the Holocaust*. Oxford University Press, Oxford 2010.

Smolar Rony, *Setä Stiller Valpon ja Gestapon välissä*. Tammi, Helsinki 2003.

Suolahti Ida, *Yhteinen vihollinen, yhteinen etu. Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä jatkosodan aikana*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto 2016.

Talvela Paavo, *Sotilaan elämä osa 2*. Toim. Vilho Tervasmäki & Sampo Ahto. Kirjayhtymä, Jyväskylä 1977.

Tuikka Timo, *Kekkosen takapiru. Kaarlo Hillilän uskomaton elämä*. Otava, Helsinki 2011.

Tuompo W.E, *Päiväkirjani päämajasta 1941–1944*. WSOY, Porvoo 1968.

Uola Mikko, *Vallankumouksellisia, vakoilijoita ja aseveljiä. Myyttejä ja tosiasioita Lapin historiasta 1910-luvulta 1940-luvulle*. Minerva, Helsinki 2010.

Uola Mikko, *Petsamo 1939–1944*. Minerva, Helsinki 2012.

Uola Mikko, *Eritahtiset aseveljet: Suomi ja muut Saksan rinnalla taistelleet 1939–1944*. Docendo, Jyväskylä 2015.

Upton Anthony, *Välirauha*. Kirjayhtymä, Helsinki 1965.

Westerlund Lars, *Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–44*. Tammi, Helsinki 2008b.

Willamo Harri, *Stadin poika ja Lapin keisari. Willamon suvun tarina*. Pilot-Kustannus Oy, Tampere 2004.

III www-dokumentit

United States Holocaust Memorial Museum. Holocaust Encyclopedia.
<<http://www.ushmm.org>>